

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ PROGRAMI

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE MÜSLÜMAN
DÜŞÜNÜRLERDE İKTİSADİ GELİŞME DÜŞÜNÇESİ VE BUNUN
İKTİSAT POLİTİKALARIYLA İKTİSADİ GELİŞMEYE ETKİSİ

SERDAR ÇAMLI

DANIŞMAN
PROF. DR. BÜNYAMİN DURAN

MANİSA-2019

T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ PROGRAMI

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE MÜSLÜMAN
DÜŞÜNÜRLERDE İKTİSADİ GELİŞME DÜŞÜNÇESİ VE BUNUN
İKTİSAT POLİTİKALARIYLA İKTİSADİ GELİŞMEYE ETKİSİ

SERDAR ÇAMLI

DANIŞMAN
PROF. DR. BÜNYAMİN DURAN

MANİSA-2019

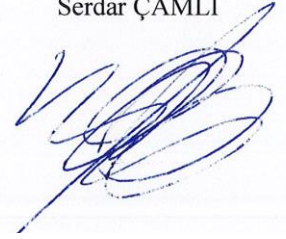

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Müslüman Düşünürlerde İktisadi Gelişme Düşüncesi ve Bunun İktisat Politikalarıyla İktisadi Gelişmeye Etkisi” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

23 / 07 / 2019

Serdar ÇAMLI

ÖZET

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE MÜSLÜMAN DÜŞÜNÜRLERDE İKTİSADİ GELİŞME DÜŞÜNÇESİ VE BUNUN İKTİSAT POLİTİKALARIYLA İKTİSADİ GELİŞMEYE ETKİSİ

19. yüzyıl ve sonrasında dünya ekonomileri yeni bir sistemin bünyesinde olgunlaşmaya başlar. Osmanlı ekonomisi ise Batı kaynaklı bu sistem tarafından organik ve dinamik bir parçalanma sürecine çekilir. Bu süreç Osmanlı toplumu açısından büyük bir direniş ve kalkınma mücadelesine sahne olur. Bir taraftan toplumu yüzyıllarca ayakta tutan temel ilke ve değerler korunmak istenirken diğer taraftan uluslararası ekonomik konjonktüre uyum sağlama amacıyla geleneksel kurum ve faaliyetler modernize edilmeye çalışılır. Dolayısıyla başta düşünce dünyası olmak üzere tüm toplumsal alt şubeler, politikalar, kurumlar, faaliyetler ve sektörlerde önemli değişim ve gelişimler kaydedilir.

Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde genel olarak Osmanlı iktisadi düşüncesi ve gelişimi ele alınıp ardından Müslüman düşünürlerden Ahmed Cevdet Paşa, Namık Kemal ve Said Nursi'nin iktisadi zihniyetleri ortaya konulmuştur. Bu düşünürlerin İslami kavramlar çizgisinde akıl yürüttüğü ve iktisadi fikirlerini bu kavramlar ile temellendirdiği belirlenmiştir. Bu bakımdan iktisadi konulara israf, iktisat, tutumluluk, maişet, say, bereket, şükür, rızk gibi kavramların penceresinden yaklaşmışlardır.

İkinci bölümde ise iktisadi zihniyet dünyası referans alınarak üretilen politikalara değinilmiştir. Bu doğrultuda reel ekonomiyi oluşturan tarım, sanayi ve ticaret sektörlerine ilişkin olarak geliştirilen programlar ve benimsenen politikaların özellikle II. Abdülhamid ve İttihatçılar döneminde yeniden yapılanma sürecine ve kalkınmaya yönelik olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde yürürlükteki politikaların iktisadi gelişmeye etkisi detaylı bir şekilde araştırılmıştır. Nitekim Osmanlı'nın son döneminde tarımda belli ölçüde bir modernleşme sağlanmış, aynı zamanda ticaret sektörü büyük ölçüde genişlemiştir. Ancak modern anlamda bir temel sanayi tam anlamıyla kurulamamıştır. Genel olarak bakıldığında ise incelenen dönemde Osmanlı'da iktisada ilişkin kurum ve faaliyetlerde belli ölçüde bir gelişmenin sağlandığı ileri sürülebilir.

ABSTRACT

THE IDEA OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN MUSLIM THINKERS IN THE LAST TERM OF OTTOMAN STATE AND ITS EFFECT ON ECONOMIC DEVELOPMENT WITH ECONOMIC POLICIES

The world economies began to mature within a new system in the 19th century and beyond. The Ottoman economy is drawn into the process of organic and dynamic disintegration by this Western system. This process is the scene of a great resistance and development struggle for the Ottoman society. On the one hand, while preserving the basic principles and values that keep society alive for centuries, on the other hand, traditional institutions and activities are tried to be modernized in order to adapt to the international economic conjuncture. Therefore, significant changes and developments are recorded in all social systems, policies, institutions, activities and sectors, especially in the world of thought.

In this context, the first part of the study deals with the Ottoman economic thought and development in general, and then the economic mindsets of Muslim thinkers Ahmed Cevdet Pasha, Namık Kemal and Said Nursi are introduced. It was determined that these thinkers acted on an Islamic mentality. In this respect, they discussed the economic issues from the point of waste, economics, frugality, livelihood, labour, plentifulness, gratitude, daily. All of them said that only science, technique and methodology must be taken from the West while defending the preservation of Ottoman-Islamic culture.

In the second part, the policies are mentioned. In this respect, the programs and policies relation to the agricultural, industrial and commercial sectors constituting the real economy are determined to directed to be development and reorganization process, especially in the period of II. Abdülhamid and Committee of Union and Progress.

In the last part of the study, the effect of current policies on economic development has been investigated in detail. As a matter of fact, in the last period of the Ottoman Empire, a certain modernization was achieved in agriculture and at the same time the trade sector expanded considerably. However, a basic industry in the modern sense has not been fully established. In general, it can be asserted that a certain degree of development was achieved in the institutions and activities of the economy in the Ottoman Empire during the period examined.

İçindekiler

GİRİŞ	1
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TOPLUMUNDA İKTİSADİ GELİŞME DÜŞÜNÇESİ

1.1. OSMANLI İKTİSADİ DÜŞÜNÇESİNİN GENEL ÇERÇEVESİ	4
1.1.1. Klasik Osmanlı İktisadi Düşünce Sistemi	4
1.1.1.1. Klasik Osmanlı İktisadi Düşünce Sisteminin İlkeleri	5
1.1.1.1.1. İaşe	5
1.1.1.1.2. Devlet Gelirlerinin Arttırılması	6
1.1.1.1.3. Gelenekçilik	6
1.1.2. Osmanlı'da İktisadi Liberalizm	7
1.1.2.1. İktisadi Liberalleşmeye Yol Açan Durumlar	7
1.1.2.2. İktisadi Liberalleşmenin Belirtileri	9
1.1.2.2.1. III. Selim'in Girişimleri	9
1.1.2.2.2. 1829 Edirne Antlaşması	10
1.1.2.2.3. Sanayi Devriminin Etkisi	11
1.1.2.3. İktisadi Liberalizmin Kanalize Olma Çabası	13
1.1.2.4. Osmanlı'da Liberal Düşüncenin Gelişmesi	14
1.1.2.4.1. Baltalimanı Antlaşması (1838)	14
1.1.2.4.2. Tanzimat'ın İlanı (1839)	15
1.1.2.4.3. Kırılma Noktası: Sermaye ve Yatırımların Yabancılaşması	17
1.1.2.4.4. İktisadi Liberalizm-Milli İktisat Dengesi	18
1.1.2.4.5. Liberal Düşüncenin Güç Kazanması	20
1.1.2.5. Otarşi Eğilimli İktisat Düşüncesi: Müslüman-Türk İktisadi Milliyetçiliği	21
1.2. SON DÖNEM MÜSLÜMAN DÜŞÜNÜRLERDE İKTİSADİ DÜŞÜNCE	22
1.2.1. Ahmed Cevdet Paşa	22
1.2.1.1. Ahmed Cevdet Paşa'nın Hayatı	22
1.2.1.2. Ahmed Cevdet Paşa'nın İktisadi Zihniyeti	23
1.2.1.3. Ahmed Cevdet Paşa'ya Göre Osmanlı'nın İktisadi Geriliğinin Sebepleri	23
1.2.1.3.1. Klasik Zihniyetten Uzaklaşmak ve Modern Hayatın Getirdiği Yeniliklere Yabancı Kalmak	24
1.2.1.3.2. Devlet Kurumlarının Fonksiyonlarını Yitirmesi	26
1.2.1.3.3. Kapitülasyonlar Meselesi	27
1.2.1.3.4. Yabancıların Mülk Edinmesi	28
1.2.1.3.5. Lüks Tüketim, İsrاف ve Borçlanma	29

1.2.1.3.6. Kaht-ı Rical.....	32
1.2.1.3.7. Tembelliğin Yaygınlaşması	32
1.2.1.3.8. Vergilendirme Meselesi	33
1.2.1.3.9. Paranın Değer Kaybetmesi.....	33
1.2.1.4. Cevdet Paşa'nın İktisadi Meselelere İlişkin Politika ve Önerileri.....	33
1.2.1.4.1. Eğitim ve Çalışmaya Önem Verilmelidir	33
1.2.1.4.2. Şartlar Olgunlaştığında Ticaret Serbestleştirilmelidir	35
1.2.1.4.3. Şirketleşme Yoluna Gidilmelidir	35
1.2.1.4.4. Ulaşım Kolaylaştırılmalıdır	36
1.2.1.4.5. Tarımsal Üretim Arttırılmalıdır	36
1.2.1.4.6. Gümrüklerin Güvenliği Yükseltilmelidir.....	37
1.2.1.4.7. Mülkiyet Hakları Güçlendirilmelidir	38
1.2.1.4.8. Tasarruf Yapılmalıdır	38
1.2.1.4.9. Yerli Sınai Üretim Teşvik Edilmelidir	39
1.2.1.4.10. Üretime Yönelik Yatırımlar Yapılmalıdır	40
1.2.1.4.11. Vergilendirme Sistemi Adil Olmalıdır	40
1.2.1.4.12. Liyakatli ve Basiretli Devlet Adamları Yetişmelidir.....	41
1.2.1.4.13. Paranın Değeri Korunmalıdır.....	42
1.2.1.4.14. Milli Finansman Kurumları Açılmalıdır	42
1.2.1.4.15. İslam Birliği Yeniden Tesis Edilmelidir	43
1.2.2. Namık Kemal.....	43
1.2.2.1. Namık Kemal'in Hayatı.....	43
1.2.2.2. Namık Kemal'in İktisadi Zihniyeti	44
1.2.2.3. Namık Kemal'e Göre İktisadi Geriliğin Sebepleri ve Çözümleri.....	48
1.2.2.3.1. Emek-Değer Kavramı	48
1.2.2.3.2. 1838 Ticaret Antlaşması ve Kapitülasyonlar	50
1.2.2.3.3. Zirai ve Sınai Üretimin Yetersizliği.....	51
1.2.2.3.4. Yerli Finansman Kaynaklarının Eksikliği.....	52
1.2.2.3.5. Borçlanma Politikaları.....	53
1.2.2.3.6. Emek Faktörünün ve Nüfusun Azlığı.....	53
1.2.2.3.7. Eğitim Düzeyinin Düşüklüğü	55
1.2.2.3.8. İşgücünün Memurluğa Yönelmesi.....	55
1.2.2.3.9. Müslümanların Çalışma Motivasyonunu Kaybetmesi	56
1.2.2.3.10. Vergilendirme Meselesi	56
1.2.2.3.11. Para Meselesi	59
1.2.2.3.12. Reji Meselesi	59

1.2.2.3.13. Kaht-ı Rical.....	60
1.2.2.4. Namık Kemal'in Düşüncesinde İktisadi Hürriyetçilik	60
1.2.2.5. Namık Kemal'in Politik Aracı: İktisat.....	61
1.2.3. Said Nursi.....	62
1.2.3.1. Said Nursi'nin Hayatı	62
1.2.3.2. Said Nursi'de İktisadi Gelişme-Din Korelasyonu	65
1.2.3.2.1. Bilim-Esma İlişkisi	66
1.2.3.2.2. İ'la-i Kelimetullah-Ekonomik Gelişme İlişkisi	67
1.2.3.3. Kavram Olarak İktisat	69
1.2.3.4. İnsan ve İktisat İlişkisi.....	70
1.2.3.5. İnsanlığın Geçirdiği Aşamalar ve Devirler	71
1.2.3.6. Nursi'nin Temel İktisadi Değerlere Bakışı	72
1.2.3.6.1. Emek.....	72
1.2.3.6.2. Sermaye.....	73
1.2.3.6.3. Girişim, Ticaret ve Şirketleşme.....	74
1.2.3.6.4. Tüketim Unsurları	75
1.2.3.6.4.1. İhtiyaç.....	75
1.2.3.6.4.2. Kanaatkârlık.....	76
1.2.3.6.4.3. Rızık.....	76
1.2.3.6.4.4. İsrâf ve Hırs	77
1.2.3.6.4.5. İzzet.....	79
1.2.3.6.4.6. Şükür ve Nimete Saygı.....	79
1.2.3.6.5. Manen (Fikir ve Kültür) Terakki	80
1.2.3.6.6. Geri kalışımızın Sebepleri ve Kalkınmamızın İlkeleri.....	80
1.2.3.6.7. Açık Toplum, Hürriyet, Demokrasi ve Kalkınma.....	83
1.2.3.6.8. Cehalet, Eğitim ve Kalkınma	85
1.2.3.6.9. Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Zekat	86
1.2.3.6.10. Avrupa Medeniyetinin Temel Özellikleri	87

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İKTİSADİ GELİŞME DÜŞÜNCESİ'NİN POLİTİKALARA ETKİSİ

2.1. REEL EKONOMİ.....	90
2.1.1. Tarım Sektörü	90
2.1.1.1. Osmanlı Üretim Tarzı.....	90
2.1.1.1.1. Osmanlı Üretim Tarzının Oluşma Süreci	91

2.1.1.1.2. Osmanlı Üretim Tarzının Çözülme Süreci ve Çözölmeye Ortam Hazırlayan Dinamikler	92
2.1.1.1.2.1. Dış Dinamikler.....	92
2.1.1.1.2.2. İç Dinamikler	94
2.1.1.2. Yeni Üretim Tarzı	95
2.1.1.2.1. Yeni Üretim Tarzının Oluşum Süreci	95
2.1.1.2.2. Yeni Üretim Tarzının Dokusal Çerçevesi	95
2.1.1.2.2.1. Toprak Kullanım Sistemi	95
2.1.1.2.2.2. 1858 Arazi Kanunnamesi.....	96
2.1.1.3. Tarımsal Yapı.....	96
2.1.1.3.1. Tarımın GSMH'ye Katkısı.....	97
2.1.1.3.2. Nüfustaki Gelişmeler	97
2.1.1.3.3. Üretim Deseni	99
2.1.1.3.4. İşletme Ölçeği	101
2.1.1.4. Tarım Politikası.....	101
2.1.1.4.1. Tarımı Geliştirme Programları.....	101
2.1.1.4.1.1. II. Abdülhamid Yönetiminin Tarımsal Gelişme Programı.....	102
2.1.1.4.1.2. İttihat ve Terakki Yönetiminin Tarımsal Gelişme Programı.....	102
2.1.1.4.2. Kurumsal Yapı Politikası	103
2.1.1.4.2.1. Resmi Kurumlar.....	103
2.1.1.4.2.2. Özel Kurumlar	104
2.1.1.4.2.2.1. Ziraat Odaları	105
2.1.1.4.2.2.2. Çiftçi Cemiyetleri.....	105
2.1.1.4.2.2.3. Kooperatifler	105
2.1.1.4.3. Teşvik Politikaları	106
2.1.1.4.4. Kredi Politikaları	107
2.1.1.4.5. Pazarlama Politikaları	109
2.1.1.4.5.1. Karayolu Ulaşımı.....	109
2.1.1.4.5.2. Demiryolu Ulaşımı.....	111
2.1.1.4.5.3. Denizyolu Ulaşımı.....	112
2.1.1.4.6. Eğitim-Öğretim Politikaları	113
2.1.1.4.7. Fiyat Politikası.....	114
2.1.1.4.8. Vergi Politikaları.....	114
2.1.2. Sanayi Sektörü.....	116

2.1.2.1. Geleneksel Osmanlı Sanayisi.....	116
2.1.2.2. Geleneksel Sanayinin Çözülme Süreci ve Çözölmeye Ortam Hazırlayan Dinamikler	118
2.1.2.2.1. Dış Dinamikler.....	118
2.1.2.2.2. İç Dinamikler	119
2.1.2.3. Yeni Üretim Tarzı	120
2.1.2.3.1. Yeni Üretim Tarzının Oluşum Süreci	120
2.1.2.3.2. Yeni Üretim Tarzının Dokusal Çerçevesi	122
2.1.2.4. Sanayi Politikası	124
2.1.2.4.1. Kurumsal Yapı Politikası	124
2.1.2.4.1.1. Resmi Kurumlar.....	125
2.1.2.4.1.2. Özel Kurumlar	127
2.1.2.4.2. Teşvik Politikaları	130
2.1.2.4.3. Pazarlama Politikaları	131
2.1.3. Ticaret Sektörü.....	132
2.1.3.1. Geleneksel Osmanlı Ticaret Politikaları	133
2.1.3.1.1. Fiyat (Narh) Politikası	133
2.1.3.1.2. İskân Politikası	134
2.1.3.1.3. İmar Politikası	135
2.1.3.1.4. Taşıma-Güvenlik Politikası	135
2.1.3.1.5. Denge Politikası	136
2.1.3.1.6. Tahsis Politikası.....	137
2.1.3.1.7. Stok Politikası	138
2.1.3.1.8. Müslüman Tüccarı Koruma Politikası.....	138
2.1.3.1.9. Kapitülasyonlar	139
2.1.3.1.10. Kontrollü İhracat ve Kısmi Serbest İthalat Politikaları.....	141
2.1.3.1.11. Yüksek Kalite ve Standardizasyon	142
2.1.3.2. Son Dönem Ticaret Politikaları	142
2.1.3.2.1. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması	143
2.1.3.2.2. 1861 Ticaret Antlaşmaları.....	145
2.1.3.2.3. Ticaret ve Ziraat Nezareti–Ticaret ve Nafia Nezareti	146
2.1.3.2.4. Ticaret Mektebi.....	147
2.1.3.2.5. Koruyucu Politikalar	148

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İKTİSADİ POLİTİKALARININ İKTİSADİ GELİŞME ÜZERİNE ETKİSİ

3.1. TARIM POLİTİKALARININ TARIMSAL GELİŞME ÜZERİNE ETKİSİ	151
3.1.1. Üretim Teknolojisi Üzerine Etkisi	151
3.1.2. Üretim Alanı Üzerine Etkisi.....	154
3.1.3. Verimlilik Üzerine Etkisi	155
3.1.4. Üretim Miktarı Üzerine Etkisi	156
3.1.5. Tarımsal Fazla Üzerine Etkisi.....	158
3.2. SANAYİ POLİTİKALARININ SINAİ GELİŞME ÜZERİNE ETKİSİ	160
3.2.1. Üretim Teknolojisi ve Sanayileşme Sürecine Etkisi	160
3.2.2. Üretim Alanı Üzerine Etkisi	161
3.2.3. Verimlilik Üzerine Etkisi	162
3.2.4. Üretim Miktarı Üzerine Etkisi	163
3.3. TİCARET POLİTİKALARININ TİCARET SEKTÖRÜ ÜZERİNE ETKİSİ	165
3.3.1. Son Döneme Genel Bir Bakış	165
3.3.2. Dış Ticaretin Genişlemesi	167
3.3.3. Dış Ticaretin Bileşimi.....	169
3.3.4. Dış Ticaretin Mal Gruplarına Göre Bileşimi.....	170
3.3.5. Dış Ticaretin Paydaşları	172
3.3.6. Dış Ödemelerde Dış Ticaret Dengesi	175
SONUÇ.....	177
KAYNAKÇA	184

KISALTMALAR LİSTESİ

bkz.	Bakınız
b.y.y.	Basım Yeri Yok
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
Sad.	Sadeleştiren
v.b.	Ve benzeri
v.d.	Ve diğerleri
Ter.	Tercüme Eden
t.y.	Tarih yok
Yay.	Yayımları
y.y.	Yayın yok

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: 1907-1926/30 Yılları Arasında Tarımın GSMH'ye Katkısı (%).....	97
Tablo 2: 1913 Yılında Tarımda Çalışan Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı.....	98
Tablo 3: 1870-1925 Arasında Tarımda Üretim Desenindeki Gelişmeler (%).....	100
Tablo 4: Karayolu Yatırımları (1000 kr).....	110
Tablo 5: 1920'den Önce Anadolu'daki Anonim Şirketlerin Dağılımı.....	129
Tablo 6: 1915 Yılındaki Sanayi İşyerlerinin Türlerine Göre Ayırımı.....	129
Tablo 7: Temel Toplumsal ve Ekonomik Göstergeler (1820-1913).....	150
Tablo 8: 1909-1925 Yılları Arasında Ekim Alanlarındaki Gelişmeler.....	155
Tablo 9: 1887-1914 Yılları Arasında Üretimdeki Gelişmeler (1000 ton).....	156
Tablo 10: 1913 ve 1915 Yıllarında Sanayinin Değer Olarak Üretimi.....	162
Tablo 11: 1913 Yılı Sanayi Sektörü İthalat Oranı.....	163
Tablo 12: 1913'de Sanayi Ürünlerinin Yurtiçi Tüketimi Karşılama Oranı.....	164
Tablo 13: 1870/1913 Yılları Arasında Osmanlı Devleti İhracat Miktarı.....	168
Tablo 14: 1911-1913 Yıllarında İhracatın Mal Gruplarına Göre Bileşimi.....	170
Tablo 15: 1911-1913 Yıllarında İthalatın Mal Gruplarına Göre Bileşimi.....	171

GİRİŞ

Osmanlı Devleti yüzyıllar boyunca geniş bir coğrafyada egemenliğini sürdürebilme başarısını gösteren bir devlettir. ‘Devlet-i Ebed Müddet’ anlayışıyla yola çıkan Osmanlı, kendi bünyesinde Müslüman toplumları barındırması bir yana; farklı dine, kültüre, geleneğe mensup grupları da tek çatı altında hoşgörü politikalarıyla yönetebilme yeteneğine sahiptir. Osmanlı’da yönetim, hukuk, ekonomi, yargı, yasama gibi alanlar İslami ilke ve değerler sistemi üzerine bina edilir. Bu süreçte farklı toplumlarla oluşan münasebette etkileşimlerin ortaya çıkışı kaçınılmazdır. Ayrıca yöneticiler, kendilerinden önceki Müslüman-Türk devletlerinden ve aynı coğrafyada hüküm sürmüş toplumların geleneklerinden akılcı ve meşru olanları değerlendirebilme esnekliğini gösterirler. Ancak klasik dönem olarak adlandırılan 14.-17. yüzyıllar için dört başı mamur bir vaziyetten bahsedebilirken sonraki dönemlerde bu dinamik organizasyonun aksamaya başladığına şahit olunur.

18. yüzyılın ilk yarısı Osmanlı için başarısızlıkların ve tahribatın net bir şekilde henüz hissedilmediği bir dönemdir. Bu aşamaya kadar Osmanlı Devleti akılcı ve esnek müdahale ve politikalar ile kendi ekonomisini yönetebilme gücüne sahiptir. 18. yüzyılın sonlarına doğru o zamana kadar benimsenen politika ve uygulamalar ile sistemin eskisi gibi sürdürülemediği fark edilir. İç ve dış faktörlerin etkisiyle birçok alanda yoğun tahribat yaşanır. Gerçekten bu dönemdeki gelişmelerin arka planını anlamadan 19. ve 20. yüzyıldaki düşünce ve gelişmeler hakkında doğru fikir üretebilmek pek mümkün değildir.

İncelenen dönemde Avrupalı devletler, iktisadi olarak daha önce görülmemiş bir hızla büyürken Osmanlı iktisadi, siyasi ve mali buhranların adeta kronikleştiği bir devlet haline gelir. Öyle ki bu dönem Ortaylı tarafından devletin ‘en uzun ve zor yüzyılı’ olarak ifade edilir. Tanzimat, II. Abdülhamit ve Meşrutiyet dönemlerine ayrılan bu süreçte Osmanlı aydınları, devletin ve toplumun eski kurum ve anlayışlar ile yürümesinin imkânsızlığını anlayarak çareyi Avrupa’nın siyasi ve ekonomik kurumlarının Türkiye’ye transferinde bulurlar. Batılı ideoloji ve kurumlardan etkilenen Osmanlı aydınları; Osmanlıcı, İslamcı, Türkçü, Batıcı gibi sınırları ve programları çok iyi planlanmayan ve ayrıntıları çok belli olmayan ideolojiler ortaya koyarlar.

Batılı reform faaliyetleri devam ederken at başı sürüp giden diğer süreç de devletin hızla yıkılmakta olduğu gerçeğidir. Yıkılış ve reform süreçleri arasında sıkışan Osmanlı aydınları çok acil çözümler bulmak zorunda kalırlar. Böyle bir siyasi ve ekonomik konjonktür ortamında günü kurtarmayı amaçlayan, sistematik olmayan, problemlere yüzeysel yaklaşan, biraz dağınık çözümler üretirler. Bunun yanında Batı kaynaklı düşünce ve kurumları derinlemesine ve çok iyi sistematik analiz yapmadan iktibas ederler.

Osmanlıcı, İslamcı, Türkçü ve Batıcı aydınların düşünce yapıları genel olarak birbirine çok yakındır. Bu yüzden iktidara geliş sıralarına göre de adeta birbirlerinin tekrarı ve devamı niteliğinde politikalar ortaya koyarlar.

Bu bakımdan 19. yüzyıl iktisadi zihniyetini daha yakından tanıyabilmek için bütün dönemi içine alan ve İslami düşünceleri daha ağırlıklı olan, farklı toplumsal kesimlerden üç isim belirlenmiştir: Gazeteci, düşünür, tarihçi, tiyatrocu ve ekonomiye ait yazılarıyla Osmanlı toplumunu derinden etkileyen Namık Kemal. Hukukçu, devlet adamı, düşünür, tarihçi kimliği ile ekonomiye ait düşünceleri ve uygulamalarıyla Osmanlı'nın son döneme damgasını vuran Cevdet Paşa. Batı'nın değerleri ile İslami değerler arasında sistematik bir sentez kuran ve iman ile iktisadi gelişme arasındaki ilgiyi en ayrıntılı şekilde ortaya koyan düşünür Said Nursi.

Çalışmanın ilk bölümünde bu düşünürlerin fikir ve söylemleri ile son dönem Osmanlı iktisadi zihniyeti arasındaki ilişki ve etkileşim izah edilecektir. İslami ağırlıklı bu Müslüman düşünürlerden hareket ederek 19. yüzyıl Osmanlı iktisadi zihniyet coğrafyasının temel ilkelerine ulaşılmaya çalışılacaktır. Ardından iktisadi zihniyeti oluşturan ilke ve değerlerin incelenen dönemdeki tarım, sanayi ve ticaret sektörlerine ilişkin iktisat politikalarına etkisi ele alınacaktır. Son bölümde ise iktisadi düşünceye bağlı olarak ortaya konan politikaların iktisadi gelişmeye olan etkileri yine tarım, sanayi ve ticaret sektörleri bağlamında tartışılacaktır.

Bu bağlamda iktisat politikaları 19. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Tanzimat'tan sonra Osmanlı ekonomisinin sanayileşmiş Avrupa ekonomileriyle bütünleşme çabası doğrultusunda liberalleşme eğilimi gösterir. Tarım, sanayi ve ticaret sektörlerine ilişkin ortaya konulan politikalarda bu eğilim açıkça hissedilir. Tarımsal politikalar modernleşme sürecinde daha ön plana çıkar. Çünkü Osmanlı'da iktisadi gelişme veya kalkınmada öncü sektör tarım sektörü olarak belirlenir. Bu nedenle geleneksel kurum ve yöntemlerin tasfiye edilip yeni ve modern kurumların ve yöntemlerin ikamesine en çok tarım sektöründe rastlanır. Yeniden yapılandırma

sürecinde tarımı geliştirici temel programlar ortaya çıkarılır, programı uygulayacak resmi ve özel kurumlar belirlenir, tarımsal üretimi geliştirici uygulamalar desteklenir, tarımın yaygınlaşması ve atıl arazilerin tarıma kazandırılması teşvik edilir, zirai mektepler açılır, yerli finans birimleri kurulur, kaliteli tohum dağıtılır, modern tarım araç-gereçleri ithal edilir, yabancı pazarlar için üretim yaygınlaştırılır ve özendirilir. Benzer pek çok politika sürdürülerek tarım sektörünün ekonomide başat konumu pekiştirilmeye çalışılır. Özellikle 1880'lerden sonraki dönemde çeşitli faktörlerin de etkisiyle tarımsal gelişmenin belli ölçüde sağlandığı gözlemlenir. Ayrıca uzmanlaşmanın ve meta-tarımın oluşmaya başladığı da söylenebilir.

Ele alınan dönemde sanayi sektörünün de büyümesi için Osmanlı karar mercileri önemli adımlar atar. Devlet öncülüğünde büyük ölçekli fabrikalar kurulur, mevcut ve yeni işletmeler modern hale getirilmeye çalışılır. Hatta akılcı bir hamle ile şirketleşme politikaları yürürlüğe konulur. Ancak sanayi sektöründe ulaşılmak istenen hedeflerin çoğu zaman gerçekleştirilemediği görülür. Çünkü belirlenen politikaları destekleyecek teknik kapasite, sermaye birikimi ve yerli finansman kurumlarının eksikliği sektör için ciddi bir problem oluşturur. Bunun yanında Avrupa'dan gelen kaliteli ve ucuz malların yerli pazara hakim olması yerli mallara olan talebin gerilemesine neden olur. Yerli üretici, yabancı üreticiye karşı olan rekabet avantajını kaybeder. Bunun bir sebebi ise liberal düşünceler ile ticaretin şartlar olgunlaşmadan serbestleştirilmesidir. Kapitülasyonlar nedeniyle yerli sanayiye ve üreticiyi koruyan tedbirlere çoğu zaman başvurulamaz, fırsat bulup alınan önlemler de zayıf ve etkisiz niteliktedir.

Öte yandan iktisadi gelişme açısından ticaret sektörü ekonomik faaliyetleri motive eden bir niteliktedir. Osmanlı'da iç ticaret dış ticaretten her zaman daha önemli olsa da özellikle sanayi devrimi ile üretim ve ulaşım teknolojisindeki gelişmeler gibi dış faktörlerin etkisiyle 19. yüzyılın ilk çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan sürede Osmanlı dış ticareti hızlı bir büyüme sağlar. Osmanlı ekonomisi, sanayileşmiş Batı ülkeleriyle olan ilişkisini doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile güçlendirir. Yani dış ticareti şekillendiren çoğunlukla yurtdışı taleptir denilebilir. Buna bağlı olarak dış ticaret hacminin genişlemesi genel olarak dalgalı bir seyir izler. Uzun dönemli ekonomik konjonktüre göre ihracat ve ithalat hacmi kimi zaman daha hızlı kimi zaman daha yavaş büyüme trendi gösterir.

Bu kısa izahtan sonra aşağıda öncelikle Osmanlı iktisadi düşüncesi ortaya konmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TOPLUMUNDA İKTİSADİ GELİŞME DÜŞÜNCESİ

Osmanlı toplumunun iktisadi gelişme düşüncesi bağlamında, öncelikle devletin iktisadi politika ve eylemlerine yön veren, onlara motivasyon sağlayan ve sınırlarını belirleyen hakim paradigma -geleneksel düşünce- genel anlamda ele alınacaktır. Sonrasında ise son dönem Müslüman düşünürlerin ortaya koyduğu iktisadi düşünce sistemi aktarılmaya çalışılacaktır.

1.1. OSMANLI İKTİSADİ DÜŞÜNCESİNİN GENEL ÇERÇEVESİ

Osmanlı iktisadi düşüncesinde üç ana evreden söz edilebilir. Birinci evreyi temel Osmanlı iktisadi düşüncesinin ortaya çıkması, gelişmesi, olgunlaşması ve nihayetinde dengenin korunmasını içeren ‘klasik iktisadi düşünce’ oluşturur. Temel zihniyet yapısı; devletin kuruluşundan 16. yüzyılın sonlarına kadar son derece etkin bir şekilde, 16. yüzyılın ortalarından 19. yüzyılın son dönemlerine kadar şartlara göre yoğun ya da hafif denebilecek derecede varlığını sürdürür. Bu dönemde Osmanlı anlayışına etki eden ilkeler; ‘iaşe’, ‘devlet gelirlerinin arttırılması ve ‘dengelilik’ olarak genelleştirilebilir. İkinci aşama, Batı kaynaklı liberal düşüncelerin iktisadi hayata tesir etmeye başladığı dönemdir. İttihat ve Terakki’nin tam özgürlükçü anlayışıyla bu evre kısmen son bulur. Çünkü tam özgürlükçü düşünce ve politikalar kısa zaman içinde Müslüman-Türk kesiminin iktisadi hayattaki fonksiyonunu azaltır. Durumun fark edilmesi ve Birinci Dünya Savaşı’nın da başlamasıyla, bu düşünce daha fazla yeşermeden terkedilir. Birinci Dünya Savaşı’yla başlayan üçüncü evrede, iktisadi hayatta Müslüman-Türklerin daha fazla sorumluluk alması gerektiği düşüncesi etkili olur.

1.1.1. Klasik Osmanlı İktisadi Düşünce Sistemi

Osmanlı uzun tarihi tecrübelerin, geleneklerin ve değerlerin üzerine inşa edilen bir medeniyet olarak kendine mahsus kurum, ilke ve uygulamaları olan özelliğe sahiptir. Bu nedenle devletin bekasını temin eden ilke ve değerler sistemini idrak edebilmek Osmanlı sistemini anlamak açısından önemlidir. Bu doğrultuda klasik Osmanlı iktisadi düşüncesini oluşturan ilkelerin belirlenmesi faydalı olacaktır.

1.1.1.1. Klasik Osmanlı İktisadi Düşünce Sisteminin İlkeleri

1.1.1.1.1. İaşe

İaşe ilkesi Osmanlı iktisadi düşüncesinin en temel ilkesidir. İaşenin altında yatan neden ise Osmanlı'nın özümsemiği değerler sistemidir. Buna göre Osmanlı yöneticileri reayayı (yönetilenleri) Allah'ın bir emaneti olarak görürler. Bu noktada yönetici ve yönetilen arasında bir sorumluluk ilişkisi bulunur. Yönetici, tebaasının temel ihtiyaçlarını gidermeli ve toplumsal refahı temin etmelidir. Bu anlayışa göre ülkedeki herkes arzu ettiği ürüne en kolay şekilde ulaşabilmelidir. Ürünler de aynı zamanda kaliteli, bol ve makul fiyatta olmalıdır. Dolayısıyla iktisadi politikalar belirlenirken iaşe prensibi mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır (Pamuk, 2017: 143).

'İbadullahın terfih-i ahvalleri' olarak anlam bulan iaşe ilkesine göre halk korunması gereken bir topluluktur. Çünkü devletin var olmasının garantisi halktır. Halkı veditullah yani 'Allah'ın bir emaneti' olarak kabul eden anlayış 'devlet halk içindir' düşüncesini doğurur. Modern dönemlerin öncesinde ve iktisadi düşüncenin sistemleşmediği bir zamanda, şartların ve İslami değerlerin etkisiyle halkın iaşesini sağlamanın yolu; temel ihtiyaçları gidermek, istihdam imkanları oluşturmak, üretim faaliyetlerini korumak ve devam ettirmek şeklinde gerçekleşir. Devlet için bu meselenin önemi o dönemdeki ulaşım, taşıma, dağıtma yol ve yöntemlerinin güçlüğünden kaynaklanır. Aynı şekilde modern öncesi dönemin en önemli özellikleri emek miktarının az olması ve istenilen zamanda hızlı bir şekilde arttırılamaması, üretim ve verimlilik düzeyinin belirli bir seviyeye kadar çıkarılabilmesidir (Genç, 2012: 48). İşte bu yüzden devleti yönetenler devreye girerek ekonomik hayatta kontrolü ele almaya çalışır (Genç, 2012: 63). Ancak Osmanlı üç kıtada hüküm sürdüğünden halkın iaşe ihtiyacının karşılanması, devlet için de olsa çok zor bir uğraştır. Özellikle devletin başkenti ve dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri olan İstanbul'un iaşesi çok önemlidir. İstanbul-Karadeniz güzergâhında 1483 tarihli verilere göre bir yılda 2.019 gemi ve 2.265 küçük teknenin mal taşıması bu hususa örnek gösterilebilir (İnalçık, 2015a: 230). Tüm zorluklara rağmen Osmanlı Devleti'nin toplumda dayanışma sağlayarak, işbirliği tesis ederek, hoşgörü ortamı kurarak iaşe meselesini yüzyıllarca başarıyla çözüme kavuşturduğu söylenebilir (Coles, 1975: 215-216).

İlerleyen bölümlerde görüleceği gibi klasik iktisadi düşüncenin en mühim ilkesi, 1838 Ticaret Antlaşması ve Tanzimat'la birlikte deforme olmaya başlar. Ancak iâşenin meşruluğunu İslami değerlerden alması, bu ilkenin devletin son anına kadar varlığını -etkisini yitirse de- korumasını sağlar.

1.1.1.1.2. Devlet Gelirlerinin Arttırılması

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin nüfusu 30 milyona ulaşır. Aynı zamanda devlet çok geniş bir alanda egemenlik kurar. Yöneticilerin amaçlarını gerçekleştirmesi için büyük bir ordu hazır tutulmalıdır. Bütün bu örgütlenmeyi ileri götürecek unsur güçlü bir hazinedir. Bu yüzden finansman yöntemlerinin iyi idare edilmesi, gelirlerin arttırılması ve verimli kullanılması ciddi bir meseledir (Genç, 2012: 82).

1.1.1.1.3. Gelenekçilik

Belli bir düzeye erişilmesi, gelinen noktanın kabul edilip optimal görülmesi, sonrasında bu durumun korunup devamlılığının sağlanması, en sonunda bu sürecin bir yol haritası olarak algılanması gelenekçilik olarak tanımlanabilir. Buna göre Osmanlı yöneticileri klasik dönemde elde edilen başarıları; uzun zamandır inşa edilen kurum ve işleyişlere dayandırır. Klasik dönemde Osmanlı'nın gerçekleştirdiği iktisadi gelişme, iktisadi düşünce yapısının rasyonel biçimde inşa edildiğini gösterir. Yani akıl ve değerler ölçüsünde oluşturulan politika ve faaliyetler, belirli bir toplumsal refaha ulaşmayı sağlar. Buna bağlı olarak klasik dönemdeki ekonomik faaliyetler dengeli bir şekilde sürdürülür (Sayar, 1986: 70).

Osmanlı'da kaynakların eşit dağılımına göre hareket edilir. Gelir ve refahın adil paylaşımı önemlidir. Devletin iktisadi hayat üzerinde yönlendirici, belirleyici ve denetleyici etkisi vardır. Bunlara ilişkin olarak lonca teşkilatında işçi, işyeri ve tezgah sayısı birbirine yakın tutulur, tımar arazileri üreticilere denk bir şekilde dağıtılır, reyanın toprağını bırakarak şehre göç etmesi engellenir, çoğu ürünün fiyatı narha tabidir. Çoğaltılabilecek örnekler, birçok politika ve uygulamanın iâşeden sonra gelenekçiliğe bağlı olarak ortaya konduğunu gösterir (Genç, 2012: 50-51, 73-74; Önsoy, 1988: 3-4).

Sanılmamalıdır ki bu denge politikası ve gelenekçi sistem iktisadi hayatı tümünden kısıtlar. Tersine Osmanlı'da iş bölümü ve uzmanlaşmanın hakim olduğu geniş bir piyasa vardır. Bir resmi geçit törenine İstanbul'da 735 çeşit esnaf

teşkilatının iştirak ettiği bilinir. Ayrıca 17. yüzyılda İstanbul'da yaklaşık 1.100 esnaf teşkilatı faaliyet gösterir. Bunlara bağlı 25.000 işletme ve toplamda 80.000 çalışan faaldir (Lewis, 1973: 142). Esnaf kesiminin dışında büyük ve çok zengin tüccarlar da iktisadi hayatın içindedir. 1600-1609 yılları arasında Cafer isimli bir tüccarın 1 milyon akçe servetinin olduğu bilinir. 1680'lerde yine ticaretle uğraşan Yusuf adlı bir kişinin ise 9 milyon 800 bin akçelik mal varlığı dikkat çeker (Pamuk, 2014: 151).

Gelenekçilik ilkesi, diğer ilkeler gibi 19. yüzyıl başlarına kadar etkinliğini koruyarak gelir. Ancak modern dönemin şartları gelenekçiliğin fonksiyonelliğini yitirmesine neden olur. Bu bakımdan gelenekçilik yavaş yavaş düşünce hayatından çıkarılırken gündemi iktisadi liberal fikirler meşgul eder (Genç, 2012: 92-95).

1.1.2. Osmanlı'da İktisadi Liberalizm

1.1.2.1. İktisadi Liberalleşmeye Yol Açan Durumlar

16. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan 'durgunluk' dönemi, zaman zaman olumlu sahneler yaşansa da 18. yüzyılın ortalarına değin çizgisini sürdürür. Ancak uluslararası konjonktürün de etkisiyle Osmanlı iktisadi hayatında enerjinin oldukça düştüğü, ivmenin gerileme eğiliminde olduğu açıkça söylenebilir (Pamuk, 2018: 11; Kasaba, 1993: 32).

Altı yıllık bir savaştan sonra Ruslarla imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması Osmanlı'nın belini büken önemli bir siyasi olaydır. Antlaşma'yla birlikte kaybedilen topraklar, verilen imtiyazlar, ödenen yüklü miktardaki tazminatlar olumsuzluğu gözler önüne serer. Ardından 1784 yılında Kırım'ın kaybedilmesi ve Sultan Abdülhamid'e inme inmesi de buna eklenir. 1798'de Fransızların Mısır'ı işgaline karşın III. Selim'in İngiltere ve Rusya'nın işbirliğine ihtiyaç duyması siyasi itibara ağır darbe vurur. İstanbul'da isyanların çıkması ve III. Selim'in tahttan indirilmesi bunalımı arttıran diğer bir gelişmedir. Merkezi devletin gücünün gerilemesi, yeniçeri teşkilatının fonksiyonelliğini yitirmesi ile taşrada ayanların başına buyruk davranışları halk arasında devletin itibarını bir kez daha sarsar. Bu arada Ruslarla altı yıl süren (1806-1812) ve Bükreş Antlaşması'yla sonuçlanan bir savaşa girilir. Fransız ihtilalinden sonra milliyetçilik akımlarının Osmanlı azınlıklarına sirayeti; dış güçlerin tahrik ve desteğiyle uzun soluklu Sırp (1804-1818) ve Yunan isyanları (1815-1830) devletin askeri, siyasi ve mali gücünü oldukça yıpratır. 1829'da Ruslarla yapılan Edirne Antlaşması iktisadi ve mali açıdan büyük

yaradır. Ardından devletin ortadan kaldırılması için imtiyazlar vermesine neden olan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanı (1831-1840) görülür. Siyasi hayatta cereyan eden bu olayların iktisadi hayata yansması elbette olumsuz olur. Savaşların uzun sürmesi, başarısız sonuçlanması ve toprak kayıpları devlet maliyesinde ciddi problemler oluşturur. İşgücünü oluşturan erkeklerin, özellikle de gençlerin harbe gitmesi iktisadi faaliyetleri büyük ölçüde geriletir, üretim miktarı düşer, gelirler azalır. Savaşlar yüzünden askeri harcamalar ise devamlı artar. Bu sırada gayrimüslimler ticari hayatta daha fazla söz sahibi olurlar. Bunlara bir de İngiltere’de gerçekleşen sanayi devriminin Batılı ülkeler üzerinde pozitif bir etki oluşturması gibi etkenler eklenir. Tüm bunlar Osmanlı klasik düşünce ve sisteminin sorgulanmasına yol açan belli başlı sebeplerdir (Karal, 1970: 1-203; Akçura, 1985: 100-163; Ünal, 1978: 131 vd.).

Bu yoğun olumsuzluklar ülke ekonomisi üzerinde giderek artan bir yüke dönüşür. Genel olarak bakıldığında 19. yüzyıl başları Osmanlı iktisadi düzenini yeniden ayağa kaldırmak adına birçok farklı düşüncenin ortaya atıldığı bir dönemdir. İktisadi problemlere çözüm arayışları esnasında özellikle Avrupa menşeli düşünceler Osmanlı karar mercileri tarafından incelemeye alınır. Çeşitli görüşlerin sunulmasında Avrupa’daki gelişmeleri gözlemleyen elçilerin büyük rolü vardır. Diğer yandan ülkedeki yerli ve yabancı tüccarların talepleri de önemlidir (Pamuk, 2017: 144).

Bu noktada belirtilmelidir ki modern iktisadi düşüncenin bir kurtarıcı formül olarak ele alınması, esasında 18. yüzyılın başlarında gündeme gelir. 1717 yılında İstanbul’a gelen Fransız Hugenot grubundan Rochefort, Osmanlı ekonomisindeki problemlere bir reçete mahiyetinde rapor hazırlar. Raporda Rochefort, Avrupalı ülkelerin Osmanlı’dan ucuza hammadde ithal edip Osmanlı’ya yüksek fiyattan nihai mal sattıklarını ileri sürer. Bu durumun ülkede çıkarılan hammaddelerin yine yurtiçinde işlenmesiyle aşılabileceğini ve kendilerinin bu meselenin çözümü için gönüllü olduklarını belirtir. Bu sayede Rochefort ve ekibi öncülüğünde Osmanlı’da Avrupai tarzda yerli bir sanayi tesis edilecektir. Osmanlı otoriteleri bu girişimi olumlu karşılasalar da Fransız Devleti’nin araya girmesiyle bu proje kağıt üzerinde kalır (Berkes, 2003: 46).

İlerleyen dönemlerde bu tarz düşünce ve girişimlerin iktisadi hayat için ne kadar önem arz ettiği anlaşılacaktır. Nitekim Osmanlı ekonomisinin dünya piyasalarıyla uyum süreci içine girmesi ve Osmanlı maliyesinin Avrupai çözümlere başvurması bu durumu onaylar niteliktedir. 1829 yılında Ruslarla imzalanan Edirne

Antlaşması, 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması, 1839 yılında yayınlanan Tanzimat Fermanı, 1854 yılında ilk defa müracaat edilen dış borçlanma ile yabancı sermayenin girişi ve 1850'lerden sonra yapılan altyapı yatırımları bu konuda tarihsel dönüm noktaları olarak ifade edilebilir.

1.1.2.2. İktisadi Liberalleşmenin Belirtileri

1.1.2.2.1. III. Selim'in Girişimleri

19. yüzyıl başında bütün olumsuzluklara rağmen klasik Osmanlı düşünce sistemi ve sistemin dayandığı ilkeler, sorgulanmakla beraber problemlerin çözülmesinde hala dayanak noktası olarak aktif rodedir. Ancak 18. yüzyılın son zamanlarında başa geçen III. Selim (1789-1808) basiretli bir yönetici olarak genel konjonktür ve gelişmelere ilişkin değişimin farkındadır. III. Selim devletin içinde bulunduğu buhranlı dönemleri atlatabilme amacıyla fikirsel ve fiiliyata yönelik bir dizi önlemler alır. Bu bağlamda Sultan Selim toplumun aydın ve ileri gelenlerinden çözüm önerileri ister. Avrupa'daki gelişmeleri takip edebilmek için Batı'ya elçi ve memurlar gönderir (Kuran, 1988: 23-52), birçok iktisadi meselede iradeler çıkarır, Müslüman tüccarlara Hayriye tüccarı unvanı altında imtiyazlar verir, 1795'te tahıl fiyatı ve satışlarını narh sistemi dışında tutup serbestleştirir ve 1804'te miri ticaret filosu kurmayı düşünür (Karal, 1970: 71-73).

Ancak gerek sunulan layihalarda gerek atılan adımlarda modern iktisadi düşünceye ait bir esinti yoktur (Sayar, 1986: 184). Çünkü üretilen projelerin çoğunluğu askeri yapı üzerine odaklanır ve Osmanlı sistemine ivme kazandıracak kuvvet bu alanda görülür (Lewis, 2004: 59). Mardin, bu dönemde mali ve iktisadi krizlerin aşılması için gösterilen gayrete rağmen iktisadi liberalleşme düşüncesine tam olarak kapı aralanamamasını dört sebebe dayandırır: 1. Saf tımar sisteminin yeniden yürürlüğe konmak istenmesi, 2. Vergi gelirlerinin yanlış yöntemlerle arttırılması, 3. Sikkenin tağyiri, 4. Müsadere sistemi. Mardin'e göre bu engeller, uygulamalarda ne derece dışarda kalırsa, Osmanlı'da iktisadi düşünce o kadar liberalleşme eğilimli olabilir (Mardin, 1997: 54).

Dolayısıyla III. Selim döneminde modern iktisadi fikirler, Osmanlı düşünce sistemi içinde ancak bir araç olarak konumlanır. Batı'da teşekkül eden iktisadi düşüncenin Osmanlı'da henüz tam anlamıyla kavranamadığı açıktır (Berkes, 2003: 103). Lakin III. Selim'in çabaları ile yeni bir düşünce akımının Osmanlı klasik

iktisadi düşünce sistemini etkileyebilme ihtimalinin ortaya çıkması dikkat çeker (Uzunçarşılı, 1949: 611). Mesela III. Selim, Reisülküttab Ebubekir Ratip Efendi'yi Viyana'ya iktisadi müesseseler hakkında bilgi edinmeye gönderir. Ratip Efendi daha sonra bir yazısında Osmanlı'da tımar sistemi yerine eldeki kaynaklarla milli ve yerli servetin arttırılması gerektiğini ifade eder (Karal, 1946: 135).

1820'lere kadar Batı düşüncesi Osmanlı sistemine girme çabasında olsa da Osmanlı klasik düşünce yapısının kalın duvarlarını henüz yıkamaz. 1820'lerin sonu ise iktisadi liberalleşmeye ait belirtilerin ortaya çıktığı zamanlardır (Pamuk, 2017: 83).

1.1.2.2.2. 1829 Edirne Antlaşması

1820'lerin sonu, 1830'ların başı yepyeni bir dönemin habercisidir. Düşünsel yeniliklerin ve kurumsal değişikliklerin zaruri olduğu artık ortadadır. Bu dönemde gerçekleşen birçok olay gibi Edirne Antlaşması da ileride ortaya çıkacak krizlerin habercisidir. Aynı şekilde bu antlaşma Batılılara verilecek ticarete dair imtiyazlara kapı aralayan bir özelliكتedir. Başka bir deyişle 1829 yılında Ruslarla imzalanan Edirne Antlaşması iktisadi liberalleşmede ilk adım olarak zikredilebilir (Pamuk, 2018: 30; Mardin, 1997: 60). Antlaşma'nın bir maddesine göre alınan karar şöyledir:

Rus tebaası, eskiden olduğu gibi, Osmanlı ülkelerinde serbestçe ticaret yapabileceklerdi. Karadeniz ve Akdeniz boğazları, Rus ticaret gemilerine açık olduğu gibi, Osmanlılarla harp halinde bulunmayan devletlerin, Rus limanlarına gelip gidecek ticaret gemilerine de açık olacaktı. Bu gemiler, herhangi bir bahane ile durdurulmayacak ve kontrol edilmeyecekti. Osmanlı devleti bu şartlara riayet etmez ve Rus elçisinin bu husustaki şikâyeti üzerine sür'atle tarziye vermezse, Rusya, düşmanca hareket etmeğe ve mukabele-i bilmisl'e hak kazanacaktı (Turan, 1951: 139).

Rus otoriteleri, Osmanlıların ödeyeceği savaş tazminatları bir yana, bu antlaşmadan çok önemli iki kazanç sağlar. Birincisi Ruslar Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapma ayrıcalığını elde ederler (Kurdakul, 1981: 22). İkinci önemli husus ise yed-i vâhid politikasıyla alakalıdır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti bizzat kâr amacı güderek ve sermayesini koyarak, bazen de tekel konumunda ticaret sektöründe aktif bir şekilde rol alır. Bu usulün, etkinliğini 1838'e kadar sürdürüp, sonrasında antlaşmalara bağlı olarak yavaş yavaş ortadan kalkmasına rağmen en başta Rusların bundan muaf tutulması çok önemli bir gelişmedir (Karal, 1970: 121).

Önemle vurgulanmalıdır ki bu durum iktisadi liberalleşmenin her ne kadar öncüsü kabul edilse de Osmanlı'nın bu maddeleri kabul etmesi daha çok karşı tarafın

tahakkümü altında gerçekleşir. Bu esnada klasik düşüncenin temel prensiplerinden olan gelenekçilik eskisi kadar olmasa da hala önemini korurken (Genç, 2012: 94-95), iş ve gelirin artırılması prensipleri de önceki dönemlerdeki gibi etkilidir (Pamuk, 2017: 143).

II. Mahmut döneminde (1808-1839) yaşanan bu gelişme sanayileşmesini tamamlamak üzere olan İngilizlerin dikkatini çeker. Bundan sonraki süreçte ise Osmanlı sistemi, şartlar gereği yaşanan gelişmelere direnemeyip yabancı fikirlerle etkileşim içine girmeye başlar (Mardin, 1997: 56).

1.1.2.2.3. Sanayi Devriminin Etkisi

Sanayileşmenin mekaniklikte ilerlemesini ifade eden I. Sanayi Devrimi 1750-1870 arası dönemi kapsar. Başta İngiltere’de, sonra diğer Batı Avrupa ülkelerinde meydana gelen gelişmeler küresel üretimin yapısını nicel ve nitel olarak değiştirir. İngiltere menşeli sanayileşme hareketi küresel çapta o ana kadar geçerli olan rekabet gücü unsurlarını temelinden sarsar. Bunun yanında bu gelişme Batı’da kendi teorik zeminini (klasik iktisat) ortaya çıkarıp iktisadi sistemin çok ötesinde modern hayatı (modernleşme) oluşturur.

Sanayi Devrimi esnasında kendisinden önceki asırlar boyunca vuku bulan uzun bir yolculuğun sonucudur. Bu uzun yolculuk esnasında ortaya çıkan temel kilometre taşları olarak şunlar zikredilebilir: Ticaret ve bankacılık burjuvazisinin oluşumunu da kapsayan karmaşık ve iç içe geçmiş bir süreç, milletlerin ve modern devletlerin ortaya çıkışı, ticaretin dünya çapında genişlemesi ve hâkim bir unsur haline gelmesi, ulaştırma ve üretim tekniklerindeki gelişmeler, yeni üretim tarzlarının devreye girmesi ve nihayet yeni davranışların ve fikirlerin zuhur etmesi. Bu yolculuğun birinci safhası Amerika’nın keşfi ve yağmalanması olarak kabul edilirse, ikinci safhası burjuvazinin yükselişi ve kendini kabul ettirmesi olarak belirtilebilir (Beaud, 1983: 17).

Bu dönemde pek çok gelişme yaşanır ancak Sanayi Devrimi dendiğinde akla gelen buharlı makinelerin kullanılmasıdır. Buhar destekli mekanik aksamı içeren teknoloji önceden İngiltere’de mevcut olmakla birlikte yakıt olarak odunun kullanılması arzu edilen üretimin gerçekleşmesine yol açmaz. Bu sıralarda İngiltere’de çeşitli yakıtların ikamesine imkan tanıyan buhar destekli sistemler üretilir. Odun yerine kömürün yakıt olarak kullanılması İngiltere’ye avantaj getirir. Çünkü İngiltere’de kömür madeni rezervi oduna göre daha bol miktardadır, ayrıca

kömürün ömrü ve dayanıklılığı da odundan daha fazladır. En önemli hammaddeler kömür, odun ve demir haline gelirken başat sektörlerden biri olan tekstilde inanılmaz ilerleme sağlanır. At arabası tekerleklerinden mekanik büküm makinesi ve ilerlemeye bağlı olarak dokuma makinesi üretilir. Yani teknik ilerlemeye dayalı olarak buhar gücüyle çalışan makineler, ücretli işçiler, fabrika sistemi ortaya çıkar. İplik eğirme ve sonrasında kumaş dokumada buhar gücüne dayalı makinelerin kullanılmaya başlanması, teknik avantajın yanında emek verimliliğine bağlı olarak maliyet avantajını da getirir. Bu durum İngiltere'nin üretim kapasitesini yüzde 60-70 arttırır. Buna göre, İngiltere'nin 1780'de dünya ticaretindeki payı yüzde 12 iken bundan sadece 20 yıl sonra yüzde 33'e yükselir (Beaud, 1983: 97), fert başına düşen gayri safi yurtiçi hasılası ise Sanayi Devrimi'nin başlangıcına kadar 1.000 doların altında değişirken 1830'lara geldiğinde 2.000 dolara, 1900 yılına geldiğinde yaklaşık 5.000 dolara yükselir (Skousen, 2014: 15). Neticede İngiltere sanayideki gelişmelere bağlı olarak farklı sektörlerde zamanla yapısal dönüşüm gerçekleştirir (Pamuk, 2018: 2).

İngiltere sanayi devrimini tamamlarken aynı zamanda dünya ekonomisindeki yerini kuvvetlendirme çabasına girişir. Ancak Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya gibi ülkelerin korumacı tavır sergileyerek İngiliz mallarını ülkelerine sokmamaları ve İngiltere'de 'Ricardo'cu karamsarlık' adı verilen ekonomik durgunluk ve endişe İngilizleri yeni pazar ve kaynak arayışına iter (Kütükoğlu, 1974: 74). İngiltere bu dönemde diğer Batılı ülkeler gibi himayeci davranır. Mesela 18. yüzyılda Hindistan'da üretilen pamuklu kumaşların İngiltere'ye girişi yasaktır (Pamuk, 2018: 2). İngilizler dışta ise sömürgeci ve sert milliyetçi-liberal bir düşünceyi benimser ve bunu dikte etmeye çalışır (Thomson, 1950: 120-121). Avrupa ve ABD gibi ülkelerin İngiliz mallarına kapılarını kapatması, İngilizlerin yönünü diğer ülkelere çevirir. İngiltere'nin dış ticaret verileri bunu açıkça gösterir. Örneğin 1820'de İngiltere'nin dış ticarete Avrupa ve ABD ile olan payı % 60,4 iken, 1840'da % 29,5, 1860'ta % 19, 1880'de % 9,8'e geriler (Hobsbawn, 1987: 117).

Diğer taraftan bugünkü Türkiye'nin olduğu gibi Osmanlı da o dönemde Avrupa ve diğer yabancı devletler için çok büyük pazardır. Özellikle Osmanlı, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Batı Avrupalıların sanayi devriminden sonra ürettiği nihai malları satabileceği ve bu malları üretebilmek için gerekli olan hammaddeyi ucuza temin edebileceği bir devlettir (Pamuk, 2017: 85). Keza bu

nitelikleriyle ülke ekonomisi, 19. yüzyılda dış ticareti giderek artan ve yabancı sermayenin ilgisini daha çok çeken bir görünüm kazanır (Pamuk, 2017: 11; Önsoy, 1988: 12-13). Bununla beraber 1830 başlarında Osmanlı'da ulaşım yollarının elverişli olması, büyük hinterlanda sahip merkezlerin bulunması, gayrimüslimlerle kolay iletişim kurulabilmesi ve bu kişiler vasıtasıyla ithal malların bütün yurda yayılabilir olması Avrupalıların Osmanlı'ya göz dikmelerinin diğer sebepleri olarak sıralanabilir.

Yani Osmanlı, Avrupa kapitalizminin hedef alanına giren en çekici ekonomilerden biridir. Rusların 1829 Edirne Antlaşması'yla büyük bir avantaj elde etmesi İngilizleri telaşlandırdığı gibi Osmanlı pazarının Batılılar nezdinde olan cazibesini daha da artırır (Kasaba, 1993: 35). Buradan hareketle Avrupalılar 1830'ların başından itibaren Osmanlı sistemine 'laissez faire' anlayışını kabul ettirmek için yoğun enerji harcarlar. Çünkü Osmanlı ekonomisinde yürürlükte olan vergilendirme sistemi, inhisar usulü, ihracat yasakları Batılı düşüncelerin tesirini azaltan, Batılı tüccarların hareketini kısıtlayan ve rekabet avantajını törpüleyen özelliklerdir (Sayar, 1986: 194; Önsoy, 1988: 25).

1.1.2.3. İktisadi Liberalizmin Kanalize Olma Çabası

İngiliz ve Fransızlar Edirne Antlaşması'nı takip eden on yıllık sürede ciddi faaliyet yürütürler. Batılı devletlerin ajanları, devlet görevlileri, iş adamları, tüccarları, yazarları, fikir adamları el birliğiyle Avrupalı klasik iktisat düşüncesini yani iktisadi liberalizmi sistemli ve bilinçli bir şekilde Osmanlı düşünce hayatında yeşertmeye çalışırlar. Çeşitli yollara başvurup buldukları her fırsatı değerlendirirler. Özellikle o dönemin etkili aktarım araçları olan gazeteler ve fikir alışverişleri bu girişimde etkili biçimde kullanılır (Sayar, 1986: 171). Öncü girişimlerden kabul edilebilecek bir örnek Charles Trikon isimli bir Fransız'ın çıkardığı Symneen adındaki gazetedir. Bu gazete daha sonra Spectateur Oriental adı altında çıkarılır (Gerçek, 1931: 16). Ticaret mümessili olan Alexander Blacque'nin Spectateur Oriental'ı satın almasıyla Osmanlı toplumuna modern iktisadi düşüncelerin aktarılması hız kazanır (Aktepe, 1981: 258). Ayrıca II. Mahmut Takvim-i Vekayi'nin Fransızca basımı için Blacque'yi görevlendirir (Yazıcı, 1983: 20). Takvim-i Vekayi'nin Fransızcası olarak yayınlanan Le Moniteur Ottoman'da liberal fikirler Blacque ve Urquhart tarafından itinayla işlenir (Mardin, 1967: 136). İngiliz tüccarlarının temsilciliğini yapan Churchill'in çıkardığı Ceride-i Havadis gazetesinde

de Ermeni yazarlar kullanılarak liberal görüşler aşılarmaya çalışılır (Önsoy, 1988: 33). Bu yayında Batı ülkelerinin ekonomileri, kurumları ve işleyişleri ayrıca liberal iktisadi politikalar ve serbest ticaret gibi meseleler üzerine yazılar yer alır. Osmanlı sisteminin değışmesi gerektiği Osmanlı insanının düşünce dünyasına aşılır (Sayar, 1986: 196).

Osmanlı toplumu modern iktisadi fikirler açısından, özellikle Urquhart'ın çabasıyla ilk olarak 'laissez faire' yani 'bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler' anlayışı ile tanışır (Sayar, 1986: 205). İngiliz baş katibi Urquhart Osmanlı'yı İngiltere ekonomisi için ideal bir pazar olarak görür. Yani 1825-1830'lu yıllarda görev yapan İngiliz diplomat İngilizlere Ricardian karamsarlıktan çıkış yolu için Osmanlı'yı işaret eder. 1833 yılında 'Turkey and Its Resources' adlı kitabında bu düşünceye dair fikirlerini paylaşır (Sayar, 1986: 197). Adam Smith'in ileri sürdüğü, devlet müdahalelerinin olmadığı bir sistemin Osmanlı'da uygulanabileceğini ifade eder. Bu bakımdan Osmanlı'da kaldığı zaman zarfında bütün mesaisini ticaretin serbestleşmesi düşüncesini tesis etmek için harcar. Osmanlı-İngiltere arasında uyumlu bir ilişki kurmak ister (Berkes, 1975: 330). İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı ithalat vergilerini yumuşatmasını ya da kaldırmasını önerir. Urquhart'ın diplomatik temasları, siyasi kesimdeki kulisleri ve yakınlaşmaları, sanayi ve ticaret sektörü temsilcileriyle görüşmeleri gibi faaliyetleri sonucu İngilizler hedeflerine 1838 Baltalimanı Antlaşması ile ulaşırlar (Kütükoğlu, 1974: 81; Mardin, 1997: 59-60).

1.1.2.4. Osmanlı'da Liberal Düşüncenin Gelişmesi

1.1.2.4.1. Baltalimanı Antlaşması (1838)

Baltalimanı Antlaşması, Osmanlı ve İngiltere arasında yapılan ticaret antlaşmasıdır. Sadrazam Reşit Paşa ve İngiliz elçisi Ponsonby tarafından imzalanan bu antlaşmanın sebepleri, sonuçları ve mahiyeti ele alınan konu açısından son derece önemlidir. İleride işleneceği üzere birçok düşünür ve devlet adamının devletinin içinde bulunduğu kötü durumun esas nedenini 1838 yılında yapılan bu antlaşmada aradığı görülür.

Her şeyden önce o dönemde devletin içinde bulunduğu şartların Osmanlı otoritelerini İngilizlerle masaya oturmaya zorlaması su götürmez bir gerçektir. O sıralarda Mısır, Osmanlı için çok ciddi bir problem teşkil eder. Diğer yandan Rusların özellikle 1833 Hünkar İskelesi Antlaşması'yla giderek artan nüfuzu;

yöneticileri ve Osmanlı üzerinde emelleri olan ve çıkar sağlayan İngiliz diplomasisini oldukça rahatsız eder. İngiltere o dönemlerde Osmanlı'nın toprak bütünlüğüne önem verir. Osmanlı yönetimi ise Mısır ve Rusya çıkmazından kurtulup derin bir nefes almak ister (Kütükoğlu, 1974: 86-91; Armaoğlu, 1984: 43). Yönetim, siyasi ve iktisadi bir manevra alanı oluşturmak için gönülsüz bir şekilde İngilizlere iktisadi ödünler vererek mutabakat yolunu seçer. Bu bir bakıma rasyonel bir hamledir. Karşılığında devletin toprak bütünlüğü korunacak ve bekası temin edilecektir.

Ticaret Antlaşması'nda alınan kararlar ile iktisadi liberalizmin önündeki klasik engellere tamamen olmasa da oldukça güçlü darbe vurulur. İngilizlere ticari hayatta tanınan serbestlik yerli üreticiyi ve üretimi olumsuz etkiler. Antlaşma'nın meydana getirdiği huzursuzluk ise yurtiçindeki üreticiyi muhafaza ve teşvik etmeye dayalı fikirleri gündeme getirir. Kostaki Bey, Müverrih Ahmed Lütfi Efendi, Ahmed Cevdet Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi isimler antlaşmanın hükümlerine ciddi tepki gösterirler (Kaynar, 1985: 128). İktisadi liberal düşüncelerin sirayeti devam ederken bir yandan ekonomideki çelişkiler 'laissez faire-merkantilizm' düellosuna kapı aralar (Sayar, 1986: 213-214, Önsoy, 1988: 5). Zira iktisadi hayat adeta bir şok etkisiyle yapısal değişikliklere maruz bırakılır. Bu yüzden 1914'e kadar Osmanlı iktisat ve maliye politikalarının çerçevesi Baltalimanı Antlaşması'nda alınan kararların ruhunu taşır (Issawi, 1966: 38; Mardin, 1962: 25). Anlaşılacağı üzere bu antlaşma açık bir şekilde serbest piyasa ekonomisine geçişi hedef alan bir hukuki düzenleme olarak kabul edilebilir (Sayar, 1986: 214).

1.1.2.4.2. Tanzimat'ın İlanı (1839)

Bu süreci takiben iktisadi liberalizmin yayılmasına hizmet eden diğer bir adım Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesidir. 3 Kasım 1839 yılında Sultan Abdülmecid'in imzalayıp Koca Mustafa Reşit Paşa'nın ilan ettiği Tanzimat Fermanı'yla üretim sistemi ve ticaret sektörü üzerindeki devlet müdahalesini temsil eden narh ve gedik uygulamalarına son verilir. Tanzimat döneminde vergi sistemi ve mali usullerde merkezi devletin rolü öne çıkarılır. Bu süreçte Batılı yöntemlere paralel hareket edildiği görülür (Kaynar, 1985: 191-198).

Tanzimat dönemine geçilmesinin arka planında özellikle Avrupalı devletlerin askeri, siyasi ve ekonomik baskısını kırma ve uluslararası gelişmelerle doğru orantılı bir ilerleme sürecini takip etme fikri yatar. Ticaret antlaşmasında olduğu gibi

İngilizlerin yoğun baskısını da unutmamak gerekir (Karal, 1970: 191-194; Pamuk, 2017: 93).

Buna istinaden Tanzimat kararları pek tabii ki 1838 Baltalimanı Antlaşması'nın izlerini taşır. Bu tarz gelişmeler Osmanlı'nın piyasa ekonomisine geçişini kolaylaştırır, kapitalist sistemin şartlarının tesis edilmesine yardımcı olur. Tanzimat'ın ilanıyla Osmanlı vatandaşlarına piyasa ekonomisinin ihtiyaç duyduğu tamamen bireyselci bir çerçevede 'mal güvenliğine sahip olma' hakkı tanınır (Karal, 1970: 255-258). Bu girişim tamamen Batı tesirine bağlanmamalıdır. Aksine Tanzimat döneminde oluşmaya başlayan zihniyetin ve Tanzimat bürokratlarının etkisi daha fazladır (Mardin, 1997: 58).

Bu dönemde liberal düşüncelere dayalı olarak özel mülkiyeti geliştirici, bireysel girişimciliği teşvik edici kararlar alınır. Üretim ve ticari hayat üzerindeki kısıtlamalar yavaş yavaş kaldırılır. Ayrıca mal ve servetin kapitalist birikim ve yatırımlara yönlendirilmesi hukuken de desteklenir.

Yani başta İngiltere olmak üzere diğer devletlerle imzalanan ticaret antlaşmaları ya da Tanzimat'ın ilanı gibi gelişmeler sebebiyle Batı'da formüle edilen yöntemler, Osmanlı düşüncesinde 'kurtarıcı' olarak konumlanır ya da öyle olduğu algısı oluşturulur. Fakat Tanzimat'tan sonra Kırım Savaşı'na kadar geçen sürede Osmanlı ekonomisinde şiddetli olumsuzluklar baş gösterir. Alınan kararlar her ne kadar piyasa ekonomisi eğilimli olsa da düşüncede ve vatandaşın nazarında böyle bir durum söz konusu değildir (Karal, 1970: 202-252). Batılıların 'homo-economicus' bireyi Osmanlı insan tipolojisinde içselleştirilemez. Başka bir ifadeyle ihdas edilmeye çalışılan kapitalist girişimci insan modeli Osmanlı toplumunda teşekkül etmez. Bu prototipi doğuracak ve kollayacak tarihi-kurumsal formasyona Osmanlı'nın sosyo-ekonomik yapısı uygun değildir (Özer, 1998: 25). Yani Batı'nın salt ekonomik ve araçsal aklının Osmanlı iktisadi düşüncesinde faaliyet alanı bulamadığı aşikardır.

Öte yandan gönüllü veya dayatma sonucu ortaya çıkan değişim çabaları veya Batı'nın sunduğu fikirler, Osmanlı potasından geçerek bürokrat sınıfı içinden burjuva denebilecek bir sınıfın teşekkülüne zemin hazırlar. Ne var ki Osmanlı burjuvazisi Batı'dakiler gibi kapitalist düşünce yapısına sahip değildir. Tersine varlıklı bürokrat kesimden bazıları daha çok lüks tüketime yönelir. Lakin bu zümrenin serveti harcama şekli Osmanlı sisteminin arka bahçesindeki ilkesel motiflerden -İslami değer ve prensiplerden- kaynaklanmaz. Daha çok kişilerin tüketim ekonomisine

kendilerini kaptırıp prestij peşinde koşmalarından kaynaklanır. Bu yüzden bürokrat burjuvaların düşüncesinde sermaye birikimi ya da kâr getirici verimli yatırım eğilimi çoğunlukla söz konusu değildir (Pakalın, 1978: 168).

Bu sürecin bir yansıması akademik alanda Batı kaynaklı iktisat ilminin Osmanlı düşüncesinde ne derece yer ettiğidir. İktisada ilişkin inkişaf lar Batı'da gelişen iktisat ilminin incelenmesine yol açar. Batı patentli modern iktisadi modelin çeşitli kanallarla Osmanlı toplumuna sızma başarısına nail olması da bunu kolaylaştırır. Tercüme odasının kurulması, gayrimüslimlerin Avrupa'da eğitimlerini tamamlayıp devletin çeşitli kademelerinde görev almaları ya da gazeteci olmaları, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de iktisat derslerinin verilmesi gibi hususlar iktisat ilminin zihnimize yerleşmesinde ve ülkemizde yayılmasındaki kanallardır. Bu vesileyle Osmanlı insanının iktisadi konuları algılaması değişir. Ayrıca Avrupa ülkelerinin benzer sorunlar karşısında tavrı incelenir. Ekonomik problemlerin çözümü için bazı çevrelerin Batı modelini mutlak reçete olarak sunması da bu alana ilgiyi arttırır (Sayar, 1986: 268).

1.1.2.4.3. Kırılma Noktası: Sermaye ve Yatırımların Yabancılaşması

1854-1876 döneminin ilginç bir özelliği Türk insanının düşünce hayatına kapitalist fikirlerin çok yoğun bir şekilde aşılama çabasının görülmesidir. Batılılar, Tanzimat sonrası dönemde teoride ve kağıt üzerinde yapılan planların bir türlü istenilen düzeyde gerçekleşmemesinin faturasını Türk insanına keserler. Onlara göre Türkleri çalışmaya teşvik etmeli, üretken olmaya özendirmeli, tasarrufa yöneltmeli ve Türklere zengin olmanın insanın kendi elinde olduğu bilinci aşılmalıdır. Batılılar genellikle bu temada olan yazıları 1859-1865 arası dönemde çıkarılan yayınlarda üstüne basa basa vurgularlar (Mardin, 1997: 76).

Ayrıca Osmanlı'da iktisada ilişkin yazıların bir araya getirilmesiyle Mecmua Fünun dergisi çıkarılır. 1862'de çıkarılmaya başlanan dergide Münif Paşa, Mehmet Şerif Efendi ve Ohannes Paşa'nın iktisadi liberalleşmeye dair tartışmaları, yorumları ve önerileri Osmanlı iktisadi düşüncesinin şekillenmesine katkıda bulunur (Sayar, 1986: 287).

Öte yandan 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yüzyılın başından beri zaman zaman gündeme gelen düşünceler daha da belirgin bir hal alır. Klasik iktisadi düşüncenin temel dinamikleri hala etkiliyken serbest ticareti savunanların yanında önceden olduğu gibi devletçi politikaları ya da korumacı görüşleri ileri sürenler de

vardır. Ancak uygulamalara bakıldığında çoğu zaman o ânki düşünce yapısıyla örtüşen kararların alınmadığı görülür.

Vahşi kapitalizmin yaşandığı bir dönemde dış güçler tarafından baskı altında olan Osmanlı'nın birçok adımı serbestçe atmadığı ortadadır. Buna rağmen 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı iktisadi birimlerinin uluslararası piyasalarla iletişimi ve etkileşimi, sermaye transferleri ve yatırımlara bağlı olarak giderek kuvvetlenir. Osmanlılar küresel gelişmeleri dikkate alarak İngiltere, Fransa ve daha sonra Almanya'nın sermaye gücünden yararlanma konusunda gerekli esneklik ve uyumu gösterirler (Pamuk, 2018: 6).

Tanzimat döneminde yapılan iktisadi modernleşmeye dair etüt çalışmaları Batılılar açısından meyvesini bu dönemde vermeye başlar. 1829 Edirne Antlaşması'nda verilen tavizden sonra 1870'lere kadar geçen zaman dilimi modern iktisadi düşüncenin hızla yayıldığı ilk dönemi oluşturur. Tanzimat'la beraber Osmanlı, piyasa ekonomisinin sacayaklarından dış ticaret ve yabancı sermayeyle olan bağlarını sıkılaştırırken, dönemsel şartlar devletin mali bağımsızlığını giderek kaybetmesine yol açar (Pamuk, 2018: 137). Bu noktada maliyenin imdadına yetişmiş gibi görünen 'dış borçlar' ve 'altyapı yatırımları' yabancı sermaye girişinin iki farklı boyutunu oluşturur (Karal, 1976: 214).

1.1.2.4.4. İktisadi Liberalizm-Milli İktisat Dengesi

Milli iktisadi düşüncenin ve korumacı anlayışın kısırtıları Osmanlı siyasetinde daima kendini gösterir. Yöneticiler her daim yerli üreticiyi koruma düşüncesinde olsa da, daha önce vurgulandığı gibi yapılan antlaşmalar, verilmek zorunda kalınan imtiyazlar ve yabancı ülkelerin inanılmaz baskısı sonucu bu fikirler tam olarak uygulama alanı bulamaz. Ancak en ufak bir fırsatta Osmanlı'nın milli veya korumacı düşüncüyü harekete geçirdiği görülür (Tengirşek, 1940: 302).

Milli ve yerli iktisadi düşünce esas olarak Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla olgunlaşmaya başlar (Sayar, 1986: 40). II. Abdülhamid'in şehzadeliğinden itibaren ekonomiyle yakından ilgilenmesi ve dünyadaki gelişmeleri iyi bir şekilde takip ve analiz etmesi iktisadi düşünceye yeni bir boyut kazandırır (Mardin, 1997: 93-94). Ancak 1876'da yönetimi devralan Sultanın önünde harap ve bitap bir manzara vardır. 1873'te doruğa tırmanan iktisadi ve mali bunalım 1896'ya kadar devam eder. Ayrıca 1873'te başlayan dünya ekonomik krizi, 1873-1874'te Anadolu'da meydana gelen kıtlık, 1876'da I. Meşrutiyet'in ilan edilmesi, 1877-

1878’de nüfus ve toprak kaybı gibi önemli gelişmeler kısa zaman içinde ardı ardına yaşanır (Pamuk, 2018: 138). Görüldüğü üzere ekonomi krizlerle boğuşmakta, maliye iflasın eşiğinde, dış ülkelerin baskısı son derece sert ve şartlar çok çetindir. Üstelik daha önceden ülkenin toprak bütünlüğünü korumak isteyen dış güçler bu sefer ülkeyi paylaşma yarışına girmek üzeredir (Armaoğlu, 1984: 46). Yani II. Abdülhamid’e karar almak için her konuda çok dar bir alan bırakılır.

İzah edildiği üzere yurtiçi üretimi ve üreticiyi koruma düşüncesi çok önceden başlasa da bu düşünce yapısının fiiliyata dökülmesi kapitülasyonlar ya da diğer antlaşmalar nedeniyle mümkün değildir. Bu tablonun II. Abdülhamid döneminde de devam ettiği görülür. Ancak dış güçlerin elde ettikleri imtiyazlara rağmen ithal ikamesine dayalı düşüncenin somutlaşması yüzyılın sonlarına doğru hız kazanır. Böylelikle milli iktisat düşüncesi çerçevesinde Batı modelini esas alan üretim anlayışına geçme girişimleri gözle görülür bir hal alır. Hatta yerli sermaye ile yerli sanayinin geliştirilmeye çalışıldığına ve milli düşüncenin tohumlarının yeşermeye başladığına şahit olunur (Pamuk, 2017: 93).

Milli iktisat anlayışının benimsenmesinde, Avrupai fikirlerin uzun zaman geçmesine rağmen arzu edilen düzeni tesis edememesi başlıca etkenler arasındadır. Zira 1830’larda zoraki de olsa bir umutla kabul gören modern iktisadi fikirlerin 1880’lere gelindiğinde Osmanlı için çıkar yol olmadığı net bir şekilde anlaşılır (Sayar, 1986: 270). Genel olarak 1840-1880 arası serbest ticaret yanlısı çizginin, 1880’lerde korumacılık ve milli iktisat düşüncesine doğru kaydığı görülür.

II. Abdülhamid şartların elverdiği ölçüde temel Osmanlı düşüncesini yeşertmeye gayret eder. Fakat o hiçbir zaman modern iktisadi düşüncüyü pratik hayattan kovma peşinde değildir. Batı’nın madden daha gelişmişliğini kabul ederek onların teknik bilgisinden, teknolojisinden, uzman kadrosundan yararlanma peşindedir. Akıllı bir devlet yöneticisi olarak ülkenin iktisadi potansiyelinin farkındadır. Ayrıca Sultan modernleşmenin ve sanayi kapitalizminin küresel çapta ne gibi değişimlere ve evrimlere sebebiyet verdiğinin bilincindedir. Bu yüzden o modern iktisadi düşüncenin madden faydalı yönlerini Osmanlı geleneğine aktarmaya çalışır. Mesela Sultan dış güçlerin azılı bir şekilde gözlerini Osmanlı’nın üzerine diktiği bir dönemde bu olumsuz şartları lehte kullanarak, bu ülkelerden 30 milyon sterlinlik finansman elde eder ve demiryollarının yapılmasını sağlar (Pamuk, 2018: 65). II. Abdülhamid’in kimi faaliyetleri ithal ikameci eğilimlidir kimileri tamamen milli ve yerli zihniyette olan korumacı ya da himayeci tarzdadır.

Genel olarak klasik Osmanlı iktisadi düşüncesine bakıldığında yüzyılın sonlarına doğru etkisini yitirse de devletin sonuna kadar belirtilerinin görülmesi devam eder (Genç, 2012: 97). Klasik ilkelerin bu konumunu korumasındaki en önemli neden; 19. yüzyılda vahşi kapitalizmin yaşandığı, yıkıcı bir sömürgeleşmenin hüküm sürdüğü çağda hiçbir emperyal gücün Osmanlı üzerinde tam denetim kuramaması, Osmanlı'yı tam ve yarı sömürge bir ülke konumuna düşürememesidir. Bu yüzden iktisadi düşüncüyü inşa eden temel prensiplerin de sarsılması ve yapının değişmesi zor olur. Zira antlaşmalarda şartlar gereği tam bağımsız olunamasa da hiçbir devletin boyunduruğu altına girilmez. Diğer sömürgelerde olduğu gibi başta İngiltere olmak üzere Batı emperyalistleri Osmanlı'daki üretim ilişkilerini kendi menfaatlerine göre tam olarak şekillendiremez, üretim sürecini yeniden örgütleyemez (Pamuk, 2018: 38). Bu bakımdan 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısı; esnek politikaların belirlendiği, hedeflere ulaşabilmek gayesiyle şartlar gereği tavizlerin verildiği ve giderek milli anlayışa yönelen bir düşünce üzerine bina edilir (Quataert, 1987: 124).

1.1.2.4.5. Liberal Düşüncenin Güç Kazanması

İttihat ve Terakki'nin yönetimi devralmasıyla Osmanlı'da hürriyet temelli 'aşırı özgürlükçü' bir düşünce hakim olur. Batılıların istediği tarzda olan bu hürriyetçi anlayışın kısa zaman içinde yayıldığı ve benimsendiği görülür. Bu düşünce ve düzende tamamen 'birey'in hür olması ön plana çıkarılır (Pamuk, 2017: 144). Bu dönemde ve öncesinde çıkarılan yayınlardan bu kolayca takip edilebilir. Mesela Mizan'da Murad Bey; Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nda Rıza Tevfik, Ahmed Şuayıp, Cavid Bey, Prens Sabahattin; Türk Yurdu'nda Parvus; İktisadiyat Mecmuası'nda Tekin Alp gibi isimler bu tarz görüşleri yoğun bir şekilde dile getirirler. Prens Sabahattin'e göre Türkler 'sırtını devlete yaslama' görüşünden uzaklaşıp aktif olarak iş hayatına atılmalıdır. Aynı zamanda eğitim sistemi bu düşüncüyü teşvik edecek biçimde geliştirilmelidir. Türkler arasında şehir zihniyeti yerleşmelidir. Cavit Bey yabancılara verilen imtiyazların durdurulmasını ve Türklerin iktisadi alanda sorumluluk alması gerektiğinden bahseder. Celal Nuri toprak mülkiyeti sisteminin liberalleştirilmesinden yanadır. Parvus milli ekonomi fikrinin köy ve köylülere indirgenmesini savunur. Çünkü köylüler toplumu besleyen üretici kesimdir. Ayrıca Parvus Osmanlı'nın Avrupa'nın mali kısılcısından kurtulması gerektiğini söyler. Milli gelir büyümesine ihtiyaç duyulduğunu ve bunu başaracak

girişimlerin hayata geçirilmesini savunur. Namık Kemal'in de bu görüşte olduğu bilinir. Bu düşünceler zihinleri meşgul ederken 1912'de milli ekonomi hedefiyle genç iktisatçıların katılımıyla İstihlak-ı Umumi-yi Tensik ve Menafi-i Milliye-yi İktisadiyeyi Müdafaa Cemiyeti kurulur. Bir diğer iktisadi gelişme ise Ahmet Cevat Emre'nin kooperatifçilik sistemini faaliyete geçirme peşinde olmasıdır (Mardin, 1997: 97-116).

Ancak İttihat ve Terakki'nin hedeflemediği bir şekilde aşırı özgürlükçü düşünce Osmanlı insanına, özellikle de Türk-Müslüman kesime zarar verir. Devletin korumacı ya da himayeci elinin Osmanlı Türk-Müslüman bireyinin üstünden kalkması zaten yeterince rekabet gücü, sermaye birikimi, teknik bilgisi olmayan bu kesimin iktisadi hayattan hızla dışlanmasına neden olur. Sanayi ve ticaret sektörlerinde Müslüman-Türklerin payı azalırken, yabancılar ve yerli gayrimüslimlerin payı artar. Fakat başta aşırı özgürlükçü düşünceyi benimseyen İttihat ve Terakkiciler I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla şartlara daha uygun bir düşünce sistemini ikame ederler (Mardin, 1997: 97-116).

1.1.2.5. Otarşi Eğilimli İktisat Düşüncesi: Müslüman-Türk İktisadi Milliyetçiliği

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla düşünce hayatında yapılan özgürlükçü hamle geri çekilerek yerine milli ve yerli iktisadi düşüncenin belki de en sert katmanı olan Müslüman-Türk iktisadi milliyetçiliği benimsenir. Savaşın patlak vermesi, uzun süredir üstü kapatılan bu düşüncenin hızlı bir şekilde pratik hayata geçirilmesine yardımcı olur. Yine savaş milli ve yerli bir ekonominin oluşturulması için fırsatlar doğurur. Avrupa'dan gelen baskının Osmanlı üzerinden mecburen çekilmesiyle daha önce atılamayan adımların önü açılır. Savaş dönemi, piyasa ekonomisini bir nevi dayanışma ekonomisine dönüştürür. Buna ilişkin olarak Müslüman-Türk nüfusun iktisadi hayattaki rolünü arttırıcı sayısız gelişme sağlanır. Ayrıca devlet de o zamana kadar yapamadığı yerli sermaye kaynaklı yatırımları uygulamaya alır (Toprak, 1982: 20-21). Ziya Gökalp tüm bu gelişmeleri 'iktisadi vatanperverlik' (Gökalp, 2018: 341), Pamuk ise 'iktisadi milliyetçilik' olarak yorumlar (Pamuk, 2017: 163).

Çalışmanın buraya kadar olan kısmında Osmanlı iktisadi düşüncesi genel hatlarıyla izah edilmiştir. İktisadi düşünceyi inşa eden ilkeler, etkileyen tarihsel olaylar ve önemli dönemeçler vurgulanmaya çalışılmıştır. Sonraki bölümde ise

Osmanlı düşünce dünyasında daha spesifik adımlarla hareket ederek, bu araştırmanın da esas konusunu oluşturan bazı önemli düşünürlerin iktisadi görüşleri aktarılmaya çalışılacaktır.

1.2. SON DÖNEM MÜSLÜMAN DÜŞÜNÜRLERDE İKTİSADİ DÜŞÜNCE

Osmanlı'nın en uzun ve zor yüzyılı olarak görülen son dönemde devletin bekasını düşünen ve toplumun içine sürüklendiği iktisadi buhranlardan kurtulmasını isteyen herkes pek çok görüş ve çözüm ileri sürer. Bu çalışmada Müslüman düşünürler arasından Ahmed Cevdet Paşa, Namık Kemal ve Said Nursi'nin ortaya koydukları fikirler ele alınacaktır. Aşağıda ilk olarak Cevdet Paşa'nın iktisadi düşüncesi araştırılacaktır.

1.2.1. Ahmed Cevdet Paşa

1.2.1.1. Ahmed Cevdet Paşa'nın Hayatı

Ahmed Cevdet Paşa 26-27 Mart 1823'te Bulgaristan'ın Lofça kasabasında dünyaya gelir. Asıl adı Ahmed, mahlâsı Cevdet'tir. Ahmed Cevdet Paşa küçük yaştan itibaren İslami ilimleri öğrenmeye başlar ve dönemin ünlü alimlerinden dersler alır. Genç yaşta mesnevihanlık icazeti almaya hak kazanır. Okuyup yazabilecek seviyede Arapça ve Farsça, anlayabilecek ölçüde Fransızca ve Bulgarca bilir. Edebiyat ve tasavvufa özel ilgisi vardır. Cevdet Paşa ilmiyeden yetişen bir İslam alimidir. İslam hukuku teorisyenidir, hukuk tedvin edicisidir, kanun yapıcıdır. İslam fihhının bütün ayrıntılarını çok iyi bilen ayrıca bunları fasih bir Osmanlıca ile İslam fihhının ruhuna ve iman esaslarına en uygun tarzda izah edebilen ve kanunlaştırabilen ilim ve devlet adamıdır. Ulema sınıfında yüksek dereceli rütbelere sahip birisidir. Cevdet Paşa büyük bir alim ve devlet adamı olduğu kadar aynı zamanda tarihçi, hukukçu, düşünür, edip, eğitimci ve sosyologdur.

Cevdet Paşa, 1844'te kadı olarak devlette ilk görevine başlar. 1850 tarihinde Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzalığı ve dârümuallimîn müdürlüğüne tayin edilir. 1851'de Encümen-i Dâniş üyeliğine seçilir. 1774-1826 devresi Osmanlı tarihini yazmakla görevlendirilir. 1855-1865 yılları arasında vak'anüvis (devlet tarihçisi) tayin edilir. Bu arada Galata kadılığı, Mekke-i Mükerrreme kadılığı, İstanbul kadılığı pâyelerini alır. Çeşitli görevlerdeki üstün başarılarından dolayı hiçbir ilmiye mensubuna verilmemiş olan ikinci rütbeden "nişân-ı Osmânî" ile ödüllendirilir. Sonraları ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına tayin edilir. Paşa birçok kez vali olarak

görev yapar, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığında bulunur. Ünlü projesi olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti'nin reisliğine getirilir. Bunların yanında Adalet, Maarif ve Ticaret Bakanlığına layık görülür. Ayrıca hukuk mektebinde hocalık yapar. Bu süreçte daha pek çok devlet görevinde yer alır. Cevdet Paşa 26 Mayıs 1895'te vefat eder (D.İ.A., 1993, c. 7: 443-450).

1.2.1.2. Ahmed Cevdet Paşa'nın İktisadi Zihniyeti

Cevdet Paşa her ne kadar seleflerinden farklılıklar gösterse de onun düşüncesini belirleyen genel çerçeve, çağın ruhu olarak ifade edilebilecek olan Tanzimat devri düşüncesidir. Bu bakımdan Paşa'nın iktisadi düşüncesi kâh iktisadi liberalizmden kâh korumacılıktan ya da milli iktisat anlayışından esintiler barındırır (Ülken, 1979: 67-72). Devlet ve toplumun kalkınması meselesinde hem devlete hem de özel sektöre büyük sorumluluk yükler. Kimi faaliyetlerin devlet öncülüğünde gerçekleştirilmesi gerektiğini savunarak devletçi anlayışa işaret ederken kimi uygulamaların serbest bir şekilde yapılmasını söyleyerek liberal tarafta yer alır. Aynı zamanda milli bir ekonominin tesis edilmesinin önemine binaen yerli üretim, yerli malı kullanımı, yerli şirketlerin kurulması ve geliştirilmesi gibi fikirleri milli iktisat anlayışı kapsamında ileri sürer. Bu bağlamda Cevdet Paşa'yı bir tarafta tasnif etmek pek doğru olmaz. Paşa'yı bir kuramcıdan ziyade Osmanlı'nın gerilemesine çare arayan pratik bir devlet adamı olarak görmek ve icraatlarını bu meyanda değerlendirmek daha gerçekçi olur (Ülgener, 2006: 140). Neticede Paşa liberal, korumacı ve milli iktisadi düşünce çerçevesinde uçlarda ve sınırlı bir anlayışa tutsak olmadan devletin ekonomik politikalarına yön veren düşünceler geliştirir. Aşağıda Paşa'nın iktisadi problemleri ele alması ve onlara çözümler üretmesi işlendiğinde Paşa'nın düşünce tarzı daha net anlaşılacaktır.

1.2.1.3. Ahmed Cevdet Paşa'ya Göre Osmanlı'nın İktisadi Geriliğinin Sebepleri

Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Cevdet Paşa'nın devletin az gelişmişliği meselesini oldukça önemsendiği görülür. Cevdet Paşa eserlerinde toplumsal sorunlara pek çok kez değinir. Paşa, Osmanlı kurum ve kuruluşlarına yeniden şekil verilmesi konusunda farklı fikirlerin hız kazandığı bir dönemde, klasik Osmanlı düşüncesi ile modern Batı düşüncesi arasında denge kurmaya çalışan bir şahsiyettir. O dönemdeki

diğer aydınlar gibi Cevdet Paşa da ülkenin hem iktisadi hem toplumsal geri kalışı ve gelişmesi tartışmalarına mesai harcar.

1.2.1.3.1. Klasik Zihniyetten Uzaklaşmak ve Modern Hayatın Getirdiği Yeniliklere Yabancı Kalmak

Cevdet Paşa Osmanlı kurumlarının İslami esaslara dayandığının ve öyle olması gerektiğinin bilincindedir. Paşa, Batı toplumlarının kültür, din, zihniyet ve geleneklerinin farklı olduğunu, bu yüzden Batı'dan bütün politika ve uygulamaların ıktibas edilmesinin yanlışlığını belirtir. Bu düşünceyle birlikte Cevdet Paşa zemine klasik Osmanlı düşüncesini oturtarak metotta yenilikçi ve değişimci olmayı önerir. O, Batı'nın bilim, teknik, iktisat, siyaset, askeriye gibi alanlarda gösterdiği ilerlemenin sıkı bir analiz ve süzgeçten geçirilerek yozlaşmış vaziyette bulunan Osmanlı geleneğinde sentezlenmesi gerektiğini söyler (Cevdet Paşa, 1983, c. 1: 36-37).

Görüldüğü gibi Paşa hem geçmişe önem verirken hem de işleyen sürecin takip edilmesi gerektiğinden bahseder. O körü körüne geçmişe bağlanmayı ve kopamamayı ya da tamamen geçmişı yıkıp üzerine yeni bir sistem inşa etmeyi uygun bulmaz. Buna bağlı olarak ifrat ve tefrit düzeyinde yapılan girişimlerin sonuçsuz kalacağından, topluma yarardan çok zarar getireceğinden bahseder (Cevdet Paşa, 1983, c. 1: 87).

Cevdet Paşa'ya göre geçmişı inkar etmek ne kadar yanlış ise “ıktiza-yı tebeddülât-ı zamaniyeye karşı durup değişmemek (de)” o kadar yanlıştır (Meriç, 1975: 43). Çünkü o “şahs-ı vahit gerek vücutça gerek halce bir zamanı terakkide ve bir zamanı tenezzülde olduğı misüllü her devlet dahi bu minval üzere kah kuvvet bulur ve kah zaaf ve fütur haline gelir” (Cevdet Paşa, 1983, c. 1: 36) diyerek devletlerin kimi zaman gerileyip kimi zaman gelişebileceğinden söz eder. O hiçbir zaman değişime karşı değildir. Hatta “ıktiza-yı tebeddülât-ı zamaniyeye karşı durup tahavvül etmemeye say etmek” tehlikeli ve zararlıdır der (Cevdet Paşa, 1983, c. 1: 88). O, tarihi iyi bilen bir fikir adamı olarak devletlerin zamanın şartlarına göre davranmaları gerektiğinden bahseder:

Her devirde bir tavr-ı mahsusta bulunur ve her tavırda bir türlü davranmak ve her devrin mizacına göre çare ve ilaç aramak lazım gelir...ve tavrı inhitat bazen his olunmayacak surette hafi olur ve bazen dahi celi ve aşıkâr olup ilacı müşkül ve düşvar olur ve bazen bir devlette ziyadesiyle inhitat ve fütur emareleri zuhur

etmişken tedabir-i hakimane ile tazelendiği vardır (Cevdet Paşa, 1983, c. 1: 36-37).

Paşa akla ve akliliğe büyük önem verir. Onun görüşleri de hep bu yöndedir. Avrupa'dan birtakım yeniliklerin alınmasını kaçınılmaz olarak kabul eder (Şeker, 2011: 23). Ancak Cevdet Paşa Tanzimatçıların ifade ettiği gibi 'Avrupa medeniyetçiliği' tarzı bir medeniyetçiliğe karşıdır. Avrupa medeniyetine ulaşılması gereken ideal değil, bir gelişme ve olgu olarak bakar. Paşa, medeniyeti sadece sermaye, teknoloji ve ilmi gelişme olarak değil, bunun yanında tarih, sosyal ve kültürel bir olgu olarak da ele alır. Bu bakımdan medeni ve kültürel değerlerimizden kopmadan devlet yapısı ve sosyal organizasyonda değişimler yapılması gerektiğini söyler. Ona göre Batı'nın ilmini, teknolojik ve sistematik yönünü alarak kendi medeniyetimizi canlandırmalıyız. Paşa, taklitçilik içine düşmeden seçici ve şuurlu davranarak İslam medeniyeti ile Avrupa medeniyetinin bazı unsurlarının sentezlenebileceğini düşünür. Anlaşıldığı gibi Paşa güçlü bir zihin yapısına sahiptir. Batı'nın kültürel unsurlarına bocalamadan yaklaşabilir. Alınması gereken tedbirleri de gayet iyi seçebilmektedir (Cevdet Paşa, 1980: 210 vd.).

Bir Tanzimat devri düşünürü olarak Cevdet Paşa, Tanzimat'tan sonra Osmanlı'nın geri kalması hakkında şunu söyler: "Biz o zamanlar ne kadar ileri gidiyoruz derken ne kadar geri gittiğimizi ve kuvvetimizden ne mertebe düştüğümüzü çok sonra anladık" (Cevdet Paşa, 1991, IV: 221). Burada belirtilmesi gereken bir husus Osmanlı geleneğinin o dönem Fransız pozitivisminden oldukça etkilenmesidir (Özlem, 2007, 458). Ahmet Cevdet Paşa tabii olarak pozitivist kaynaklı materyalist düşüncelere karşı çıkar (Meriç, 1975: 67). Bu doğrultuda alınan kararları olabildiğince eleştirir.

Paşa bilmektedir ki pozitivism 1800'lü yılların ikinci yarısından sonra Avrupa'nın geliştirdiği en önemli ideolojilerden biridir. Pozitivism Batı'da geliştirilip olgunlaştırıldıktan sonra dış ülke aydınlarını da etkiler. Bu ideolojinin bizdeki ilk temsilcileri Tanzimat döneminin iki önemli ismi Mustafa Reşit Paşa ve Mithat Paşa'dır. Bu iki devlet adamı ideolojik anlamda o gün tam bir pozitivist olmasa da bu ideolojiden geniş şekilde bireysel olarak etkilenirler. Ancak bireysel ideoloji bir yana, her ikisinin de sadrazam ve bakanlık gibi çok önemli görevlerde bulunmaları, çok zor durumdaki devleti kurtarabilmek ve bir nebze olsun rahatlatabilmek için bu tür ideoloji ve uygulamaları siyasi ve ekonomik birtakım

tedbirler olarak benimsemeleri; ideolojik tehlikenin politikaya yansımalarının sonuçları olarak ifade edilebilir (Korlaelçi, 2009: 214-215).

Ancak Cevdet Paşa Avrupa kaynaklı akım, fikir ve ideolojilerin Osmanlı düşünce hayatına daima tesir edeceğinin farkındadır. Mesela Paşa'ya göre Fransız ihtilali Fransa'da yeterli hürriyet ortamı olmadığı için patlak verir. Fransız ihtilalinin Avrupa'da yayıldığını gören Paşa, bu ihtilalin Osmanlı'ya bir şekilde sıçrayacağı, fakat bunun büyük olaylar, yıkılışlar, devrilişler tarzında olmayacağı kanaatindedir (Şimşirgil ve Ekinci, 2009: 33-34). Anlaşıyor ki Cevdet Paşa ihtilallere karşıdır. Sosyal değişimlerin tabii seyir içinde toplumda büyük yıkılışlar olmadan tedrici bir şekilde olmasını ister. Bu özelliği ile Paşa devrimci değil evrimcidir. Geçmişten devralınan değerlerin mükemmelleştirilerek korunmasını önerir (Meriç, 1975: 123).

Yani o politik kaynaklı değişimlerin doğal olduğunu bundan kaçışın mümkün olmadığını ve devlet müesseselerinin mükemmel doğru değiştirilebilir ve geliştirilebilir olduğu görüşündedir. Fakat bu süreçte İslam dininin uygulanmasına dair değişikliklerin doğru olmadığını belirtir (Özcan, 1997: 127).

1.2.1.3.2. Devlet Kurumlarının Fonksiyonlarını Yitirmesi

19. yüzyıla doğru ve yüzyıl içinde bilinen bir şey var ki o da devlet kurumlarının işlevini yitirmesidir. Daha önceden izah edildiği gibi yaşanan olumsuz gelişmeler devlet kurumlarının mevcut kapasite ve kabiliyetiyle arzu edilen sonuca bağlanamaz. Bu durum bazı güç odaklarının içe dönük rahatsızlık çıkarmalarına sebebiyet verir. Krizler büyüdükçe devlet içten içe yıpranmaya başlar. Cevdet Paşa bu konuyu iyi bir şekilde tahlil eder. Ona göre devlet gücünü yitirmesiyle ters orantılı olarak yeniçeriler, bürokrat sınıf ya da ayanlar gibi kuvvet sahipleri gayrimeşru işlere bulaşır. Ülke dışında enerjisini tüketemeyen bu ve benzer gruplar, sahip oldukları gücü ülke içinde usulsüzce kullanmaya başlar. Bu durum devlet kurumlarının kendi kendini kemirmesi demektir (Ülgener, 2006: 136).

Devlet dahi eskidikçe tekallüfatı artırır geldiğinden evvelki sadeliği kalmayıp meşagil ve mesarifi ziyadeleşir ve fevkalede bir vaka hadis oldukça ve masarifi mutadesinden ziyade bir masraf açıldıkça müzayakaya duçar ve emr-i iarede bazı guna kusur dahi sadır olur ise serpençe-i zaaf ve fütura giriftar olur (Cevdet Paşa, 1983, c. 1: 18).

Bu bakımdan Cevdet Paşa 19. yüzyılda Osmanlı'daki müesseselerin işlevini eskisi gibi koruyamadığını, alınan önlemlerin zamanın şartlarına pek uygun

olmadığını ve bu yüzden ortaya çıkan problemlerin tam anlamıyla giderilemediğini vurgular.

...devletin hududundan öteye tecavüz ve sebkat edemeyen fırkalar, müteferrik olduğu cemaat-i kübranın bazı aksamına tagallüp ederek, yani küll kendi eczasına taksim olunmakla külliyet-i mezkûrenin hükmü zail ve eczası beyninde şaibesi hasıl olarak her fırka keyfe mayeşa harekete ve kavi zayıfa icray-ı garaz-ı nefsaniyete başlar (Cevdet Paşa, t.y., c. 9: 191).

1.2.1.3.3. Kapitülasyonlar Meselesi

Cevdet Paşa yabancılara verilen imtiyazlardan birçokları gibi şikayetçidir. Paşa, dışa bağımlılığın azaltılması ve ortadan kaldırılması gerektiğini belirtir. Çünkü başlarda devletin mali durumu iyiysen siyasi, ekonomik ve askeri fayda sağlayan imtiyazlar, şartlar değiştikçe maliyeyi olumsuz etkilemeye başlar (Cevdet Paşa, 1980: 7-8). Ona göre “devletin inhitatı, iktisadi bünyede mali hastalıkların gittikçe müzminleşmesiyle yan yana yürür” (Ülgener, 2006: 137). 19. yüzyılda ise Osmanlı, özellikle 1838 Ticaret Antlaşması’ndan itibaren Avrupa’nın açık pazarı haline gelir. Bu gidişat Müslüman tüccarlara ve üreticiye zarar verir. “Bir müddetten beri ise memalik-i devleti aliyenin ticareti ecnebilere eline geçmekle” diyen Paşa ticari hayatta giderek yabancılara aktif rol oynadığını söyler (Cevdet Paşa, 1983, c. 6: 69). Ayrıca gayrimüslim vatandaşların imtiyazlardan yararlanmak adına yabancı ülke vatandaşlığına geçtiklerini de dile getirir (Karal, 1976: 217). Bu ve benzer etkenlerden dolayı Cevdet Paşa o günlerde yabancılara verilen imtiyazlara kesinlikle karşıdır. Hatta ona göre Osmanlı açısından en zor işlerden birisi imtiyazlar meselesidir. Küçük büyük her devletin tebaası ecnebilere nispetle pek çok bakımdan üstün iken, Osmanlı Devleti’nde ecnebilere üstün olup, tebaanın o ayrıcalıklardan mahrum oldukları için ecnebi tabiiyetine eğilim gösterirler. Özellikle mahkemeler açısından ecnebilere imtiyazı, tahammül edilemez bir durumdur (Cevdet Paşa, 1980: 214).

Viyana Elçisi Sadullah Paşa’ya yazdığı mektupta “serbestî-i ticâret mu’âhedesinden sonra memleketimize o kadar ecnebilere tehâcüm etti ki idâreleri pek müşkil oldu. Anlar için ayrı mahkeme küşâd olunmak lazım geldi. Himâye-i ecnebiye belâsı bize yeter iken belâ üstüne belâ olarak bir de mahkeme-i muhtelif yapıldı” diyerek bu tür ayrıcalıkların sorunların daha da büyümesine sebep olduğunu ifade eder (Cevdet Paşa, 1991, IV: 221). Ticaret mahkemelerinin kurulmasıyla hukuki ayrıcalık kazanan yabancı ve tebaadan gayrimüslim tüccarların karşısında

Osmanlı tüccarlarının güçsüz kaldığından bahseder. Bu konuyu Aydın, Cevdet Paşa'nın görüşlerine paralel olarak şöyle izah eder:

Tanzimattan sonra Şer'iyye mahkemeleri yanında kurulan ilk mahkemelerin Ticaret Mahkemesi olması ve Batı'dan ilk defa ticaret kanununun alınması tesadüfî değildir. Cevdet Paşa, kanunlaştırmanın sebeplerinden biri olarak son zamanlarda Osmanlı Devleti'ne Avrupalı tâcirlerin sıkça gidip gelmelerini göstermekte, onların ihtiyaçlarını gidermek için yeni kanunî düzenlemelere gerek duyulduğunu belirtmektedir. Ne var ki bir taraftan gümrük duvarlarının indirilip Osmanlı ürünlerinin yabancı sanayi karşısında korumasız bırakılması, diğer taraftan ticarî ihtilaflarda Osmanlı tacirlerinin yabancıları oldukları bir hukuk sisteminin Batı modelinde kurulan ticaret mahkemeleri tarafından uygulanması, Osmanlı ticaret ve sanayine ve bunun sonucu olarak Osmanlı maliyesine büyük ölçüde zarar vermiştir. Bu durum, söz konusu alanlardaki düzenlemelerde Osmanlı Devleti lehine tercihlerin yapılmadığını ve neticede Osmanlı Devleti'nin yıkılışını hızlandırdığını ortaya koymaktadır (DİA, 1992, c. 5: 163-164).

1.2.1.3.4. Yabancıların Mülk Edinmesi

Cevdet Paşa ticaret serbestliğinin yanında yabancıların Osmanlı topraklarında mülk edinmesi konusuna da değinir. O sıralarda Osmanlı Devleti'nde yabancıların mülk edinme hakkı olmadığından, yabancılar Osmanlı'da arazi almak istediklerinde emlakı Osmanlı tabiiyetindeki eş veya akrabalarının ya da güvendikleri diğer insanların üzerine kaydettirir, aralarında da özel bir senet düzenlerler. Bu tarz alımların çoğalması üzerine konu hükümetin gündemine alınır, hükümet de konuyu araştırmak üzere bir komisyon kurar. Komisyondaki üyelerin çoğu “emlak satımı için ecnebilere izin verilirse emlakın kıymeti artar. Ecnebilere ülkemizde kazanıp da memleketlerine gönderdikleri altınlar burada kalır” görüşündedir. Cevdet Paşa komisyon üyelerinin bu görüşüne karşıdır. Çünkü onun konuyla ilgili bazı tereddütleri vardır. Cevdet Paşa'nın itirazı yabancıya mülk satışına değildir. O, bu konudaki yasa ve yönetmeliklerin yeterli olmadığını, ayrıca mevcut tapu memurlarının da bu işi düzenlemeye ehil kimseler olmadığını düşünür. Dolayısıyla gerekli yasal düzenlemeler yapılmadan ve uzman personel yetiştirilmeden böyle bir işe girişmek ona göre telafisi çok zor tazminatlara neden olabilir. Yine yabancıların satım işlemini mahkemeye taşımaları durumunda konsoloslukların devreye girmesi durumu, Avrupalı devletlerin iç işlerimize karışmaları demektir. Cevdet Paşa komisyon üyelerine gerekli uyarıları yapar, Paşa'yı haklı bulan komisyon üyeleri konuyu erteler (Cevdet Paşa, 1980: 213).

Bunun yanında Cevdet Paşa ülkedeki maden yataklarının yabancı şirketlere satılmasına karşıdır. Tersî düşüncede olanlara göre madenlerin satışından elde

edilecek gelirle maliyeye ciddi gelir sağlanabilir. Cevdet Paşa liberal bir çizgide olup maden işletmelerinin belirli şartlarla şahıslara veya şirketlere verilmesine karşı değildir. Ayrıca o yabancı sermayeyi de olumlu görür. Fakat ülkedeki bütün maden işletmelerinin yabancı şirketlere satışına karşıdır. Sadece para bulmak adına ülke kaynaklarının yabancılara satılması ona göre ülke topraklarını satmak demektir. Bu tepkisini Tezâkir'de “ale'l umûm memâlik-i mahrûsede bulunan ma'adini bu resimden olarak şirket-i ecnebiyyeye maktû'en ilzam etmek memleketin bir hisse-i şâyi'asını satmak gibi nâ-ma'kûl ve nâmeşrû bir keyfiyet...” şeklinde dile getirir (Cevdet Paşa, 1960, II: 23).

1.2.1.3.5. Lüks Tüketim, İsrâf ve Borçlanma

19. yüzyıla girildiğinde Batı'yla iletişimin ilerlemesine binaen Osmanlı toplumunda, özellikle saray erkanında, Batılı hayat tarzına ve giyim kuşama ilgi giderek artar. Bu ise Osmanlı'da toplumsal bir problem olarak ortaya çıkar. Çünkü saraydaki paşaların, kadınların, çocukların fütursuzca lükse dönük harcama yapması, özellikle mali darlık zamanlarında devleti mali açıdan oldukça yıpratır. Cevdet Paşa bu duruma tepkilidir. Mali sıkıntı Paşa'nın ifadesiyle “kalem ile tarif olunmaz” haldedir. Paşa, maliyeyi sarsan irrasyonel harcamalar arasında hatta üst sıralarda saray kesiminin lüks tüketimini gösterir. Yani Osmanlı Devleti'nin mali zafiyet göstermesindeki en önemli sebeplerden biri lükse düşkünlüktür (Cevdet Paşa, 1980: 22-23).

Bilindiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısı sanayi devriminin Osmanlı Devleti üzerindeki olumsuz etkilerinin iyice hissedildiği dönemdir. Avrupalı devletler gelişen sanayilerine kaynak ve pazar bulabilmek için bir yandan Osmanlı topraklarını ekonomik olarak işgal ederken bir yandan da Osmanlı toplumunu lüks ve israfa alıştıran kendi mallarını satabilecekleri pazar haline getirmeye çalışırlar. Bu açıdan lüks tüketimin artması, devletin gelir-gider dengesini bozarak, zaten kötü olan mali durumu daha da körükler. Öyle ki saraydaki kadınların, şehzadelerin, devlet adamları ve eşlerinin israfı bu dönemde hat safhaya çıkar (Ortaylı, 2006: 92). Bir ara yüksek miktarlara ulaşan sarayın bu tarz masrafları, Beyoğlu sarrafları ve Galata bankerlerinden % 45 faizle alınan borçla karşılanır (Pamuk, 2017: 144). Cevdet Paşa bütün bu harcamaları ciddi biçimde eleştirir. Ayrıca ona göre Kırım savaşı sonrasında alınan borç, saray masraflarının artmasına ve lükse düşkün bir kesimin harcamalarını daha da yükseltmesine yol açar. Lüks harcamalar neticesinde bozulan

denge, krize yol açtığı gibi var olan krizin derinleşmesine de neden olur. Bu suretle problemlerin kendini beslediğini ifade eden Cevdet Paşa lüks harcamalar, dış borçlanma, mali buhran, memur maaşlarının ödenememesi arasında doğrudan bir ilişkinin olduğunu ileri sürer (Çakır, 2001: 163).

1850’lerde maliye ciddi bir darboğazdayken dahi saray erkanının tüketimden geri durmamasına Cevdet Paşa gibi birçokları tepkilidir. Çünkü devletin zor zamanlarında tasarruf edilmesi ve çok iyi değerlendirilmesi gereken para israf edilir. Ona göre israf “maddi ve manevi nef-i olacak yerde sarf ve bezlden kaçınmamak ve faydasız yere sarftan bigayet ihtiraz olunmak maddesidir” (Cevdet Paşa, 1983, c. 6: 19). Örneğin 1857’deki saray düğünlerinin maliyeti çok ağırdır. Hazine sultan hanımlarının her birine harcamaları için yetmiş milyon kuruş ödeme yapar. Öte yandan sarayda beş bine yakın kişinin istihdam edilmesi de büyük bir gider kalemidir (Hammer, 1990, c. 17: 397). Paşa’ya göre devlet görevlilerinin maaşları tam ödenemezken alınan borçlarla saray, köşk, yalı yaptırılır. Saray hazinesi devlet hazinesiyle paralel yürütüldüğünden bu harcamalar dolaylı olarak devlete yük demektir. Diğer yandan birçok Çerkez ve Nogay göçmenlerinin Rusya’dan Osmanlı Devleti’ne gelmeleri ve onların yerleştirilmesi için yapılan masraflar da ek gider oluşturur (Cevdet Paşa, 1980: 33). 1859 yılında çoğu gereksiz tüketim için Beyoğlu sarraflarından alınan borçların toplamı seksen milyon altın lirayı aşar. Daha da kötüsü bunlar için rehin verilen mücevher ve borç senetlerinin bir kısmı yabancı tüccar ve bankerlerin eline geçer (D.İ.A., 1988, c. 1: 262).

Cevdet Paşa maliye kurumunun çok önemli olduğundan şöyle bahseder: “Herşey kuvve-i maliyeye mefkuf olup hususuyla böyle muntazam orduların teşkil ve iradesi mazharif-i külliyyeye menut ve kuvve-i maliye husulü dahi hüsn-ü idare-i memlekete merbuddur ve bu idare-i mülkiyye hususu indelmüteahhirin dahil ve harçtan bahseden bir fenn-i müstakil olmuştur” (Cevdet Paşa, 1983, c. 6: 19). Paşa, bir yandan mali durumun bozulduğundan şikayet ederken öbür yandan 1840’lardaki Osmanlı maliyesine övgüler yağdırmakta ve “.... ol devirde mukbil ve makbûl olanlardan biri dahi Maliye Nazırı Safvetî Paşa idi. Bu devrin ricali...haklarını inkar etmeyelim. Dûlab-ı Devlet’i güzelce idare ettiler. Muvazene-i maliyeyi dahi gözettiler” demektedir (Cevdet Paşa, 1953, I: 10).

Anlaşıldığı gibi Abdülmecid’in padişahlığının ilk yıllarında devletin maliyesi daha iyi durumdadır. Maliyenin başında Safvetî Paşa’nın bulunduğu 1844 yılı bütçesi yirmi milyon kuruş fazla verir. Fakat bu dengeli gidişat, yönetimdeki handikaplar,

lükse dönük tüketim ve diğer faktörler yüzünden kısa zaman içerisinde bozulur, bütçe açığı seneden seneye artar, devletin gelirleri masrafları karşılayamaz hale gelir (Cevdet Paşa, 1980: 32). Osmanlı maliyesi 1848 tarihinden itibaren ardı arkası kesilmeyen mali krizler dönemine girer. 1849'a gelindiğinde bütçe 188.560 kese açık verir (Abdurrahman Şeref Efendi, 1985: 110). Osmanlı devlet adamları zorunlu olarak dış borç alma yoluna gider ve bu durum devletin son anına kadar devam eder (Karal, 1976, VI: 207-208).

İrrasyonel ve verimsiz harcamalar sonucunda ortaya çıkan olumsuz manzara beraberinde siyasi krizleri doğurur (Cevdet Paşa, 1980: 27-36). Cevdet Paşa, mali buhranın hat safhaya ulaştığı 1850'li yılların başlarında Abdülmecid'in paşalarının borç girişimini onaylamaması fikrini benimser (Cevdet Paşa, 1953, I: 22). Cevdet Paşa'nın düşüncesi, anlaşmanın iptalinde tesiri olan Fethi Paşa'nın dış borçlanma konusundaki düşünceleriyle paraleldir. Fethi Paşa bu konuda şunları söyler: "Lakin bilirim ki bu devlet beş kuruş borç ederse batar. Zira bir kere borca alışır sonu önü alınmaz. Dünyuna müstagrak olup gider." Bu ifadeye atıfta bulunan Cevdet Paşa "müteakiben Rusya muharebesi zuhura geldi. Mecburiyet olarak Avrupa'dan bir miktar altın istikraz olundu. Bu cihetle istikraza alışıldı. Andan sonra artık önü alınamayıp Fethi Paşa'nın söylediği haller zuhura geldi. Cism-i devlete unulmaz yaralar açıldı. Biz humarını çekiyoruz. Yaralarımıza bihudenemek-i teessüf ekliyoruz..." der (Cevdet Paşa, 1980: 23).

Artık devlet bütçe açığını kapatmak, biriken maaşları ödemek, herhangi bir teşebbüse girişmek hatta Cevdet Paşa'nın dediği gibi günlük harcamaları karşılamak için dahi dış borçlanmaya gider (Fatma Aliye Hanım, 1995: 106).

Alınan borçların gereksiz harcamalara konu edilmesi, verimsiz alanlarda eritilmesi, geri dönüşü olmayan faaliyetlerde israf edilmesi Cevdet Paşa cephesinde şiddetle kınanır. Paşa, bu konuda Abdülmecid'i değil, çevresinde onu etkileyen kişileri suçlar. O, sultanın borç almaktan uzak durduğunu, borçlanmama hususunda oldukça gayret gösterdiğini fakat şartlara direnemeyip borç almaya mecbur kaldığını söyler. Onun ifadesiyle "...hakikat-i hâ'de anı bu hâle düşüren havâss-ı vükelâsı idi ki, yekdiğeri nazaar-ı hümâyûndan düşürmek için israf yolunda yarış ediyorlardı" (Cevdet Paşa, 1980: 32).

Paşa'nın yaşadığı dönemde cereyan eden hadiseler ve zamanın şartlarına bakıldığında onun gayet yerinde tespitler ve uyarılar yapması dikkat çeker. Mesela Kırım harbi zamanında İstanbul'da ticaret hacminin arttığından bahseder. İstanbul'a

gelen İngiliz ve Fransız askerlerinin ciddi miktarda alışveriş yaptığını söyler. Bu esnada gerçekleşen düğün ve sünnetlerin saray hazinesine yük getirmesine rağmen ticari hayatı canlandırdığını ileri sürer. Öte yandan İstanbul'daki bu hareketlilik hırsızlık olaylarının da azalmasına neden olur (Cevdet Paşa, 1980: 24). Paşa'ya göre Kırım Savaşı ile gelen ticari canlılık, savaşın bitmesi üzerine yok olup gider (Cevdet Paşa, 1980: 36). Bu görüşler paşanın iyi bir gözlemci olmasına örnek gösterilebilir.

1.2.1.3.6. Kaht-ı Rical

Cevdet Paşa toplumun kalkınmasının ancak eğitimin kalitesinin artırılmasına bağlı olarak gerçekleşeceğini öne sürer. Ülkenin kalkınması eğitime bağlıyken, eğitimin ülke sathında yaygınlık kazanabilmesi için başta padişah olmak üzere devlet adamlarına önemli sorumluluklar düşer. Oysa eğitimin karakterize edilmesine önayak olacak devlet adamlarının örnek kişiler olması gerekirken, Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı yönetiminde 'kaht-ı rical' yani 'dirayetli ve basireti yönetici' eksikliği görülür. Paşa'ya göre bu durum bir an önce giderilmelidir (Cevdet Paşa, 1980: 210).

Anlaşılabacağı üzere Osmanlı Devleti Kırım Savaşı nedeniyle alınan ilk borçtan sonra yanlış politikalarla borcu yeni borçla kapatma sürecine girer. Ayrıca yapılan her borçlanma karşılığında devletin gelir kaynaklarından bazılarının teminat olarak gösterilmesi ülkeyi ipotek altına sokar. Paşa'ya göre Osmanlı yöneticileri maalesef ki basiretsiz bir girişimci gibi davranır. O, mali problemlerin tek çözümünü borçlanmada gören zihniyeti eleştirir. Ona göre devlet adamlarının kısa vadeli çözümler üretmesi çözümsüzlüklerin kaynağıdır. Hem bu kişilerin dönemin Sultanlarını yanlış yönlendirme ihtimalleri bulunur. Yukarıda görüldüğü gibi Abdülmecid örneğinde Paşa bunu dile getirir.

1.2.1.3.7. Tembelliğin Yaygınlaşması

Cevdet Paşa mevcut işgücünün gerileyen sanayi sektöründen kopmasının tembelliği beraberinde getirdiğinden şikayetçidir. Çünkü toplumda yaygın olan kanaate göre memur olmak en kolay para kazanma yollarından biridir. İnsanların bu şekilde bir düşünce yapısına sahip olması üretimin azalmasına, gelirlerin düşmesine, refahın eksilmesine, talebin azalmasına yol açar (Cevdet Paşa, 1980: 9).

1.2.1.3.8. Vergilendirme Meselesi

İdeal bir düzen kurmak; haddinden fazla vergi toplayarak, askeri güçlendirerek gerçekleşmez. Paşa'ya göre ideal kalkınma ve güçlenme bu şekilde ortaya çıkmaz. Ağır vergilendirme aksine kuvvetten düşme, zayıflama ve perişanlık getirir. Esas gücü, milli gelir ve nüfus arttırma kaynağı olan iktisadi düzende aramak gerekir (İzgöer, 1997: 52).

1.2.1.3.9. Paranın Değer Kaybetmesi

Cevdet Paşa mali problemlere ilişkin görüşlerine paranın değer kaybından bahsederek devam eder. O dönemde mali sıkıntıya bağlı olarak kâğıt para da değer kaybederken altın günden güne değer kazanmaya başlar. Hazine ise dara düştükçe kâğıt para basma yöntemine başvurduğundan paranın değeri düşerek kâğıt parayla işlem yapılmasını engelleyecek düzeye iner. Cevdet Paşa devletin içine düştüğü bu durumu “hazinede para yok. Vekiller aciz. İstanbul büyük bir buhran içinde idi” diyerek özetler (Cevdet Paşa, 1980: 10).

1.2.1.4. Cevdet Paşa'nın İktisadi Meselelere İlişkin Politika ve Önerileri

Birçokları gibi Cevdet Paşa da devletin iktisadi ve mali düzlüğe çıkış yol ve yöntemlerini bulmaya çalışır. Bu açıdan Paşa'nın düşünce hazinesinde rasyonel birçok fikrin barındığı görülür. Paşa'nın fikirleri genel olarak; eğitim ve çalışmaya önem verilmeli, şartlar olgunlaştığında ticaret serbestleştirilmeli, şirketleşmeye gidilmeli, ulaşım kolaylaştırılmalı, tarımsal üretim arttırılmalı, gümrük güvenliği yükseltilmeli, mülkiyet hakları güçlendirilmeli, tasarrufa gidilmeli, yerli üretim teşvik edilmeli, üretime yönelik yatırımlar yapılmalı, vergilendirme sistemi düzenlenmeli, liyakatli ve basiretli devlet adamları yetiştirilmeli, milli kredi kurumları açılmalı, paranın değeri korunmalı ve İslam birliği sağlanmalı başlıkları altında toplanabilir. Aşağıda bu başlıklara kısaca değinilecektir.

1.2.1.4.1. Eğitim ve Çalışmaya Önem Verilmelidir

Tarihçi ve hukukçu kimlikleriyle ön plana çıkmasına rağmen bir devlet adamı olarak gündemini işgal eden iktisadi problemlere ilişkin çözümler üretmeye çalışan Paşa'ya göre; ‘ma’ muriyet’ olarak yer eden Osmanlı'nın kalkınma meselesinin temel argümanı emektir. Cevdet Paşa'ya göre ma’ muriyet halkın boş durmayıp sürekli çalışmasıyla meydana gelen emeğin birikimidir. O, başka bir tanımda ise

ma'muriyeti halkın tembellikten kaçınması olarak ifade eder (İzgöer 1997: 50). Ma'muriyet kavramıyla bankaların kurulmasından çiftçilere kredi verilmesine, tarımın ıslahından kara, demir ve deniz ulaşımının geliştirilmesine, madencilikten sanayinin ihyasına varana dek, geniş yelpazede ele alınmak suretiyle topyekûn bir iktisadi gelişme kasteder.

Cevdet Paşa'ya göre bir ülkenin refahı, bireylerin çalışması ve gelir elde etmesiyle yakından ilişkilidir. O "halkın çalışarak gelir elde etmesi ülkenin refahını da arttırır. Bu da paranın bolluğuna değil, devrine yani harcanıp el değiştirmesine bağlıdır. Para harcamakla, işsiz ve boş oturanlara çalışma imkânı sağlanır. Ve bu durum devam ettikçe ülkenin servet ve refahı, bir başka ifadeyle milli gelir artar" söyleminde bulunur (İzgöer, 1997: 52). Kendi ifadesiyle:

Bir mülkün imar ve serveti akçanın kesreti ile husule gelemeyip belki mevcut olan akçanın taaddüt ve tekessür-ü devriyle vücuda gelir. Çünkü, mamuriyet denilen şey ahalinin boş durmayıp daima çalışmasıyla husul bulur. Bir keyfiyettir, buna dahi akçanın devri sebab-i adi ola geldiğinden devlette ehem olan madde akçanın ziyade devrettirilmesidir (Cevdet Paşa, 1983, c. 3: 100).

Paşa'ya göre Osmanlı toplumunun zenginleşmesi için milli gelir arttırılmalıdır. Milli gelirin yükselmesi için toplumdaki aktif nüfusun işgücüne katılması gerekir. İnsanların çalışıp para kazanması, sonrasında bu parayı tüketim ve yatırım harcamalarında kullanması iktisadi hayatta hem toplumsal refahı belirli düzeye çıkarır hem de iş arayan birçok kişinin istihdam edilmesini sağlar.

Bir zihin modernleşmesini öngören Paşa, bu girişimin başlangıç noktası olarak eğitimi gösterir. Paşa'ya göre bayındırlık işlerinin gelişmesi ilim, teknik ve eğitim-öğretim sisteminin ilerlemesine bağlıdır. Özellikle, eğitime önem verilmeyen bir yerde ekonomik gelişmeden bahsedilemez. Bu nedenle öncelikle eğitim standartlarının düzenlenmesi ve geliştirilmesi gerekir. Toplumsal bilinç bu konuda beslenmeli, vatandaşlar eğitime teşvik edilmelidir. Ayrıca meslek öğreten kurumlar yaygınlaştırılmalı, bu birimlere işlerlik kazandırılmalıdır. Yani Cevdet Paşa ülkenin iktisadi gelişmesini sağlayacak tarım ve sanayi gibi sektörlerde çalışacak personelin eğitilmiş olması gerektiğinden bahseder (Cevdet Paşa, 1991, IV: 25). Paşa'nın eğitim sistemine verdiği önemi Halaçoğlu ve Aydın şöyle anlatır:

a) Yeni eğitim ve kültür kurumlarının açılması. b) Her derecedeki okullar için yeni ders kitaplarının hazırlanması ve yayın faaliyetlerinin arttırılması. c) Türkçe'nin bilim dili haline getirilmesi. Cevdet Paşa nâzırlıkları döneminde bu konularda önemli kararlar almış ve üstün başarılar elde etmiştir. Nitekim Encümen-i Dâniş'in teşkilinde büyük katkılarda bulunmuş, dârülmualimîn

yönetmeliği onun müdürlüğü zamanında düzenlenmiş ve 1872’de İstanbul’da ilk idâdî de onun Maarif nâzırlığı sırasında açılmıştır. On iki ciltlik Târîh-i Cevdet’ini devrine göre sade bir dille yazmış olması, onun dilde sadeliğe verdiği önemin bir sonucudur. Ayrıca okullarda okutulmak üzere modern metotlara göre Türkçe ders kitapları hazırlamıştır. Öte yandan Türkçe’nin ilim dili olamayacağını iddia edenlere bir cevap olmak üzere Takvîmü’l-edvâr adını verdiği risâlesini bastırarak herkese Türk diliyle de güzel eserler yazılabileceğini göstermiştir (D.İ.A, 1993, c. 7: 445).

1.2.1.4.2. Şartlar Olgunlaştığında Ticaret Serbestleştirilmelidir

Yukarıda ifade edildiği üzere Cevdet Paşa 1838 Ticaret Antlaşması’yla verilen ayrıcalıklara kesinlikle karşıdır ancak o ticaretin serbestleşmesine genel olarak karşı değildir. Özellikle iktisadın liberalleşmesi açısından serbest ticareti dile getiren Cevdet Paşa’nın bu düşüncesinde yine uçta yer almadığı görülür. Ticaret sektörünün dinamizmine inanan Cevdet Paşa, bu kesimin gelişmesi için ticaretin serbestleşmesi gerektiğini belirtir: “Mecray-ı ticaretin tevzii ile sefaini tüccar teksiri maksadına ulaşmak için akla en yakın ve en emin yol serbesti-i ticaret kaidesidir.” Bir devletin kalkınabilmesinin sanayi, ziraat ve ticaretin gelişmişliği ile olacağını söyleyen Cevdet Paşa, ancak serbest ticaret ve himaye konularında aşırılıktan kaçınılması gerektiğini söyler. Devlet yabancı mallara ne tamamen kapılarını kapatmalı ne de yabancılara sonsuz ticaret ayrıcalığı tanımalıdır. Hele ki Osmanlı’nın o dönemki şartlarında bu çok büyük bir hatadır. Zaman içinde, yapılan yanlışın ortaya çıkardığı tahribat özellikle sanayi kesiminin gerilemesinde ve ticaret yapısının değişmesinde kendini gösterir. Bu nedenle Cevdet Paşa’ya göre esasen şartlar olgunlaştığında, tarım ve sanayiye bağlı olarak özellikle serbest ticaret ekonomik kalkınmada aktif rol alır. Bu bakımdan en başta Müslüman tüccarların yabancı meslektaşlarına karşı rekabet güçlerinin arttırılmasını önerir (Cevdet Paşa, t.y., c. 10: 50).

1.2.1.4.3. Şirketleşme Yoluna Gidilmelidir

Paşa sanayi ve ticaret gibi alanlarda devletin girişimlerini desteklemekle birlikte özel sektörün öneminin farkındadır. Bu bakımdan özel sektörü güçlendirmek adına Cevdet Paşa’ya göre Batılı tarzda anonim şirketler kurulmalıdır (Cevdet Paşa, 1983, VI: 2806; DİA, 1993, c. 7: 445). O, ‘şirket-i itibâriyye’ olarak adlandırdığı tarzda birleşmelerin kurulması durumunda küçük birikimlerini birleştiren Müslümanların büyük sermayeye sahip olabileceklerine ve Batılılarla daha iyi rekabet edebileceklerine inanır. Yine bu tür ortaklıklar Müslüman hissedarlar

arasında kardeşlik ve dayanışma duygularını güçlendireceğinden birlik ve beraberliğin sağlanmasını da kolaylaştırır. Aynı zamanda oluşturulacak ortak sermaye ile ülke kalkınmasının hızlandırabileceğini, bunlardan başka vatan topraklarının daha bayındır olmasının sağlanabileceğini zikreder (Kuran, 1986: 11).

Bu tür girişimlere öncü olması için Cevdet Paşa ve Fuad Paşa Şirket-i Hayriyye'nin kuruluşunu hazırlar. 1854'te Boğaziçi'nde vapur işletmek amacıyla kurulan Şirket-i Hayriyye aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin ilk anonim şirkettir. Cevdet Paşa'nın Tezâkir'de "hâlâ bâkîdir" diye övünç duyduğu şirket, 1945'e kadar faaliyetlerini sürdürür, bu tarihte devletleştirilir ve tüm mal varlığıyla birlikte Devlet Denizcilik İşletmeleri'ne devredilir (D.İ.A., 2010, c. 39: 203).

1.2.1.4.4. Ulaşım Kolaylaştırılmalıdır

Ahmet Cevdet Paşa kalkınma ve ticaretin gelişmesi için ulaşımaya özel önem atfeder. Onun için kara yollarının, deniz yollarının ve demir yollarının her birinin ayrı önemi vardır. Ona göre karayollarının yapımı ticaretin gelişmesini desteklediği için önem ihtiva ederken serbest ticaret filosu ticaretin gelişimi yanında aynı zamanda donanmayı da çeşitli açılardan destekleyerek başarılı olmasında önemli rol oynar. Ayrıca kıyı ile iç kısımlar arasında ulaşımı kolaylaştırması ve ana bağlantıları kurması açısından demiryollarına özel ilgi gösterir. Bu bakımdan Cevdet Paşa'ya göre istikrarlı bir iktisadi sistemin tesisi; yurtiçinde üretilen ürünlerin pazarlara hızlı ve kolay taşınabilmesine, bunun için de ihtiyaç sahiplerine hızlıca ulaştırılması için gerekli yolların yapılmasına, tarımsal üretimin de bu paralelde arttırılmasına bağlıdır (Cevdet Paşa, 1980: 180, 203).

1.2.1.4.5. Tarımsal Üretim Arttırılmalıdır

Paşa, geniş anlamda iktisadi gelişmede dar anlamda ise ticaret hacminin yükselmesinde en büyük faktörlerden biri olarak tarım sektörünü işaret eder. Ona göre tarım ürünlerinin artışı ve ihracat için üretimin artması doğal olarak ticareti canlandırır. O ayrıca atıl arazilerin tarıma açılmasını da teşvik eder. "...Maglay kazası hüdûduna gelindikte haylice dağlar ve ormanlar tahrir ile müceddeden tarlalar açılmakta ve zirâ'at epeyce terakkî etmekte bulunmuş olduğu nazar-ı memnûniyet ile görüldü" der. Çukurova'da birçok yerin tarıma açılması için Paşa büyük enerji sarf eder. Çünkü ona göre bu unsurların gelişmesi ile devletin gelirlerinde artış kaydedilebilir (Cevdet Paşa, 1980: 182).

Görüldüğü gibi Cevdet Paşa o dönemde iktisadi faaliyetlerin önemini kavrayan devlet adamlarındandır. Onun düşüncesinde bir devletin gücünü askeri sistemden ziyade iktisadi gücü belirler. Bir köprü yapılmazsa oradan geçip ziraat yapılamaz ki bu da geliri ve vergiyi düşürür. Gelir azalması devleti zayıf bırakır ve devlet askeri ve eğitim gibi alanlarda gerekli harcamaları yapamaz. Bunun için de iktisadi düzeni geliştirecek liyakat ve ehliyet sahibi kişilere ihtiyaç vardır.

1.2.1.4.6. Gümrüklerin Güvenliği Yükseltilmelidir

İktisadi gelişmenin tamamen sağlanabilmesi için güven ortamının her şekilde temin edilmesi gerekir. Gümrüklerin güvenli biçimde işlemesi hem ihracatçı hem de ithalatçılar açısından önemlidir. Bunun yanında güvenilirlik ilkesi her zaman iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu yönde artırma ve ticareti geliştirici niteliktedir. Cevdet Paşa bu görüşe istinaden gümrüklerin güvenliğinin sağlanması ve kaçakçılığın önlenmesinin katî olduğunu ifade eder. Paşa'ya göre gümrükler devletin sınırları hükmündedir. Nasıl ki bir devlet sınırlarının güvenliğini başka bir devlete bırakamayacaksa Osmanlı Devleti'nin de gümrüklerin idaresini borç para bulmak adına yabancı bir şirket veya devlete bırakması doğru değildir. Ona göre aksi bir durum devleti can evinden vurmaktır. Bu bakımdan gümrüklerin güvenliğini devlet bizzat kendisi sağlamalıdır (Cevdet Paşa, 1980: 74-75, 225).

Cevdet Paşa'nın dikkat çektiği bir başka konu da gümrüklerdeki kaçakçılığın önlenmesidir. Paşa teftiş için gittiği Bosna'da, Avusturya sınırında bulunan Liyubuška kazası hakkında bilgi verir. Buna göre Avusturya sınırında bulunan bu kazada gerekli güvenlik tedbirleri alınmadığından birçok kaçakçı gümrükten mal kaçar. Sınırdaki kaçakçılığı önlemek isteyen Cevdet Paşa, bölgeye gönderdiği Binbaşı Hafız Efendi'den güvenliğin sağlanması için sınıra sekiz adet kule yapılmasını emreder. Avusturya her ne kadar bu faaliyeti önlemeye çalışsa da sonuç değişmez. Bölge halkının maddi desteği ile kulelerin yapımı tamamlandığında hem sınır güvenliği sağlanır hem de gümrük gelirleri artar. Cevdet Paşa bu çalışmanın sonucunu "... bu kulelerin inşâsından evvel Gabela gümrüğünün şehriyye hâsılâtı altmış bin guruş râddesinde iken, kuleler yapıldıktan sonra yüz onbin guruşa kadar terakkî etdi" diyerek açıklar (Cevdet Paşa, 1980: 76).

1.2.1.4.7. Mülkiyet Hakları Güçlendirilmelidir

Cevdet Paşa iktisadi istikrarı sağlamanın esas kaynağını güven ve huzur ortamına dayandırır. Kanunlar iktisadi faaliyetlerle uğraşan kişilere güven vermelidir. Ona göre vatandaşların kendini güvende hissettiği, canından ve malından emin olduğu bir devlet düzeninde iktisadi faaliyetler daha düzenli işler (Cevdet Paşa, 1983, VI: 2806). Bilindiği gibi Cevdet Paşa'nın bu görüşü, Batı'da modern iktisadi gelişmenin (kapitalizm) ortaya çıkması için bir ön şart olarak öne sürülür (Weber, 1993: 66-69; Baechler, 1994: 48).

Osmanlı geleneğine bakıldığında ise yönetim ilkelerinden birinin 'güvenlik' meselesi olduğu görülür. Bu konuda makasidu's şeria olarak da bilinen şeriatın amaçları dikkat çeker. Osmanlı geleneğinde tebaanın her türlü güvenliğinden Sultanlar sorumludur. Bu güvenlik çemberinin içinde Müslüman ya da gayrimüslim ayrımı yoktur. Tebaadan olan herkes Sultan için korunması gereken bir değerdir. Buna göre vatandaşların a-canını korumak ve geliştirmek, b-malını korumak ve geliştirmek, c-aklını korumak ve geliştirmek, d-kültürünü ve dinini korumak ve geliştirmek, e-neslini korumak ve geliştirmek hem İslam toplumlarında hem Osmanlı'da ilke olarak ele alınır (Şatibi, 2016, c. 2: 9). Bu ilkeye göre Osmanlı sultanları, bireylerin can, ırz, namus, düşünce, mal, mülk, seyahat etme, haysiyet, şeref, mesleğini yapma ve iktisadi hayatta yer alma gibi hususlardaki güvenlik ihtiyaçlarını en adil şekilde karşılamalıdır. Bu prensip başta sultan olmak üzere aşağı doğru tüm yönetici sınıf için geçerlidir. Cevdet Paşa, klasik dönemde oldukça titizlik gösterilen bu ilkenin kendi döneminde de hassaslıkla uygulanması gerektiğini öne sürer.

1.2.1.4.8. Tasarruf Yapılmalıdır

Cevdet Paşa mali çalkantılara karşı kesinlikle tasarrufa gidilmesi gerektiğini belirtir. Tasarruf yapılarak mevcut sermaye yetersizliğinin önüne geçilebilir, oluşacak birikim daha sonra verimli yatırımlara aktarılabilir. Bu bakımdan Cevdet Paşa Batı ekonomilerinin üretime bağlı büyüdüğünü, bunun dikkate alınması gerektiğini öne sürer (Cevdet Paşa, 1983, I: 433; Cevdet Paşa, 1980: 14). Bunun için öncelikle Batı özentisi yaşamdan kaçınmak gerektiğine inanır. Çünkü baştan aşağıya Osmanlı geleneğine ters olan Avrupai hayat tarzı toplumun ahlakını zedeler.

Müslüman toplumun sahip olduğu değerlere zarar verir. Bireyleri iman zayıflığına uğratar (Cevdet Paşa, 1980: 10).

Diğer yandan Batı ürünlerinin talep görmesi ve ithal edilmesi Osmanlı'da ticaret hadlerinin dengesini bozar. Lüks tüketim ve gösteriş düşkünlüğüne bağlı olarak birçok ürünün ithal edilmesi dış ticaret dengesinin ihracat aleyhine değişmesine yol açar. İthalatın ihracattan fazla olması dış ticaret açığını meydana getirir. Dış ticarete açık verilmesi ise borçlanma yoluyla kapatılırsa sorunların büyümesini tetikler (Cevdet Paşa, 1980: 11).

Ayrıca ülke içinde dolanımda olan para mümkün olduğunca ülke içinde tutulmalı ve yurtiçi piyasada dolanıma katılmalıdır. Eğer lüks tüketim nedeniyle nakit para yurtdışına giderse Osmanlı ekonomisi bu durumdan olumsuz etkilenir (Cevdet Paşa, 1953, I: 20-21; Cevdet Paşa, 1980: 16; Fatma Aliye Hanım, 1995: 101).

1.2.1.4.9. Yerli Sınai Üretim Teşvik Edilmelidir

Daha önce zikredildiği gibi Cevdet Paşa her ne kadar iktisadi liberalizm görüşünü benimsese de yerli üreticiler tarafından üretilen malların kullanımını özellikle tavsiye ve teşvik eder. Cevdet Paşa'nın yerli üretimi teşvik etmesinin altında birçok sebep yatar. Mesela ona göre ihtiyaçların yurtiçinde üretilen malların satın alınarak karşılanması dolanımdaki paranın sınır dışına gitmesini engelleyerek iktisadi düzenin sağlıklı işlemesine katkı yapar. Böyle yapılması durumunda devlet büyük fayda sağlar (Cevdet Paşa, 1983, II: 681).

Yine Paşa'ya göre yerli malı kullanımı yerli üretimin devamlılık kazanmasına yardımcı olur, ülkede kalan para halkın kendi refahı için harcanır. Aksi durumda yukarıda söylendiği üzere ithalat ve ihracat dengeleri bozulur, zaten sınırlı olan mali kaynaklar yabancılara adeta hediye edilmiş olur (Cevdet Paşa, 1980: 8). Paşa bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirir:

Hindistan mallarının revaçta olması sebebiyle Hindistan'a hazineler taşınyordu. Hintlilerin ise Osmanlı diyarı mallarına ihtiyacı yoktu. Böylece karşılıklı mal alma ve değiştirme olmayınca Osmanlı Devleti'ne para bakımından sıkıntı gelmekle bu karışıklığın söndürülmesi için halkın Hind mallarına isteğini kesmek...eğer bu iş olsa idi para yabancı memlekete gitmeyip, Osmanlı Devleti'ne büyük menfaatler sağlanırdı (Cevdet Paşa, 1983, II, 681).

Hatta Cevdet Paşa israfı önlemek ve paranın yurt dışına çıkışını engellemek için erkeklerin Hint kumaşından elbise, kadınların ise İngiliz ve Ankara şalından

ferace kestirmelerinin fermanla yasaklandığını bildirir (Cevdet Paşa, 1983, III: 1373).

1.2.1.4.10. Üretime Yönelik Yatırımlar Yapılmalıdır

Cevdet Paşa, lüzumsuz harcamalardan kaçınırken aksine verimli adımların atılmasını önerir. Yani Paşa milli gelir artışının sağlanmasını ister. Bu yönde gelir arttırıcı girişimlerde bulunulmalıdır. Bu girişimlerin maliyetinden ise kesinlikle kaçınılmamalıdır. Zaten kendisi taşrada görevliyken bulunduğu yerdeki yerel kaynakları milli ekonomi içerisinde değerlendirmeye çalışır. Mesela teftiş için gittiği Bosna'da ormanların zenginliğini görünce, bunlardan daha verimli faydalanabilmek için İstanbul'dan bir orman mühendisi gönderilmesini talep eder. Drina nehrinden taşımacılıkta, özellikle tomruk naklinde faydalanabilmek için nehrin ulaşımı engelleyen kayalık kısımlarını dinamitle patlattırır, böylece çevredeki ormanlardan elde edilen çam ve çıra tomruklarının kolay bir şekilde ihtiyaç bölgelerine naklini temin eder. Ayrıca Bosna'nın civa bakımından zengin olduğunu keşfeden Cevdet Paşa bu madenin daha verimli işletilmesi için İstanbul'dan maden mühendisi gönderilmesini ister, olmadığı yanıtını alınca da Almanya'dan istenmesini talep eder (Cevdet Paşa, 1986, III: 58-59).

1.2.1.4.11. Vergilendirme Sistemi Adil Olmalıdır

Günümüzde olduğu gibi Osmanlı'da da maliyenin en önemli gelir kaynağı vergilerdir. Ancak maliye ya da hazine klasik dönemde olduğu gibi bolluk içinde değildir. 19. yüzyılda özellikle 1850'lerden sonra diğer kaynaklarda kesilme olduğu gibi vergi gelirlerinde de oldukça düşüş yaşanır. Vergi oranlarının arttırılması ise bu durumda en basit vergi politikasıdır. Cevdet Paşa ise devlet hazinesinin bollaşması ya da milli gelirin yükselmesi için vergi oranlarının arttırılmasına karşıdır. Bununla beraber vergi oranlarının azaltılmasına veya sıfırlanmasına da karşıdır. Çünkü bu şartlar altında zaten çalışma motivasyonunu kaybeden vatandaşların iyice tembelliğe alışabileceğini söyler. Daha az vergi vereceğini ya da hiç vergi vermeyeceğini bilen kişi daha fazla çalışmak istemeyecektir. Bu da insanları tembelliğe alıştıırır. Bu meselede esas olan üreticinin vergisini kolaylıkla ödeyebileceği şartları tesis etmektir. Bununla beraber ona göre devletin vergileri halkın gelirin göre koyması, vergi toplanmasında ve harcanmasında adil olunması iktisadî hayatın düzenli işlemesi için gerekli diğer unsurlardır. Halktan elde edilen vergilerin önemi Cevdet

Paşa'da şöyle yer bulur: “Bir tarlaya ne kadar çok tohum atılırsa mahsulde o kadar ziyade olur. İşte hükümetin emrinde bulunan ve memleket halkının hakikaten istifade edeceği yerlere sarf olunmakla iktisadî düzen kurulur ve milli gelir artar.” Yani üretici ve vergi veren kesim olan tarımsal işgücü, vergilendirme sisteminin ağırlığı altında perişan olmaktan özellikle korunmalıdır. Paşa'ya göre bu konuda önceden (klasik dönemde) olduğu gibi şimdi de titiz davranılması gerekir. Çünkü İslam dininde ve Osmanlı geleneğinde emek faktörüne çok büyük değer verilir. Velinimet olarak görülen üreticiler gibi tüm tebaa aynı zamanda Allah'ın Sultana bir emanetidir. Başta sultan sonra diğer yöneticiler halka zulüm etmeden, baskı yapmadan yaklaşmalı ve adil bir şekilde vergilendirme yapmalıdırlar (Cevdet Paşa, 1983, I: 487).

1.2.1.4.12. Liyakatli ve Basiretli Devlet Adamları Yetiştirmelidir

Sühreverdi, 10-11. yüzyıllarda kaleme aldığı eserinde İslam devletindeki bir devlet adamının nasıl olması gerektiğini şöyle özetler: İlim sahibi, tecrübeli, işinin ehli, güvenilir, doğru sözlü, zeki ve anlayışlı olmalıdır. Hırstan uzak durmalı, düşmanlık beslememeli ve kin tutmamalıdır, devlet başkanına iletilmesi gereken meseleleri yada aldığı emirleri küçümsememeli, unutmamalı ve hislerinin esiri olmamalıdır (Ebu'n-Necib Sühreverdi, t.y., 39-40). Bu nitelikler Lütfi Paşa'nın Asafname adlı eserinde bahsedilenlerden farklı değildir (Lütfi Paşa, 1982). Özellikle klasik dönemde görev yapan Osmanlı devlet adamlarının hepsi bu kriterlere göre seçilirler. Bu kişiler atandıkları makamın yüceliğini bilirler, bu makamla şerefledirildiklerinin farkında olup ona göre hareket ederler, başarılı oldukça ve ömürleri yettikçe görevden alınmazlar, uzun yıllar devlete hizmet ederler (Koçi Bey, 1985: 34). Yani bunlar kendini kanıtlayan, liyakat sahibi, güvenilir, halka inebilen, ilmi siyaseti ve devlet yönetimini bilen kişilerdir (Uzunçarşılı, 1984: 186).

Cevdet Paşa kendi döneminde ciddi bir problem teşkil eden bu mesele hakkında klasik dönemdeki Osmanlı devlet adamlarına atıfta bulunur. Ona göre ‘olması gereken’ ile ‘olan’ arasındaki uçurumdan dolayı devletin krizlere sürüklenmesi kaçınılmazdır. Oysa Paşa'ya göre devlet yöneticileri gelişen şartlara uyum sağlayarak rasyonel bir işletmeci gibi hareket etmelidir (Cevdet Paşa, 1980: 208).

Bununla birlikte Cevdet Paşa modern hayatta işbölümünden bahseder. İşbölümünün iyi bir şekilde organize edilmesi beraberinde refahı getirir. Paşa

gelişmiş toplumlarda işbölümü ve onun doğurduğu refahı siyasi gelişmenin sonucu olarak değerlendirir. Ona göre devletlerin büyümesi neticesinde iş bölümü gelişir ve ihtiyaçlar çeşitlenir. Dolayısıyla büyük devletler debdebeli aynı zamanda külfetli hayata geçerler (Cevdet Paşa, 1980: 7). Bu durumda yapılması gereken “vükela-yı devlet için asıl lazım olacak, takallübat-ı vakıay-ı mütalaa ve ihtiyacat-ı hazira-i devleti ve zamanın ahkamını tedkik ve muhakeme ile idareyi ona uydurmaktır” (Cevdet Paşa, 1983, c. 1: 88). Yani o, yöneticilerin aklı ön plana alan politikalar benimsemeleri ve devletin kurum ve işleyişini zamana göre doğru biçimde düzenlemeleri gerektiğini söyler.

1.2.1.4.13. Paranın Değeri Korunmalıdır

O zamanlar kaime sorunu gündemde olduğundan paranın değeri de giderek düşüş gösterir. Cevdet Paşa, Sadrazam Rüştü Paşa'nın uygulamalarını eleştirip hem Paşayı hem de yetkili mercileri durumun vahameti konusunda bilgilendirse de uyarısının göz ardı edildiğini söyler (Cevdet Paşa, 1980: 18).

Cevdet Paşa eleştiri oklarını israf kesimlerine yöneltirken bir yandan da bunalım içinde olan maliyeyi iyileştirecek para politikalarını da düşünür. Tabii olarak rasyonel bir çizgide hareket ederek Paşa, paranın değerinin kesinlikle korunması gerektiğinden söz eder. Paşa bu konuda şunu der: “İstikraz mümkün olup güzeşte hususu dahi korkulacak bir madde değildir. Fakat akçanın saf hususu gayet müdekkikane düşünülecek birşeydir” (Cevdet Paşa, 1983, c. 3: 161).

1.2.1.4.14. Milli Finansman Kurumları Açılmalıdır

Cevdet Paşa devletin borç almasına kesinlikle karşı değildir ki bu tabii bir durumdur. Ancak o alınan borcun yabancı devletlerden ya da gayrimüslimlerden alınmasına tepkilidir. Çünkü bu paraların faiz ödemeleri bütçede büyük çaplı açıklar meydana getirir (Cevdet Paşa, 1980: 223). Onun önerisi ise Batı'da olduğu gibi yerli finansman kurumlarının açılmasıdır. Devlet, tamamen milli sermaye ile oluşturulacak kurumlardan finansman ihtiyacını temin etmelidir. Ayrıca bu kurumlar devletin ilke ve değerlerine uygun olarak şeri kuralları dikkate alan borç verme yöntemleri üretmelidir (Cevdet Paşa, 1983, c. 3: 99).

1.2.1.4.15. İslam Birliği Yeniden Tesis Edilmelidir

Cevdet Paşa'ya göre Osmanlı Devleti, İslam temelinde yükselen bir organizasyondur ve bunun değişmesi söz konusu olamaz (Cevdet Paşa, 1953, c. 1: 149). Buna ilişkin olarak Paşa, "bilcümle tebaya hükümet lisanını öğretmek ve onları edebiyata Osmaniye ve adat-ı hasnayı İslamiyete alıştırmak ve millet-i hakimiyyeye ısdırmak ve bu vecihle tebaiyet ve merbudiyet rabitasına kuvvet vermek" ifadesiyle orta yollu bir İslam birliği çizgisi önerir (Cevdet Paşa, 1983, I: 118). Bu meyanda Cevdet Paşa eğitimin önemini bir kez daha vurgular. Osmanlı dilinin, kültürünün, geleneğinin ve İslam dininin en güzel şekilde insanlara öğretilmesi gerektiğinden bahseder. Bu sayede eskiden olduğu gibi birlik ve beraberlik ortamının oluşabileceğini, insanların dayanışma içinde hayatlarını sürdürebileceğini ileri sürer.

1.2.2. Namık Kemal

1.2.2.1. Namık Kemal'in Hayatı

Namık Kemal 21 Aralık 1840'da Tekirdağ'da dünyaya gelir. Düşünür ocukluk döneminde Arapça, Farsça ve Fransızca ile dini konularda özel eğitim alır. Ayrıca ilk gençlik yıllarında şiire merak sarar. Tercüme Odası'na girdikten sonra da buradaki arkadaşları ile edebi bir evre edinir. Namık Kemal'in Tercüme Odası'nda alışması Batılı fikirlerle tanışmasını kolaylaştırır. Daha sonra şinasi ile tanışan Namık Kemal, şinasi'nin çıkardığı Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde çalışmaya başlar. Namık Kemal'in siyasi ve sosyal olaylara eğilen bir düşünür olmasında şinasi ile tanışmasının ve çalışmasının etkisi büyüktür. şinasi'nin 1865'te Paris'e gitmesinden sonra Tasvir-i Efkâr'ı tek başına çıkarmaya başlayan Namık Kemal sosyal, siyasi ve iktisadi konuların ağırlıkta olduğu yazılar kaleme alır. Bu sıralarda Yeni Osmanlılar'a katılır. Bir süre sonra Erzurum'a vali yardımcısı olarak tayin edilir. Paris'te bulunan Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti zerine Ziya Paşa ve Ali Suavi ile birlikte Paris'e gider. Yeni Osmanlılar adına ıkarılan Hürriyet Gazetesi'nin 29 Haziran 1868'de Londra'da yayınlanmasında aktif rol alır. nc sayıdan itibaren Namık Kemal'in yönetimine geçen gazetede çıkan yazılar Babiali'yi rahatsız eden bir muhalif yapıya bürünür. Namık Kemal'in üzerinde özellikle durduğu meseleler; devletin bozuk grdğu müesseselerinin eleştirisi ve ıslahı üzerine nerileri ile meşruti yönetime geçilmesi hususudur. Hürriyet gazetesinde çıkan yazılar genellikle Namık Kemal ve Ziya Paşa'ya aittir fakat yazıların imzasız çıkması nedeniyle hangi

yazının kime ait olduğu konusunda hâlâ ihtilaflar vardır. Diğer yandan Mustafa Fazıl Paşa'nın Babıâli ile arasını düzeltmesi sonucunda Yeni Osmanlılara olan desteği azalır. Hatta Namık Kemal'den Hürriyet gazetesini kapatmasını bile ister. Namık Kemal buna karşı çıksa da bir süre sonra gazetenin 6 Eylül 1869 tarihli 63. sayısında işinden ayrılır. Bir süre daha Avrupa'da kaldıktan sonra 1870'de İstanbul'a döner. Ardından 13 Haziran 1872'de İbret gazetesini çıkarmaya başlayan müellif, sosyal ve milli konuları ele aldığı yazılar yayımlar. Yazdığı yazılardan hükümetin rahatsız olması üzerine 19. sayısında İbret gazetesi kapatılarak (10 Temmuz 1872) Namık Kemal de Gelibolu Mutasarrıflığına tayin edilir. Daha sonra İbret'in çıkmasına tekrar izin verilerek Namık Kemal B.M. (başmuharrir) adı altında yazılarına devam eder. Hakkındaki şikâyetler üzerine görevinden alınınca tekrar İstanbul'a dönerek İbret'in başına geçer. Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'yı eleştiren yazıları üzerine 110. sayıda İbret gazetesi bir aylığına yeniden kapatılır (6 Şubat 1873). Bu süre içinde Vatan Yahut Silistre eserini tamamlar. Bu eserin sahneye konmasından sonra halkın bazı gösteriler yapması üzerine İbret gazetesi 132. sayısında tamamen kapatılır (5 Nisan 1873). Hemen ardından Namık Kemal ve gazetenin yazar kadrosunda bulunan Ebuzziya Tevfik ve Ahmet Mithat Efendi gibi isimlerle birlikte tutuklanıp sürgüne gönderilirler. Otuz sekiz ay süren Magosa sürgünü sırasında Namık Kemal'in gazetecilik hayatı sona ererken edebi hayatı da en verimli dönemine ulaşır. Sürgünden döndükten sonra II. Abdülhamit'in Meşrutiyet'i ilan edeceği vaadi üzerine 31 Ağustos 1876'da tahta çıkmasının ardından Namık Kemal; Şura-yı Devlet üyeliğine ve ardından Kanuni Esasi'yi hazırlamak için kurulan heyete seçilir. 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi ilan edilir. Fakat Namık Kemal ve arkadaşları yönetim tarafından İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenir. Namık Kemal, Sultan II. Abdülhamid aleyhinde çalışmalar yaptığı gerekçesiyle tutuklanır ve bir süre sonra Midilli'ye sürgün edilir (19 Temmuz 1877). Düşünür daha sonra Midilli Mutasarrıflığına getirilir. Midilli'de yaşayan Rum halkın şikâyetleri üzerine 15 Eylül 1884'te Rodos Mutasarrıflığına tayin edilir. 1877 Aralık ayında buradan da Sakız mutasarrıflığına tayin edilir. Namık Kemal 2 Aralık 1888 tarihinde zatürreden vefat eder (D.İ.A., 2006, c. 32: 361-378).

1.2.2.2. Namık Kemal'in İktisadi Zihniyeti

Namık Kemal'in hayatında bazı önemli evreler vardır ki toplumsal konulara olan ilgisinde onun bakış açısını pekiştirir. Şinasi ile tanışması, Tasvir-i Efkâr

gazetesinde yazarlığa başlaması ya da Tercüme odasına girmesi Namık Kemal'in ilgi alanları üzerine daha fazla eğilmesini sağlayan gelişmelerdir (Seçmen, 1972: 95). Fakat iktisada olan ilgi ve bilgisinin daha da artmasına sebep olan bir başka olaysa Namık Kemal'in 1867 yılında Avrupa'ya gitmesidir. Bu meyanda 1867 yılı onun için dönüm noktasıdır denilebilir. Namık Kemal Avrupa deneyimi boyunca Batıların yaşayışlarını gözlemler, onların kültürünü öğrenir, sosyal, siyasi, hukuki ve iktisadi sistemleri hakkında fikir edinir. Paris ve Londra gibi büyük şehirlerde kaldığı sürede özel iktisat ve hukuk dersleri alır (Mardin, 1974: 22). İktisat derslerini Fanton adlı iktisada meraklı bir gazeteciden alır. Aldığı eğitimler sonucu modern iktisadi düşünce ve pratiği hakkında bilgi sahibi olur (Mardin, 1962: 176). Kemal; Fanton'un, Mill'in politik düşüncelerini benimsemesinden dolayı Mill'in iktisadi düşüncesini öğrenir. Hatta Rıfat Bey'e bir mektubunda Mill'in Self Government kitabını tavsiye eder (Tansel, 2013, c. I: 358). Bu durumu Sayar şöyle özetler:

Aslında Kemal'in Fanton'dan öğrendiği iktisat 1870'ler arefesinde İngiltere'de biraz da John Stuart Mill'in otoritesiyle ayakta duran... uygulamada D. Ricardo-J. Mill geleneği ile teoride hakim olan Smith-Ricardo yaklaşımıdır. Kemal'in iktisatçı olmayan Fanton'dan Klâsik iktisat düşüncesinin J.S. Mill yaklaşımını öğrenmesinin altında...Hiç şüphesiz, J.S. Mill'in Principles of Political Economy'den çok onun "On Liberty" ve On Representantive Government konusundaki düşünceleri Kemal'in eğilimlerine uygun düşüyordu (Sayar, 1986: 349).

Bilinmelidir ki Namık Kemal ekonomist değil, iktisadi meselelere ilgi duyan bir araştırmacı ve düşünürdür. Zaten söylendiği gibi iktisat derslerini de iktisat hocası olmayan, kendi gibi iktisada meraklı bir kişiden alır. Düşünür, bu alanda uzmanlaşma yerine bilgi sahibi olmayı tercih eder. Zaten onun aksi bir iddiası yoktur (Sayar, 1986: 353).

Tarihi sürece bakıldığında ise Namık Kemal'in olayları ele alış tarzının ve değerlendirmesinin değişime uğradığı görülür. Erken dönemlerde Tasvir-i Efkâr gazetesindeki yazılarında Namık Kemal Osmanlı'daki iktisadi durumu ve problemleri ele alır. Bu yazılarında onun iktisadi hayata dair iyi bir gözlemci olduğu anlaşılır. O, modern iktisadi düşüncenin gelişmesinde etkili olan 1838 Ticaret Antlaşması ve 1839 Tanzimat'ın ilanı gibi dönüm noktalarının iktisadi hayattaki etkisini görerek hem durum tespitinde bulunur hem de Osmanlı insanının düşünce dünyasındaki durgunluğa tepki göstererek bu cansız duruşun yıkılması gerektiğini dile getirir (Ülken, 1979: 39). Öte yandan yurtdışına gittiğinde de kalemını kullanmayı sürdürür. Hürriyet gazetesinde Osmanlı ekonomisinin o dönemki genel

çerçevesine dair yazıları vardır (Perin, 1946: 120-121). Düşünür, Batı’da kaldığı süre içinde modern iktisadi gelişmenin somut etkilerine şahit olur. Ticari kapitalizmin getirileri olan tasarruf, yatırım, sermaye birikimi, üretim, servet vb. hakkında geniş çaplı bilgi edinir. Yurda döndüğünde kaleme aldığı yazılarına bu özelliğini yansıtır. Mesela “ticaret bir garip itibar buldu. Bir şirketten servetli adamlar, bir devletten kuvvetli şirketler peydah ediyor” veya “...servetimiz olmadığı için maariften, şirketten, sanattan, ticaretten marifetimiz, şirketimiz, sanatımız, ticaretimiz olmadığı için servetten ilelebet mahrum mu kalalım?” ifadelerini zikreder (Özön, 1997: 40-41). Sayar’a göre düşünürdeki en bariz değişim önceden problemleri dile getirirken sonrasında bu problemlere çözümler üretmeye çalışır, belirli bir pencereden seslenir. İkincisi problemleri aktarırken edindiği iktisat bilgisinden aktarımlar yapar. Üçüncüsü iktisadi düşünce tarihinde kendi düşüncelerini açıklıkla belirten ilk kişidir. Dördüncüsü iktisadi yazılarda edebi bir dil kullanan, güçlü kalem ve içeriğe sahip ilk kişilerdendir (Sayar, 1986: 352-353). Bu süreçte Namık Kemal’in gençliğinden beri toplumsal sorunlarla ilgilenmesi ve olaylara yaklaşımı onun giderek derinlemesine analiz yapmasını kolaylaştırır. Öte yandan Avrupa deneyimine sahip olması da farklı bakış açıları kazanmasına vesile olur. Avrupa’dan döndükten sonra Batılı ekonomiler ile mukayese yapabilme gücünü elde eder. Bir ekonomist olmasa bile bu konulara duyduğu ilgi ya da Osmanlı ekonomisi üzerine eğilmesi onu doğrudan karşılaştırma yapmaya iter (Ülken, 1979: 40). Yurda döndükten sonra kaleme aldığı bir yazısında Osmanlı sanayisi hakkında söyledikleri bu cihettendir: “...Bir şirket tesisine muvaffak olmadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücuda gelir? (Özön, 1997, 41-42). Bazı yazılarında ise sanayisi ve ticareti gelişmiş ülkelerde tarım kesiminin gelişmiş olduğundan bahseder. Osmanlı’da ise tarım geliştirilmeden sanayi ve ticaretin gelişmesinin doğru olmadığını söyler (Uzunçarşılı, 1947: 253-254).

En başta belirtmelidir ki Namık Kemal herhangi bir iktisadi düşünce okuluna, iktisadi doktrine bağlı değildir (Sayar, 1986: 357). Onun iktisadi düşünceleri belirli bir usulden uzak ve dağınıktır. Çünkü Namık Kemal’in iktisadi meselelere kafa yorması birçokları gibi devletin içinde bulunduğu iktisadi ve mali krizlerden kaynaklanır. Bu yüzden Namık Kemal’in yazılarına bakıldığında iktisadi konuların ekseriyetle durum tespiti, sebepleri belirleme, olayları yorumlama, çözümler sunma üzerine yoğunlaştığı görülür. Tecrübeler eşliğinde yapılan yorumlar Namık Kemal’in iyi bir gözlemci olduğuna işaret eder (Sayar, 1986: 364). Ayrıca

Namık Kemal'in erken yaşta yazmaya başlaması, Tanpınar'ın ifadesiyle ona "...istediği zaman yazmayı, hem de önündeki meseleyi az çok metodlu şekilde düşünmeyi, onu kendi imkanlarına göre her cepheden mütalâa etmeyi öğretmişti" (Tanpınar, 1976: 353).

Gazete makaleleri ve mektupları referans alınıp bir çerçeve sunulmak istense her şeyden önce onun iktisadi düşüncesinin Osmanlı klasik iktisadi düşüncesiyle doğal olarak tam uyuşmadığı anlaşılır (Sayar, 1986: 371). Çoğu yazısında düşünür

...İslam-Türk geleneğine bağlı, muhafazacı bir meşrutiyetçidir. Kuvvetini bu gelenekten alarak, Batıdan gelen siyasi fikirlere göre hamle yapmak istiyor. Önce kendi varlığımıza güveni elde etmek, batılılaşmayı onun üzerine kurmak istiyor. Bunun için de geleneğe kökten hücum edenlerle olduğu kadar, batı fikirlerini beğenmeyen gelenekçilerle anlaşamıyor (Ülken, 1979: 107).

İyi bir gözlemci olarak düşünür zamanın ve şartların ihtiyaç duyduğu değişimlerin farkındadır. Dolayısıyla iktisadi gelişmelere tarihsel-eleştirel tarzdaki yaklaşımı nedeniyle birçok araştırmacı tarafından belirli bir ekolün savunucusu ilan edilir. Onun düşünce dünyasına genel bir bakış atıldığında hemen her düşünce okulundan esintiler barındırdığı göze çarpar. Çünkü Namık Kemal iktisadi meseleleri ele alırken olayların arka bahçesindeki dinamiklere yönelmek yerine zahiri yönleriyle meşgul olup sebep-sonuç, çözüm üretme üzerinde mesai harcar. Herhangi bir doktrin ekseninde hareket etmeden kendi fikir hazinesi ve bilgi birikimi boyutunda yazılar yazar. Onun tüm çabasının nihayetinde Osmanlı'da iktisadi hürriyetçiliğin tesis edilmesi olduğu söylenebilir (Sayar, 1986: 374-375).

Namık Kemal iktisadi liberalizmi onaylarken, devlet ve toplumun belli bir eşiği geçtikten sonra liberalizme erişebileceğini savunur (Ülken, 1979: 40). Bu esnada klasik iktisatçılar gibi devleti hemen saf dışı etmeyi doğru bulmaz. Aksine ona göre devlete liberalleşmede ihtiyaç vardır. İktisadi hayatta bireysel özgürlüğü önerir ancak yine ona göre bunu gerçekleştirecek olan İbret adlı makalesinde belirttiği gibi devletin kendisidir (Aydoğdu ve Kara, 2019: 46 vd.). Diğer yandan kimi zaman iktisadi liberalleşmenin karşısına iktisadi milliyetçi bir anlayışla dikilir. Onun iktisadi görüşleri, siyasi ve edebi görüşleri kadar milliyetçi bir yaklaşım içerisinde değildir. Fakat tamamen liberal bir uçta yer aldığından da söz edilemez. Tüm bunlar onun belirli bir kaynaktan hareket etmediğine, somut olaylara zahiren yaklaştığına delildir (Sayar, 1986: 350). Onun genel eğilimi ise yurda döndükten sonraki yazılarında daha belirgindir denebilir. 1870'ler sonrası yazılarında düşünür iktisadi hürriyetçilik özlemi içinde, liberal-merkantil bir çizgide gidip gelir (Sayar,

1986: 364). Onun iktisadi hürriyetçiliğe ulaşma arzusunun gerisinde ise politik-liberal bir anlayış yatar (D.İ.A., 2006, c. 32: 366).

1.2.2.3. Namık Kemal'e Göre İktisadi Geriliğin Sebepleri ve Çözümleri

Namık Kemal'in iktisadi konulara dair fikirleri ele alındığında onun belirli konular üzerine yoğunlaştığı görülür. Bunların çoğu düşünürün Osmanlı iktisadi hayatında olumsuz olarak gördüğü konulardır. Servet, emek, fayda, bütçe dengesi, mali yapıyı bozan etkenler, dış borçlar, tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi, nüfus, vergilendirme vb. meseleler. Namık Kemal bu problem ve çözümleri sunarken çoğunlukla somut olaylar üzerinden görüşlerini beyan eder. Öncelikle onun emek-değer çizgisinde nerde yer aldığını belirtmekte fayda vardır.

1.2.2.3.1. Emek-Değer Kavramı

Sayar, bir iktisatçının teorik boyutta konumunu belirleyen en önemli hususun onun 'değer teorisi'ne olan yaklaşımıdır, der. Bilindiği gibi değer kavramı üzerine çok çeşitli teoriler vardır. Tarihi gelişim sürecine bakıldığında değer teorilerinin başlıcaları olarak şunlar zikredilebilir: Öncelikle objektif ve subjektif kategorilendirme önemlidir. Şayet değer konusunda emek (say), maliyet, mübadele değeri gibi unsurlar ön planda tutulursa bu teorilere objektif teoriler denir. Ancak fayda, kullanım değeri, psikolojik getirileri vb. ölçütler göz önünde tutulursa bunlar subjektif teoriler kısmında yer alır. Bu çerçevede T. Aquinas değer ölçütü olarak bir malın üretiminde kullanılan emeği ya da onu temsil eden adil fiyatı gösterir. Merkantilist Petty değer konusunda toprağı işaret eder. O, değer yaratma mevzusunda toprağa emekten daha çok pay verir. John Locke'a göre ise servetin uzun dönemde tek kaynağı emektir. Fizyokratlardan Turgot değer kavramına yeni bir unsur olarak 'fayda'yı ekler. Bir malın değerinin kişilere sağladığı fayda ile ölçülebileceğini ileri sürer. Klasik iktisadın kurucusu Adam Smith bunu iki ayrı boyutta inceler. Değer, kullanım değeri ve değişim değeri olarak ikiye ayrılır. Kullanım ve değişim değeri mallara göre değişmekle beraber ikisinin aynı olması çok nadir bir durumu ifade eder. Bir malın mübadele değerini belirleyen faktör sadece veya öncelikle emektir. Bu da fiyatı oluşturur. Reel ve nominal fiyat vardır. Reel fiyat harcanan emeği, nominal fiyat malın satış değerini yani parayı ifade eder. Biraz daha gelişmiş ekonomilerde emeğin yanında toprak ya da sermaye sahiplerinin payları değerine katılır. Ricardo'ya göre ise değeri meydana getiren temel unsur

emek olmakla birlikte kıtlık kavramı da buna etki eder. Yine klasiklerden N. Senior değerın yalnızca emekle ifade edilemeyeceğini belirtir ve inci örneğini verir. Sahilde yürürken bir inci bulursa incinin emek harcanmadan değerli olduğunu ve böylelikle değer elde edildiğini söyler. Bu ve bunun haricinde pek çok iktisatçı ve düşünür değer konusuna ilişkin görüşler öne sürerler.

Namık Kemal'in değer teorisi konusundaki görüşlerine bakıldığında onun emek-değer ya da marjinal fayda teorilerini savunan bir düşünür olmadığı açıktır. Namık Kemal değer konusundaki yazılarını tamamen içinde bulunduğu şartlar, gözlemediği somut olaylar, bilgi stoku, kültürel çevresi vb. etkenlere göre yazar. Mesela "...altın bir vasıtaadır, servet ise ihtiyaç veyahut arzuyu ifa eden şeylere denir" derken servetle fayda arasındaki ilişkiyi fark etmesi dikkat çeker. "...Eğer eşyadaki kıymet nevi insanın ihtiyacı nisbetinde olsaydı şüphesizdir ki su ve tuz... altın ve mücevherden ziyade muteber olurdu. Zira altın ve mücevher maddeten insanın hayatına hizmet edemez. Onların kıymet ve itibarları mücerred nedret ve letafetlerinden naşidir" deyişi ya da "...say'ı servet vücuda getirmez. Serveti say vücuda getirir" sözüyle emeğe vurgu yapması, "dünya'da mal itlak olunur, ne var ise ikdam ile toplanır, say ile vücuda gelir. Bu halden dolayı müzayakaya semere-i atalet...demek revadır" demesi ile değer konusunda emeğe verdiği önemi gösterir. Birçok yazısında düşünürü göre emek her bireyde farklı niteliktedir ancak farklı özellikte bulunan emek unsuru geliştirilebilirdir. Esasında Namık Kemal'in emek unsuruna oldukça önem vermesinin nedeni Osmanlı insanının o dönemde içinde bulunduğu durgun yapısıdır. Öyle ki Kemal yazılarında Müslüman Türkleri çalışmaya teşvik eder, yeniden cesaretlendirmeye çalışır, iktisadi faaliyetlere özendirir, sermaye birikimine yönlendirir (Sayar, 1986: 356). Namık Kemal'in Say başlıklı yazısında, Benjamin Franklin'in çalışmayı öven iktisat risalesinin çevirilerinden etkilendiği açıktır (Sayar, 1986: 336).

Namık Kemal'in iktisadi hürriyetçiliği savunurken bireyin emeğine verdiği önem aynı zamanda düşünürün pür merkantilizme karşı olduğunu da gösterir (Sayar, 1986: 364). Namık Kemal, altın ya da paranın amaç değil araç olduğunu belirtir. Merkantilistlerin kabul ettiği servetin kaynağının altın ya da değerli madenlere sahip olma fikrine karşı çıkar. Asıl zenginliği ve değeri üretime ve üretileni satabilmeye verir. Toprakların işlenmesi, karşılığında nihai malların ihraç edilmesi daha elzemdir ve verimlidir (Ülken, 1979: 106). Onun sözleriyle "...Avrupalılar bir memlekette bir miktar mamulât getirip de bedelinde bir milyon altın götürmeği, on milyon altın

getirip de bedelinde mahsulât götürmeğe tercih eder...Bir İngiliz fabrikası İstanbul'a bin liralık basma göndereceğine İzmir'den bin liralık pamuk alsa ondan basma yapsa, Hind'e, Çin'e öteye beriye gönderse ondan iki bin lira kazanabilir" (Mardin, 1990: 68-69). Namık Kemal, emek sarf ederek üreten bir toplum olmanın özlemi içinde olduğundan emeğin önemini yazılarında birçok kez vurgular. İbret Gazetesindeki "Medeniyet" isimli makalesinde şöyle demiştir: "Bir takım hakâyık-ı ilmiye vardır ki dünyanın hiçbir tarafında değişmez, hiçbir yerde sû-i tesiri görülmez. Mesela ticarete de olsa hassa-i inbisâta maliktir. Hassa-i inbisât nerede olsa vasıta-i tahrik nerede olsa sa'y-ı beşere büyük büyük muavenetler eder. Sa'y-ı beşerin muavenetlerinden nerede olsa istifade olunur" (Aydoğdu ve Kara, 2019: 361).

Bunun yanında Hürriyet gazetesinde servetin tarım, sanayi ve ticaretten meydana geldiğini vurgular: "Dünyada servet üç menbadan hâsıl olur: Birincisi ziraat ve ona müteferri olan sâir atâyâ-yı tabiattır. İkincisi sanattır. Sanat ise mahsûl-i fatanettir. Üçüncüsü ticârettir ki anda mevki'in dahili herşeyden ziyâdedir." Bu tanım liberal iktisadi düşüncedeki 'servet, toplam üretim değeridir' tanımına uygun gibi görünse de daha çok klasik Osmanlı iktisadi düşüncesine yakınlığını gösterir. Namık Kemal, bu makalesinde serveti meydana getiren bu üç unsurun Osmanlı'da neden gelişmediğini irdeler. Tarım konusunda savaşların, ağır vergilerin ve tekell uygulamalarının zararlarından bahseder. Sanayi meselesinde politikaları beğenmez, yabancı malların rekabet gücüne sahip olduğunu ve yerli üreticinin bununla baş edemediğini belirtir. Çoğu yazısında olduğu gibi burada da 1838 Ticaret Antlaşması'nın olumsuz etkilerini zikreder. Namık Kemal, Avrupa'da yaşanan ticari kapitalizmin etkileri ve sonuçları üzerinden örnekler vererek fikirlerini destekler (Kunt, 1977: 55).

1.2.2.3.2. 1838 Ticaret Antlaşması ve Kapitülasyonlar

Namık Kemal'in düşüncesinde 1838 Ticaret Antlaşması bir dönüm noktası gibidir. Düşünür ticaret antlaşmasından önce Osmanlı ekonomisinin kendine yeterli olduğunu vurgular. Hem tarımda hem sanayi üretiminde Osmanlı'nın ihtiyacı olan malları üretebildiğini söyler. Ancak anlaşmaya mukabil çok geçmeden bu düzenin yıkıldığını ve Osmanlı aleyhine geliştiğini öne sürer (Aydoğdu ve Kara, 2019: 151). Ayrıca Hürriyet gazetesindeki diğer yazılarında da bu görüşünü vurgular. Makalelerinde Osmanlı ekonomisinin durumunu anlatır ve ekonominin krize girmesinin sebeplerini belirtir. Namık Kemal 1838 Ticaret Antlaşması ve 1839

Tanzimat'ın ilanını eleştirirse de o iktisadi liberalizmi eleştirmez, ona karşı da değildir. Ancak yönetimin içinde bulunduğu şartları düşünmeden yabancılara imtiyazlar vermesini eleştirir. Bu gelişmeleri yanlış bir zamanda alınan kararlar olarak değerlendirir. Serbest ticaretin Batı'da işlediği gibi Osmanlı'da işlemediğini belirtir. Ona göre aynı politika Osmanlı'da farklı sonuçlanır. Osmanlı iktisadi hayatı 1838'den sonra adeta yıkık döküktür (Aydoğdu ve Kara, 2019: 248). Avrupa mallarının Osmanlı pazarlarına akın akın geldiğini ve Osmanlı mallarına olan talebi azalttığını söyler. Birçok işletmenin kapandığını ve zanaatlerin gerilediğini söyler. Bu esnada devletin politika ve müdahalelerini yerinde bulmaz. Açılan yeni memuriyetlere karşıdır, liyakatsiz alımlardan şikayetçidir. Zaten ona göre bu kimseler de yerinde ve yeterli hizmette bulunmaz, devlete anca yük oluşturur. Üretim azaldığından sanayi genel olarak çok geriler ve milli servet eridikçe erir. Yabancılar için oluşturulan gümrük vergi oranlarını da bu meyanda eleştirir. Anlaşılacağı gibi Namık Kemal'e göre Osmanlı'nın iktisadi ve mali birçok sorununun temelinde 1838 Ticaret Antlaşması yatar. Verilen ayrıcalıkların 1856 Islahat Fermanı ile daha da genişletilmesine ayrıca tepki gösterir (Sayar, 1986: 346).

Öte yandan Namık Kemal serbest ticaretten yana olduğu gibi uluslararası ticaretin faydalı olduğuna da inanır. Kemal, Osmanlı'nın iktisadi açıdan güçlenip daha fazla uluslararası ticarete yer almasının sadece Osmanlılar için değil ticaret yapılacak diğer devletler için de yararlı olacağını savunur. Aşağıdaki yazısından bu net bir şekilde anlaşılır (Sayar, 1986: 336):

Biz ne kadar ilerülerssek Avrupa ticâretce o kadar müstefid olur. Farz edelim ki şimdi İstanbul'da senevi iki milyon liralık ma'mulât sarf ediyor da bu ticâreti gâ'ib edecek. O vakit de Anadolu ve Rumeli iskelelerinden on misli belki daha ziyâde ihrâcât olur. Çünkü biz san'atımızı Avrupalılar derecesine çıkaracak kadar intizâm hâsıl edebilssek toprağımızın feyz-i tabî'isi cihetiyle her köşesi bir firdevs-i ma'mûriyyet olmak mukarrerdir...Bedihi değil midir ki bir İngiliz fabrikası İstanbul'a bin liralık basma göndereceğine İzmir'den bin liralık pamuk alsa andan basma yapsa Hind'e Çin'e öteye beriye gönderse andan iki bin lira kazanabilir. Vakıa ithalatın kesreti bize çok zarar etdi. Fakat o zarar paramızı bitirdiğinden değil para celp edebilecek menbaları kapatmağa dolayısıyla vasıta olduğundandır... (Namık Kemal, 1868: 7'den akt. Mardin, 1990: 69).

1.2.2.3.3. Zirai ve Sınai Üretimin Yetersizliği

'Ziraatımız' adlı makalesine Namık Kemal "ticaretimiz ecnebilerin elinde, sanatımız hiç hükmünde..." diyerek giriş yapar (Aydoğdu ve Kara, 2019: 299). Düşünür 1870'lerde yurda döndükten sonra ekonomik durumun farkındadır ve Batı'da gördüğü somut başarıların gerçekleşmesini sağlayan unsurların Osmanlı'da

mevcut olmadığını anlatır (Aydoğdu ve Kara, 2019: 212-220). Düşünür Osmanlı'da ticari kesimde çoğunlukla yabancıların faaliyet gösterdiğini, zanaat kesiminin yok olmaya yakın olduğunu, tarımda ise yeterli üretimin yapılmadığını söyler. Diğer ekonomilere ilişkin bilgiler veren Namık Kemal yazının devamında esas servetin tarımdan ziyade sanayi ve ticaretle oluşturulacağını dile getirir. Tamamen tarımla bir ülkenin kalkınamayacağını belirtir (Aydoğdu ve Kara, 2019: 279-283). Ancak ticaret ve sanayide ilerleyebilmek için tarımsal üretimin gelişmesi gerektiğini ekler. Zira tarım sektörü ticaret ve sanayi sektörüne kaynak sağlar. Ziraat olmadan diğerleri mevcut düzende gelişemez (Aydoğdu ve Kara, 2019: 48). Sanayisi ve ticareti gelişmiş ülkelerde tarım kesiminin gelişmiş olduğundan bahseder. Bu nedenle ona göre ivedilikle yapılması gereken tarım sektörünü geliştirmektir (Uzunçarşılı, 1947: 253-254).

İstikbâl adlı makalesinde serveti oluşturan kaynaklardan ticaretin ve dolayısıyla yerli üretimin arttırılması gerektiğinden bahseder ve bunun önemini vurgular. Ayrıca yerli malının kalitesinin Avrupa standartlarına çıkarılması gerektiğini söyler. Ona göre yurdun dört bir yanında verimli topraklar vardır. Bu açıdan Osmanlı toplumu hem tarımda hem sanayide gelişmeyi sağlayacak imkan ve kaynağa sahiptir (Aydoğdu ve Kara: 2019: 40).

Namık Kemal bu düşüncelerini hayatının bazı kesimlerinde pratiğe geçirme imkanı bulur. Mesela Kemal 18 Aralık 1879 ve 15 Ekim 1884 tarihleri arasında Midilli Mutasarrıfı olarak görev yapar. Bu süreçte 1880 yılında Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vâliliği'ne yazdığı mektupta Midilli'yi kalkındırma hamlesine girişir. Midilli ekonomisini canlandırmak için ziraat, zanaat ve ticaret gibi alanlarda yaşanan problemleri tespit edip bunların çözüm yollarını belirler (Tansel, 2013, c. III: 35-46). Bu layiha incelendiğinde Namık Kemal'in kalkınma meselesinde iktisada ve özellikle de ziraat, zanaat ve ticaret üçlüsüne oldukça önem verdiği anlaşılır.

1.2.2.3.4. Yerli Finansman Kaynaklarının Eksikliği

Namık Kemal'e göre devletin yatırım yapmak için içerideki gayrimüslimlerden ve yabancı devletlerden borç alması yanlıştır. Yabancı sermaye ile kurulan banka gibi finansman sağlayıcı kurumlardan alınan paranın devlete fayda getirmeyeceği kanaatindedir (Aydoğdu ve Kara, 2019: 283). Bu nedenle yerli finansman kurumlarının eksikliğinin kapatılması gerekir. Ona göre devlet tarım, sanayi ve ticareti geliştirmek için yerli ve Müslümanlara ait banka ve kredi kurumları

açmalıdır. Hem devleti hem de özel sektörü besleyecek, milli sermaye ile kurulmuş finansman kurumlarına ihtiyaç vardır ve bu kurumlardan alınan kredilerle yatırımlar yapılmalıdır (Aydoğdu ve Kara: 2019: 176-177; Uzunçarşılı, 1947: 250). Düşünür, bu görüşüyle milli iktisadi anlayışa yakın tavır takınır.

1.2.2.3.5. Borçlanma Politikaları

Yukarıda değinildiği gibi düşünür, devletin yatırım yapma veya herhangi bir amaçla sürekli Galata bankerleriyle ilişki kurmasına karşıdır: Bu konuda "...hazine-i celilenin daima Galata bankerleri ile muamele halinde bulunması cihetiyle servet-i mevcudenin en küllî parçası sarraflığa inhisar eylediğinden mevcut olan ticaret şehrin büyüklüğüne nisbet keenlemyekün hükmünde ve mevcudun dahi belki yüzde doksan dokuzu ecnebilerin elinde..."dir der (Özön, 1997: 158).

Borç meselesini gündemine alan Namık Kemal devletin dış borç almasına da bir hayli karşı çıkar. Yine Londra'da bulunduğu sırada Osmanlı ekonomisinin en önemli problemi olarak mali politikaları gösterir. Pek çokları gibi borçlanmanın yanlış olduğunu ve bu yöntemin maliyeyi daha da kötüye götürdüğünü belirtir (Findıkoğlu, 1941: 6).

Düşünür Osmanlı'nın dış borç uygulamasını eleştirir. Alınan borç her şeyden önce yabancıların talebidir. Bunun yanında alınan paralarla verimli yatırımlar yapılmaz. Borçla hiçbir şey düzelmez, ekonomi ve maliye eski gücüne kavuşmaz. Zaten alınan parayla ne fabrikalar kurulur ne tarım geliştirilir, borç alımı sadece önceki borçları yükseltir. Namık Kemal, yönetimde bu politikayı savunanların, teşvik edenlerin akıl almaz hatalar yaptığını söyler. Maliyeyi kurtaracak tek çareyi borç alımında görenleri ya da Batı sermayesini kurtarıcı olarak kabul edenleri eleştirir. Devletin bu şekilde giderek iflase sürüklendiğini söyler. Bunun fark edilmemesini ya da önüne geçilmemesini eleştirir. Ona göre dış borçlar konusu devletin finansman yöntemi olamaz. Devlet üretim yapmadan, üretimi arttırmadan, servetin kaynakları olan tarım, sanayi ve ticareti geliştirmeden borç almamalıdır (Özön, 1997: 158-165).

1.2.2.3.6. Emek Faktörünün ve Nüfusun Azlığı

Namık Kemal üretimi arttıramamanın bir nedeni olarak emek faktörünün azlığından söz eder. Osmanlı'da emeğin sayısının toprağa göre az olması, var olan verimli toprakların potansiyel kullanımına engeldir. Bu nedenle tarımsal üretim artışının sağlanmasının bir unsuru da emeği arttırmak yani nüfusu arttırmaktır.

Namık Kemal nüfus konusuna ciddi yer ayırır. Düşünür, 1870’li yıllarda yazdığı bir yazısında Osmanlı nüfusunun azlığından şikayet eder. İbret’te Nüfus başlıklı yazısında klasik iktisatçılar arasında en karamsarlardan olan Malthus’tan etkilendiği görülür (Fındıkoğlu, 1940: 106).

Kısaca değinilirse İngiliz iktisatçı R. T. Malthus’un Nüfus teorisine bakıldığında bu konudaki en önemli eseri 1789 tarihinde yayınlanan” ‘Essay On the Principles of Population’dır. Malthus’un bu makalede İngiliz Godwin’in görüşüne tepki gösterdiği bilinir. Godwin bir ülkedeki nüfus artışının toplumun refah düzeyini ve gücünü arttıracak ve buna bağlı olarak bütün bireylerin faydalarının da artacağını ileri sürer. Malthus ise nüfus artışı ile gıda maddelerinin üretimi arasındaki ilişkinin dünyada belli bir zaman sonra bir açlık problemini ortaya çıkaracağını iddia eder. Malthus’a göre dünya nüfusu yirmi beş yılda bir 2 katına çıkarken yani geometrik bir şekilde (2, 4, 8, 16...) artarken, gıda maddelerinin üretimi ise aritmetik bir biçimde (2, 3, 4, 5, 6...) artar. İşte bu sürecin doğurduğu fark nedeniyle yüzyıl sonunda gıda maddeleri üretimi beş kat artarken, dünya nüfusu tam 16 kat artar. Arada oluşacak olan bu fark, bazı kişilerin ölümüne yol açarak bir denge oluşturur. Malthus’a göre bu durumun önüne geçmek için iki yol vardır. Birincisi doğal engellerdir. Bunlar açlıklar, salgın hastalıklar, savaşlar, yangınlar, afetler, eksik beslenme gibi faktörlerdir. İkincisi doğumların kontrolü, az çocuk yapılması ve evlenme çağının geciktirilmesidir. Malthus’a göre ekonomide yaşanan olumsuzlukların en önemli nedeni alt tabakadaki insanlardır. Bu nedenle bu alt sınıflara yönelik bir nüfus planlaması uygulanmalıdır (Malthus, 1798: 1-125).

Namık Kemal her ne kadar Malthus’tan etkilense de onun gibi karamsar değildir. Ona göre Türk nüfusu artmalıdır ve artabilir. O, Nüfus adlı yazısında şunları söyler:

Teksîr-i tenasüle gelince; nev’-i beşer bir takım mevâni’-i fevkalâdeden masun olursa ashab-ı tahkikin iddiasına göre yirmi beş yirmi altı senede mevcudunun bir misli kadar tezâyüd ediyor. Bu nispet ise bir asırdan beri nüfusun Amerika’da birbiri üzerine altı yedi ve Avrupa’da iki üç kat tezâyüd etmiş olmasından...Ya aceb memleketimizde bu maksadın husulüne meydan vermeyen esbâb nedir? Dünyanın her tarafında tenasülü teksirden geri bırakan şeyler fenn-i servet ashabının rivayetine göre bir takımı mücib, bir takımı mâni iki sınıfa münkasemdir. Müciblerin birincisi havanın fenalığı, ikincisi mahalle ve hanelerin pisliği, üçüncüsü hıfz-ı sıhhat esbabında kusur, dördüncüsü vücudu muhafaza edecek surette giyinmeğe dikkatsizlik, beşincisi muzır veya vücudu beslemez şeyler yemek, altıncısı fışk, yedincisi işret veya tütün gibi müfsid-i mizaç olacak şeyleri istimalde tecavüz-i had, sekizincisi kaht ü ğala, dokuzuncusu muharebât, onuncusu idare-i servetçe muzır veya kaidesine

mugayir olarak ihtiyâr olunan bir takım tedâbir, on birincisi keder ve inkıbâz-ı derûn, on ikincisi çocuk düşürmek gibi esbâb-ı muhribedir. Mâniler ise işret ve sefahete şiddet-i inhimâk ve nev'eyn-i beşerin karmakarışık bir halde ikametle birbirine teşâbühü ve fahişelik ve (Avrupalıların zehâbınca) taaddüd-i zevcât maddeleri oluyor ki bunlar dolayısıyla tevellüdü kesretten men ediyor (Aydoğdu ve Kara, 2019: 74-75).

Namık Kemal'in nüfus ve gıda maddelerinin artış hızıyla bir ilişki kurmadığı görülür. Namık Kemal nüfusun azalmasına yol açan faktörler ile çoğalmasına engel olan faktörler olmak üzere nüfusun çoğalmasını engelleyen başlıca maddelerden bahseder. Ancak tekrar söylemek gerekirse düşünürün asıl istediği Osmanlı toplumunun nüfusunun artmasıdır. Batılı devletler gibi kalabalık bir nüfusa sahip olunmalıdır. Düşünür, Avrupa'da bunun olumlu sonuçlar doğurduğunu gözlemler. Düşünürün nüfus konusuna önem verdiği, bu konudaki fikirlerini sık sık dile getirdiği görülür (Ülken, 1979: 96).

1.2.2.3.7. Eğitim Düzeyinin Düşüklüğü

Avrupa deneyimi sayesinde Namık Kemal nüfus bolluğu ile gelişmişlik düzeyi arasında bir bağ olduğunu düşünür ve elbette bu nüfusun eğitilmiş bir nüfus olması gerektiğini de dile getirir (Ülken, 1979: 97). Başka bir ifadeyle Namık Kemal, Osmanlı'nın yaşadığı krizlerden kurtulması için yapılacak ilk işin eğitim olduğunu söyler. Ona göre iktisadi kurum, düşünce ve faaliyetlerin gelişmesi için bu konuda uzmanlar yetişmelidir. Bu da eğitim sayesinde mümkündür. Yani eğitilmiş nüfusun serveti oluşturacak olan tarım, sanayi ve ticarete yönlendirilmesi gereğinden bahseder (Aydoğdu ve Kara, 2019: 110-113; 517-521; Tansel, 2013, c. III: 34-35).

1.2.2.3.8. İşgücünün Memurluğa Yönelmesi

Bunun yanında düşünür, devlet memurlarının sayısından ve yaptıkları işlerden şikayetçidir, bu nedenle memur sayısının azaltılmasını ister. O dönemde kariyer yolları arasında en revaçta olan ve en güvenilir olan devlete sırtını yaslamak düşüncesidir. Bu da birçok kişinin iktisadi faaliyetlerden yani tarım, sanayi ve ticaretten uzaklaşmasına yol açar. Ticaretle meşgul olmak, toprağı işlemek, zanaatkârlığa yönelmek popülaritesini kaybeder. İşte Namık Kemal bunu görür ve bu gidişatın bir an önce değişmesini ister (Aydoğdu ve Kara, 2019: 178-184; 405). Onun sözleriyle "...devleti servetçe bulunduğu hal-i izmihlalden kurtarmak için evvelâ...maarif lazım...Saniyen sanat peyda etmeli ehli sanat yetiştirmeli bunun için

de maarif lâzım, memuru azaltmak lâzım, teşvik lâzım. Salisen ticareti bir hüsn-ü hale koymalı bunun için dahi kezalik maarif lâzım” (Aydoğdu ve Kara, 2019: 111).

1.2.2.3.9. Müslümanların Çalışma Motivasyonunu Kaybetmesi

Namık Kemal pek çok yerde Müslüman vatandaşların özgüven eksikliği yaşadığından bahseder. Düşünürü göre Müslüman kesim adeta ruhu çekilmiş, yaşayan bir ceset gibidir. Çalışma motivasyonları yoktur. Yeni bir iş fikrine dair beyin jimnastiği yapamazlar. Kendilerini iş hayatından soyutlamış görünürler. Kemal bu duruma oldukça içerlemiş vaziyettedir. Eserlerinde önceki dönemleri örnek gösterip gerek Osmanlı'nın gerek İslam'ın bu şekilde olmadığını ve olamayacağını açıklar durur. Kemal, İslam'ın ilke ve değerlerinin çalışmayı teşvik ettiğini vurgular. O, sürekli Müslüman üreticinin, zanaatkarın, tüccarın, esnafın uyanması ve ayağa kalkması gerektiğinden bahseder (Aydoğdu ve Kara, 2019: 538-539).

1.2.2.3.10. Vergilendirme Meselesi

Düşünür, Osmanlı insanının eğitiminin yanında, iktisadi alanda onun düşünce ve hareket kabiliyetini engelleyen en önemli meselelerden birisinin vergiler olduğundan bahseder. Devletin gelirlerini arttırmak için ek vergi koyması ya da vergi yükünü arttırmasının yanlış olduğunu belirtir. Ona göre vergilerin artması insanların çalışma şevkini kırar, motivasyonunu düşürür, geliri azalan kişiler çalışmaktan kendini alıkoyar, refah azalır, üretici rekabet gücünü kaybeder. Özellikle yabancı malların ezici rekabeti karşısında üreticinin rekabet gücünün zayıflaması genel olarak ekonomiye zarar verir. Bu yüzden Namık Kemal'e göre vergi yükleri olabildiğince düşürülmelidir (Aydoğdu ve Kara, 2019: 281, 304).

Ayrıca Namık Kemal, 1838'de imzalanan ticaret anlaşmasının iç gümrüklerle ilgili getirdiği hükümleri eleştirir. Arz-talep kanununa atıfta bulunarak verginin düşmesi ile talebin artacağını dolayısıyla toplamda ele geçen vergi geliri miktarının azalmayacağını ileri sürer (Aydoğdu ve Kara, 2019: 282). Kemal; 'İdarece Muhtaç Olduğumuz Tadilat' isimli makalesinde de vergi konusunda yukarıda geçen düşüncesini vurgular:

... Halka bâr olan bir teklif devam ettikçe sene be-sene servet-i umumiye azalmak ve binaenaleyh o teklifin getirdiği irad dahi tenakus etmek zaruriyatından olduğu ve hatta bazı kere o türlü vergi veya resimler tahfif oldukça mahsülü ziyadeleştiği fennen sabit olmuş ve gerek Avrupa'ca ve gerek buraca bin tecrübe ile teyid olunmuş hakâyıktan iken... (Aydoğdu-Kara, 2019: 175).

Namık Kemal; ‘Masraf ve İradımız’ isimli makalesinde arz-talep ilişkisinin vergilendirme ile bağlantısına değinir. İngiltere, Fransa ve İspanya devletlerinin vergi oranlarında indirim yaparak toplamda daha çok vergi geliri elde etmesini örnek gösterir. Düşünürün makalesinde dile getirdiği bazı görüşleri şöyledir:

İstihlâkâtın revacı kıymet-i eşyanın ehvenliğiyle mütenâsib olduğundan ve eşyanın tayin-i kıymetinde ise -tekâlîf bendinde tafsil olunduğu üzre- verginin pek büyük dahli bulunduğundan tekâlîfin yüzde iki ve belki birbuçuk haddine varıncaya kadar mikdarı azaldıkça yekünü çoğalır. Bu hakikat yalnız mecâlis[in] bahs ü tedkikin[in] nazariyâtında kalmayıp ashab-ı ilm ü irfandan olan bir takım rical-i hükümet fiiliyata tatbikine dahi ikdâm ettiler. Ve ma'kûs gibi görünen öyle bir tedbir-i müstakim ile teharrî ettikleri maksadı istihsâle dahi muvaffak oldular.... Bin sekiz yüz kırk iki senesinde İngiltere Devleti'nin gümrük varidâtı on sekiz milyon kûsür lira idi. Bin sekiz yüz elli senesi sekiz milyon kûsür liralık rûsûm lağv u tenzîl olundu. Bununla beraber yine zikr olunan varidât bin sekiz yüz elli üç senesinde yirmi milyon kûsür liraya bâliğ oldu (Aydoğdu ve Kara, 2019: 389-390).

Namık Kemal'e göre bazı vergi oranlarında indirim yapmak ticaretin canlanmasını ve vergi gelirlerinin artmasını sağlayacaktır. Zaten Osmanlı'da ihracat gümrüğünde yapılan indirimin sonuçlarının ortada olduğunu söyler. Namık Kemal, İbret Gazetesi'nde yayınlanan ‘Tekâlîf’ isimli makalesinde yine vergi konusundaki görüşlerini ayrıntılı bir şekilde aktarır. Namık Kemal'in bu makalesi vergi üzerine yazılmış derli toplu bir çalışmadır. Bu makaleden hareketle vergi konusunun Namık Kemal'in iktisat anlayışında önemli bir yer tuttuğu söylenebilir (Aydoğdu ve Kara, 2019: 372-382).

Yukarıdaki izahlara genel olarak bakıldığında modern maliye kurallarıyla uyumlu olduğu anlaşılır. Fakat makalede bahsi geçen tek tip vergi sistemi Namık Kemal'in de kabul ettiği gibi uygulanabilirliği pek mümkün olmayan bir yöntemdir. Çünkü sanayileşmenin getirdikleri ve iktisadi konuların giderek daha fazla derinleşmesi gibi durumlar vergi türlerini teke indirmeyi hatta azaltmayı bile zorlaştırır. Namık Kemal'in vergiyle ilgili bu görüşleri genel olarak liberal iktisadi anlayışa uygun olsa da tek vergi sistemi fizyokraziye ait bir söylemdir.

Namık Kemal yukarıda bahsedilen çalışmalarında aynı zamanda ‘vergi paylaşımı’ ve ‘vergi yansımaları’ konularına değindiği de görülür. Bilindiği gibi bu mesele fizyokratlarda; ruhban sınıfı ile asiller sınıfının arazi vergisi muafiyetlerinin kaldırılarak toprak sahiplerinin üretim fazlası paylarına göre bu vergiyi ödemeleri şeklinde oluşur. Tek vergi sisteminin gerekçelerinden biri de rekabet ortamının getirisi olarak ücretler ve kârlar minimum seviyeye inecek, ekonomide üretim

masraflarından daha fazla bir üretim miktarı elde edebilecek yani net üretim çıkarabilecek tek gelir kaynağı toprak olacaktır. Öyleyse bütün vergiler toprak gelirinden ödenmelidir. Vergiyi sonunda kim ödüyorsa önceden ona ödetmek daha iyi bir yöntemdir. Çünkü alınacak verginin bir kişiden başka bir kişiye yansıtılması vergi yükünün artmasına neden olur. Örneğin bir dükkandaki mal vergilendirilirse dükkan sahibi; hem kendisinden alınan vergiyi hem de bu vergiyi ödemekte kullandığı paranın veya kredinin faizini ve hatta katlandığı zahmetin parasını da bu malın fiyatına ekleyip öyle satış yapacaktır. Böylece bu malı satın alan tüketici bu mala eklenen vergiden daha fazlasını ödemiş olur. Bu nedenle tek vergi sitemine geçilmelidir (Savaş, 2000: 230-233).

Namık Kemal'in 'vergi yansımaları' konusundaki fikirleri de önem arz eder. Düşünür, dolaysız vergilerin dolaylı vergilere göre tercih edilmesi gerektiğini belirtir. Hem devlet için tahsilat konusunda kolaylık sağlanacağını hem de halkın üzerindeki maddi yükün azaltılacağını ifade eder. Zira dolaylı vergiler vergi yansımaları denen durumun ortaya çıkmasına neden olur. Tüccar elindeki mala yüklenen vergiyi, o mala zam yaparak tüketiciye yükler. Namık Kemal bu konuya değinirken yine tek vergi yöntemini vurgular (Aydoğdu ve Kara, 2019: 380).

Namık Kemal, 4.7.1885 tarihinde Menemenli Rıfat Bey'e yazdığı ve öşür vergisinin nasıl alınması gerektiği ile ilgili görüşlerini dile getirdiği mektubunda ise sermayeden vergi alınmasına ve öşür vergisini alırken maktu vergilere karşı olduğunu gösteren görüşler beyan eder (Tansel, 2013, c. IV: 238-239). Namık Kemal yine Menemenli Rıfat Bey'e yazdığı 31.7.1885 tarihli bir başka mektupta dolaylı vergilendirme aleyhinde öne sürdüğü fikirleri sağlam bir zemine koyar. Dolaylı verginin mali açıdan üretici ve tüketiciye yönelik etkilerini ortaya koyarken klasik iktisadi düşünceye uygun ifadeler kullanır (Tansel, 2013, c. IV: 260-262).

Namık Kemal'in iktisadi konularda eleştirel bir yaklaşımının olması yanında makalelerinde göze çarpan bir diğer husus da çözüm önerileri sunmasıdır. Namık Kemal'in bir diğer özelliği de anlatmak istediklerini Menemenli Rıfat Bey'e yazdığı 31.7.1885 tarihli mektupta olduğu gibi somut gerçeklikler üzerinden ifade etmesidir. Mesela 'Acaba İstanbul'dan Niçin Vergi ve Asker Alınmaz' isimli makalesinde vergi konusunu ustalıkla işler. Normal bir vatandaşın günlük hayatında karşılaşacağı ticari ve zirai faaliyetler karşısında maruz kalacağı vergiler ve miktarları hakkında bilgi verir (Aydoğdu ve Kara, 2019: 295-298). Yani Namık Kemal, yazılarıyla geniş halk

yığınlarına ulaşabilecek kadar makul düzeydeki ifade gücünü iktisadi yazılarında da kullanır.

Namık Kemal vergi konusundaki görüşlerini daha önce söylendiği gibi liberal iktisadi düşüncenin savunduğu çerçevede ifade eder. Verginin alınma usullerinin olduğunu, iktisatçıların bu usulleri ortaya koyduğunu belirtir. Görüldüğü gibi Namık Kemal buhran dönemindeki Osmanlı'nın tüm mali problemlerini ele alarak öneriler de sunar (Özön, 1997: 154-155).

1.2.2.3.11. Para Meselesi

Namık Kemal'in nazarında maliyenin diğer önemli sorunu kaime meselesidir. Namık Kemal, Cevdet Paşa gibi kaime meselesinden şikayetçidir. O, "...bugün kaime sayesinde kaybetmekte olduğumuz varidatın ve yine o sayede uğradığımız bin türlü hasarın... Yani bugün altın kaime ikiyüz elli kuruşa metelik ziyadeleştiği vakit gümüş itibariyle nihayet yüzellibeş, yüzaltmış kuruşa iner...Kaime fena bir hatadır, yani para etmez bir kâğıdı yüz hatta yüzotuz kuruşa sarfetmek demektir...Kaime kalkmasın mı? Bilakis kalksın" diyerek bu görüşünü dile getirir. Onun bu konuda sahil sikke ayarından yana olduğu bilinir (Sayar, 1986: 374).

1.2.2.3.12. Reji Meselesi

Bilindiği gibi Reji İdaresi 'Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye' adıyla, Osmanlı'nın dış borçlarına karşılık olmak üzere, Düyun-ı Umumiye ile yapılan anlaşma gereği 1883'te tekeli işletmesi olarak kurulur. Bu şirketin kurulması Osmanlı'da tütün tarım ve ticaretinde önemli bir dönemeçtir. 20 Aralık 1881'de imzalanan Muharrem Kararnamesi'ne göre kurum tütün tekelinin yanında vergileri tahsil etmek, tekeli işletmek, tekeli üçüncü şahsa ihale etmek gibi haklara sahiptir. Kurumun gerek devlet gerek Müslümanlar aleyhine olan uygulamaları bu idare hakkında önemli tartışmaların yapılmasına yol açar (Ouataert, 1987: 23-27).

Namık Kemal İbret'te ele aldığı Reji İdaresi'ne ilişkin olumlu bir yazı yazar. İdare'nin Osmanlı iktisadi hayatına canlılık getirebileceğinden, mali sorunları yumuşatabileceğinden bahseder (Aydoğdu ve Kara, 2019: 157-161). Ancak Ülken'e göre Namık Kemal bu konuda öngörülü davranamaz. Yabancı sermayenin ağır sonuçlar doğuracağını önceden kestiremez (Ülken, 1979: 98-99).

1.2.2.3.13. Kaht-ı Rical

Kemal, nitelikli devlet adamlarının azlığına dair şikayette bulunur (Aydoğdu ve Kara, 2019: 184). Kemal'in Cevdet Paşa ve birçokları gibi bu durumdan yakındığı görülür. 'Şark Meselesi II' adlı yazısında Reşit Paşa'dan sonra nitelikli devlet adamı kıtlığının yaşandığından söz eder (Aydoğdu ve Kara, 2019: 152). Kemal 'Sebeb-i kaht-ı ricâl' makalesinde bu durumu "hal şu merkez-i müşevveşte dâir iken Reşit Paşa merhum yine liyakatli, dirayetli âdemler yetiştirmeğe çalışır idi. Amma ne çare ki Reşit Paşa vefat eyledikten sonra âdem yetiştirmemek modası çıkıp..." (Aydoğdu ve Kara, 2019: 192) ifadesiyle anlatır. Kaht-ı ricalin esas nedeni ise düşünürün göre adam kayırmacılıktır. Liyakate bakmadan 'benden olan'ın devlette önemli görevlere getirilmesidir (Ülken, 1979: 99).

1.2.2.4. Namık Kemal'in Düşüncesinde İktisadi Hürriyetçilik

Namık Kemal'in iktisadi meselelere yaklaşımına istinaden ortaya koyduğu görüşleri ekseriyetle bireyin iktisadi hürriyetçiliğini savunan görüşlerdir. Keza daha önceden söylendiği gibi Namık Kemal'in nihai amacı iktisadi hürriyetçiliğin tesis edilmesidir. Mesela onun İbret (Aydoğdu ve Kara, 2019: 46-49) isimli makalesi, iktisadi hürriyetçiliği savunan görüşler ihtiva eder. Bu makalede iş bölümü üzerine görüşlerini aktarır. Namık Kemal'in 'fenn-i serveti' referans göstermesi ve iş bölümünün üretim hızını ve miktarını arttırdığını ifade etmesi, A. Smith'in iş bölümü hakkındaki görüşlerini ve onun meşhur toplu iğne örneğini hatırlatır. Buna göre Smith emeğin servetin temel kaynağı olduğunu ve iş bölümünün üretimi artıran bir etken olduğunu belirtir. Smith'e göre bütün üretim alanlarında iş bölümü yapmak iktisadi refahı ve toplam verimi artırır. Smith iş bölümünün üretimi nasıl arttırdığını anlatmak için kullandığı toplu iğne örneğinde; tek bir işçi, iğnenin tüm üretim aşamalarında emek harcayarak bir günde ancak bir iğne üretebilirken, iş bölümü sayesinde 20 işçi iğnenin üretim evrelerini paylaşarak 48.000 toplu iğne imal edebilir. Çünkü her işçi üretiminin kendine düşen bölümünde ihtisaslaşır ve hız kazanır (Smith, 1997: 19-20).

Ayrıca Namık Kemal iktisadi hürriyetçilik bağlamında girişimciliği savunur. Kemal müteşebbis ruhun devletten değil, kişinin kendi hür iradesinden çıkacağı görüşünü öne sürer (Özön, 1997: 38-43). Ancak o hiçbir zaman devleti tamamen oyunun dışına itmez. Çünkü Osmanlı ekonomisinin şartları buna müsait değildir.

Mesela yolların yapılması için devlet öncülük yapmalıdır, tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesi de devlete bağlıdır (Aydoğdu ve Kara, 2019: 281). Bununla beraber devlet vatandaşlara özgürce hareket edebileceği bir ortamı tesis etmelidir. Bireyin hürriyetini kısıtlayan bütün engeller kaldırılmalıdır. İktisadi alanda da bu geçerlidir. İç gümrüklerin kaldırılması, kişinin istediğini yetiştirebilmesi, istediği yerde satabilmesi, istediği mesleği yapabilmesi, malını istediği şekilde değerlendirebilmesi, ayrıca bunlara engel olan ağır vergilerin kaldırılması, kişinin rekabet gücüne kavuşması gibi hususları bu anlamda zikreder (Sayar, 1986: 372). İngiltere’de çıkarılan gazetenin adının hürriyet olması da dikkat çekicidir. Düşünür, birçok yazısında kişinin hürriyet içinde olmasını ister.

1.2.2.5. Namık Kemal’in Politik Aracı: İktisat

Tanzimat’la birlikte bir anda parlayan modern iktisadi düşünce kısa sürede etkisini kaybeder. Esasında bu dönemde devlet şiddetli mali bunalım içindedir. Acilen bu olumsuz şartların yok edilmesi ve gidişatın düzeltilmesi gerekir. Hızlı çözümler üretilir. Ortaya koyulan önlemler acilen uygulamaya geçirilir. Kimi tedbirler yaralara pansuman niteliğindedir kimi kısa sürede etkisini yitirirken kiminin hiçbir etkisi olmaz, durumu daha da kötüleştirir. Her bir olay ya da probleme tek tek çözümler üretilirken üretilen çözümlere de iktisadi eleştiriler getirilir. Bu acil müdahale eylem planı içerisinde Namık Kemal gibi iktisatçı olmayan düşünürlerin teorisel anlamda ilerleyememesi normal karşılanmalıdır. Bazı araştırmacılar tarafından modern Batı düşüncesinin tam anlamıyla yerleşmemesinde Osmanlı suçlu ilan edilirken bu hususlar göz ardı edilir. Oysa değerlendirme yapılırken toplumun içinde bulunduğu durum ve bundan kurtulmak için gerçekleştirilen çarpınışların dikkate alınması daha doğrudur. Böyle bir dönemde ortaya çıkan Genç Osmanlılar, sonuç getirmeyen politikalara tepki gösteren bir oluşumdur. Genç Osmanlılarla birlikte Osmanlı iktisadi politika ve uygulamalarına eleştirel yorumlar getirilir. Ancak sonuçsuz kalan uygulamalara getirilen eleştiriler ya da öneriler de aynı şekilde anı kurtarmaya yarayan çözümlerdir. Herhangi teorik altyapısı olmayan pratik çözümler ikame edilir.

Bu grup Batı standartlarını görüp ona göre yorum geliştiren bir kesimdir. Avrupa’da iktisat tahsil ederler, iktisadi eserler okurlar. Politik hedefleri olan genç Osmanlılar, iktidarın en zayıf yönü olarak ekonomiyi görüp hedeflerine ulaşmak için iktisadi problemleri basamak olarak kullanırlar. Bu nedenle sistematik bir iktisat

medrese âlimleri arasında gelenek olan ilmi tartışmalara iştirak eder. Bu ilmi münazaralardaki üstün başarıları, zekâsı ve hafızasıyla herkesin takdirini kazanır. Bu tartışmalar sonunda on üç yaşındayken aldığı icazetini kabul ettirip ilmi rüştünü ispat eder ve ‘Bediüzzaman’ diye anılmaya başlar.

Genç âlimin ününü duyan Van valisi Hasan Paşa onu Van’a davet eder. Nursi, Van’da uzun süre kalarak araştırmalar yapar. Hasan Paşa’nın yerine tayin olan Tahir Paşa’nın geniş kütüphanesinde fen ilimlerine dair kitapları inceleme imkânı bulur; fizik, kimya, coğrafya, astronomi ve felsefe ile ilgilenir. Van’da bulunduğu yıllar Said Nursi’nin düşünce dünyasında önemli oluşumların meydana geldiği dönemdir. Bir gazetede okuduğu İngiliz Bakan Gladstone’un Kur’an’ın yok edilmesi veya Müslümanların Kur’an’dan soğutulması gerektiğine dair sözü onu derinden etkiler ve daha sonraki hayatını Kur’an’ın anlaşılmasına adar.

Doğunun en önemli problemlerinden olan öğrenim ihtiyacının giderilmesi için Doğu’da fen ilimleriyle dini ilimlerinin birlikte okutulacağı bir üniversite kurulması gerektiğini düşünen Said Nursi, bu fikrini hükümete iletmek ve böyle bir projeyi gerçekleştirmek için gerekli teşebbüslerde bulunmak amacıyla 1907’de İstanbul’a gider. Doğu’da kurulmasını istediği üniversiteyle ilgili fikirlerini bir dilekçeyle saraya iletir. Fakat dönemin hükümeti devletin içinde bulunduğu kötü durumdan dolayı bu talebe cevap veremez.

Said Nursi gazetelerde yayınladığı makaleleriyle hürriyet ve meşrutiyetin İslam’a aykırı olmadığını bilakis istibdat ve mutlakiyetçi yönetimlerin İslâm’a aykırı olduğunu savunur. Ayrıca meşrutiyeti savunan birçok hadisede aktif rol alır. 1910 yılında İstanbul’dan ayrılarak Van’a döner ve yöredeki aşiretleri ziyaret ederek başta meşrutiyet, hürriyet, anayasa, parlamento gibi konular olmak üzere birçok konuda yöre halkını aydınlatıcı bilgiler verir. 1911’de Sultan Reşad’ın Üsküp’te bir üniversitenin temel atma törenini de içeren Rumeli seyahatine doğu illerini temsilen katılır. Balkan savaşları sebebiyle yarım kalan kendi projesinin Doğu’da gerçekleştirilmesi için Padişah’ı ikna eder. 1913 yılında ‘Medresetü’z-Zehra’ adını verdiği üniversitenin temelini Van valisiyle birlikte atar. Ancak Birinci Dünya Savaşı çıkınca öğrencileriyle birlikte cepheye gider ve üniversite projesi yarıda kalır.

Nursi savaş sırasında eserlerini yazmaya devam eder. Bu savaşta pek çok talebesi şehit olur, kendisi de 1916’da Ruslara esir düşer. Yaklaşık iki buçuk sene esaret hayatı yaşar. Kurtulup İstanbul’a gelir, burada kendisine hem ilim çevrelerince hem de saray çevresince büyük ilgi gösterilir ve Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiye üyeliğine

tain edilir. İstanbul'da bulunduğu yıllarda birçok eser yazıp yayınlattır. 1920'de İngilizler İstanbul'u işgal edince Kuva-yı Milliye hareketini destekler. İstanbul'daki faaliyetleri sebebiyle hakkında İngilizlerin idam kararı aldığı Said Nursi, davet üzerine 19 Kasım 1922'de Ankara'ya gider ve Mecliste resmî bir törenle karşılanır. Nursi, Ankara'da da eserlerini yazmaya devam eder. Ankara Hükümetince kendisine milletvekilliği ve Şark umumi vaizliği ve diyanet üyeliği gibi makamlar teklif edilir. Ancak o, bütün bunları kabul etmeyerek, Mayıs 1923'te Van'a gider. Van'da Erek Dağı'nda inzivaya çekilir, ibadetle meşgul olur. Tecrübelerini ve gelişmeleri sakin kafayla değerlendiren Nursi yeni bir döneme girer. Kur'an'ı 20. yüzyıl insanının anlayışına uygun bir tarzda açıklayan Risale-i Nur'ları yazmaya başlar ve Yeni Said dediği döneme adım atar. Yeni Said dönemi onun için zor geçer. Hükümet tarafından önce Burdur, sonra Isparta ve Barla Köyü ve tekrar Isparta, Eskişehir hapishanesi, Kastamonu, Afyon (Emirdağ) gibi yerlere sürgüne gönderilir. Uzun bir dönem baskı, zulüm, özel hayatın ihlali, iftira, keyfi muamele, yalnızlığa mahkumiyet gibi çok kötü muamelelere tabi tutulur. Bütün bunlar olurken o eserlerini yazmaya devam eder. Hakkında açılan birçok davadan da beraat eder.

Üçüncü Said olarak adlandırdığı dönem Risale-i Nur'u çoğaltma ve yayma dönemidir. Bu dönem Nursi'nin Risale-i Nur'un yayılmasına ve anlaşılmasına yönelik hizmetlere ağırlık verdiği, hizmetin geleceği açısından sosyal hayatla meşgul olduğu bir dönemdir. Bu yıllar bir nebze de olsa rahatlamanın ve hürriyet havasının estiği yıllardır. Muhtelif halk tabakalarına Risale-i Nur hakikatleri duyurulur ve özellikle üniversite ortamlarında Risale-i Nur okunmaya başlanır.

Bir dava adamı olan büyük düşünür Said Nursi 23 Mart 1960 tarihinde vefat eder (Nursi, 1994a).

Nursi bir iktisatçı kimliğine sahip değildir. Onun eserleri de doğrudan iktisada dayalı bir üretim değildir. Ancak Nursi'nin düşünce tarihinde çağdaşı olan düşünürlerden ayrı bir yeri vardır. O, Namık Kemal, Cevdet Paşa ve diğerleri gibi Osmanlı'nın iktisadi problemlerini ele alıp çözümler sunmaktan çok öte bir sistem geliştirir. Nursi, İslam alemi için adeta bir medeniyet anlayışı ya da kalkınma modeli ortaya koyar. Ulusal ve uluslararası konjonktürel gelişmeleri çok iyi analiz edip geniş çaplı bir Kur'an'î sistemi çağın şartlarına göre inşa eder ve insanlığın hizmetine sunar. Bu bağlamda aşağıda Nursi'nin formüle ettiği ve geliştirdiği medeniyet anlayışı içinden iktisadi düşünceleri aktarılacaktır.

1.2.3.2. Said Nursi’de İktisadi Gelişme-Din Korelasyonu

19-20. yüzyıllarda İslam alemi; 7-8. yüzyıllarda Arap Yarımadası’nda, 8-14. yüzyıllar arasında Endülüs’te ve Maveraünnehir’de ve 15-17. yüzyıllarda Osmanlı’da gerçekleştirdiği başarı modelinden çok uzak şekilde adeta bir girdabın içine sürüklenir vaziyettedir. Yani Nursi Osmanlı toplumunun en zor dönemlerini deneyimleyen bir düşündürdür. O, Osmanlı’nın kaotik dönemlerine, ayrıca Cumhuriyet’in tek partili ve çok partili dönemlerine tanık olup yakından gözlemleme imkanı bulur. Bu dönemler toplumun bocalama içinde olduğu, klasik paradigmanın deformasyona uğradığı, açılan yaraların Batılı değerler ile yamanmaya çalışıldığı ancak bir türlü düzluğe çıkılamadığı zamanlardır.

Nursi, maddi ve manevi çöküşe kayıtsız kalmayarak, Müslümanları bu gidişattan kurtarmak için kafa yorar ve eserler üretir. Böyle bir zamanda düşünür, umutsuz davranmayarak Müslümanların hem maddi hem manevi gelişimlerinin mümkün olduğunu söyler.

Nursi, öncelikle Müslümanların dünyaya bakış tarzlarının nasıl olması gerektiğini açıklama ihtiyacı duyar. Çünkü o dönemde Batı dünyasında çok çarpıcı gelişmeler yaşanırken Osmanlı toplumunda ise iktisadi buhranlar hat safhadadır. Bu konuda vurgulanması gereken husus Müslümanların dünya ve dünyayla alakalı işlere olumlu bir yaklaşım sergilemeleri gerektiğidir. Nursi görüşünü ‘dünyanın üç yüzü’ doktriniyle açıklar:

Dünya’nın üç yüzü var: “Birinci Yüzü: Cenab-ı Hakkın esmasına bakar. Onların nukuşunu (nakışlarını) gösterir...Dünyanın bu yüzü hadsiz mektubat-ı Samedaniyyedir (Allah’ın mektubu). Nefrete değil, aşka layıktır.. İkinci Yüzü: Ahirete bakar. Ahiretin tarlasıdır. Cennetin mezarıdır... Şu yüzü dahi...güzeldir. Tahkire değil, muhabbete layıktır...Üçüncü Yüzü: İnsanın hevesatına bakan ve gaflet perdesi olan... yüzüdür. Şu yüz çirkindir. Çünkü, fanidir, zaildir, elemlidir, (insanı) aldatır (Nursi, 2005: 851).

Nursi’ye göre birey sorumluluk bilinciyle dünyanın iki yüzünü sevmelidir. Üç yüz doktrininde sadece bir yüz olumsuz ve uzak durulması gereken bir özelliktir. Düşünür bu teorisinin daha iyi anlaşılması için şunları söyler:

...Mesela leziz taamları, güzel meyveleri, Cenab-ı Hakk’ın ihsanı... cihetinde sevmek Rahman ve Mün’im (nimet veren) isimlerini sevmektir, (bu sevgi) hem manevi bir şükürdür...Peder ve valideyi şefkat ile techiz eden ve seni onların merhametli elleriyle terbiye ettiren hikmet ve rahmet hesabına onlara hürmet ve muhabbet Cenab-ı Hakkın muhabbetine aittir. Hem refika-i hayatını (eş), rahmet-i ilahiyyenin munis, latif bir hediyesi olduğu cihetiyle sev ve muhabbet et. Fakat çabuk bozulan hüsn-ü suretine (fizik güzelliğine)

muhabbetini bağlama. Belki kadının en ca-zibedar, en tatlı güzelliği, kadınlığa mahsus bir letafet ve nezaket içindeki hüsn-ü sirettir (ahlak güzelliğidir). Hem hayatı; Cenab-ı Hakk'ın insana ...verdiği en kıymetli ... bir sermaye... cihetiyle sevmek, Cenab-ı Hakk'ın hizmetinde istihdam etmek.. o muhabbet yine Mabud'a (Allah'a) aittir. Hem gençliğin letaifini, güzelliğini, Cenab-ı Hakk'ın latif, şirin, güzel bir nimeti nokta-i nazarından istihsan etmek (sevmek)...bir nevi muhabbet-i meşruadır (meşru bir sevgidir)... Hem dünyayı, ahiretin mezarı ve esma-i İlahiyye'nin aynası ve Cenab-ı Hakk'ın mektubatı ve muvakkat bir misafirhanesi cihetinde sevmek, Cenab-ı Hakk'a ait ...(olan bir sevgidir) (Nursi, 2005: 870-873).

Anlaşılabacağı üzere Nursi İslam'ın ortaya koyduğu çerçevenin dışına çıkılmadığı sürece Müslümanların dünyayla ilgilenmeleri gerektiğini söyler. Bu tarz eylemde bulunma aynı zamanda doğrudan Allah'ın hesabına yönelik davranışlardır. Bu nedenle dünya ve dünyaya ait faaliyetleri maddi planda 'kesben' değil, 'kalben' terk etmelidir.

Nursi bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yakın arkadaşları olan ilk Müslüman neslin dünyaya yaklaşım tarzlarını işaret eder. Düşünür, dünya ve dünyayla alakalı işler konusunda sahabenin dünyanın iki yüzünü sevdiklerini belirtir. Bunlar dünyanın ahirete bakan yüzü ve Esmâ-i İlahiyye'ye bakan yüzüdür. Bu cepheler ne kadar çok sevilirse ibadet ve marifetullah yolunda o kadar ileri gidileceğini dile getirir. Onun söylemiyle "...dünyayı ahiret(in) mezarı görüp ekip biçmişler. Mevcudatı Esmâ-i İlahiyye'nin aynası görüp müştakane temaşa edip bakmışlar"dır (Nursi, 2005: 666).

Nursi iktisadi gelişmenin önemli bir düşünce ve inanç ortamını oluşturan dünyaya yaklaşım tarzında iki cepheyi meşrulaştırdıktan sonra bunun somutlaştığı bilim ve teknolojik gelişmeleri de vurgular.

1.2.3.2.1. Bilim-Esma İlişkisi

Nursi yaşadığı dönemin analizini akılcı bir şekilde yapar. Onun döneminde bilim ve teknoloji alanında çok büyük gelişmeler yaşanır. Nursi de bu sürece olumlu yaklaşım sergiler.

Ona göre "elbette nev-i beşer ahir vakitte ulum ve fünuna dökülecektir. (İnsanlık) Bütün kuvvetini ilimden alacaktır. Hüküm ve kuvvet ilmin eline geçecektir" (Nursi, 2005: 357).

Nursi, "...hatta hakiki fenn-i hikmet (felsefe) (Cenab-ı Hakk'ın) Hakim ismine, hakikatlı fenn-i tıp, Şafî ismine, fenn-i hendese (mühendislik), Mukaddir ismine...(dayanır). Her bir fen bir isme dayandığı ve onda nihayet bulunduğu gibi,

bütün fûnun ve kemalat-ı beşeriyye... esma-i İlahiyye'ye istinad eder” ifadesiyle bilimsel disiplinleri doğrudan Esmâ-i İlahiyye'ye dayandığı için ‘Esmâ’ şemsiyesi altında toplar (Nursi, 2005: 853). Yani düşünür bilimsel keşif ve araştırmalara derin bir anlam yükler, bu alandaki çalışmalara dini ve ilahi bir motivasyon üretir. Ayrıca Nursi bu görüşüne destek olarak Kur'an'da bahsedilen peygamber mucizelerinin her birinin teknolojik gelişmenin sınırlarını vurguladığını bildirir (Nursi, 2005: 344-350).

Nursi'ye göre bilimsel gelişmeyle ubudiyet (insanın esas amacı) arasında bir özsel temas bulunur. Bu açıdan esas gayeye ulaşılabilme ‘ulum ve kemalat’ın sağlanmasıyla mümkündür: “Cenab-ı Hak insanı ilim ve kemalata öyle bir tarzda sevk ve teşvik eder ki...(sanki şöyle der)...Ey insan, şu kâinattaki maksad-ı ala (en yüksek gaye), tezahür-ü Rububiyet'e karşı ubudiyet-i külliyye-i insaniyedir (insanın külli ibadeti). Ve insanın gaye-i aksası (en son gayesi) o ubudiyete ulum ve kemalatla yetişmektir” (Nursi, 2005: 357).

1.2.3.2.2. İ'la-i Kelimetullah-Ekonomik Gelişme İlişkisi

Nursi, ekonomik gelişmenin mahiyetini iki açıdan yorumlar. Birincisi ekonomiye ilişkin hedeflenen amaçlara ulaşmak, ikincisi ise dini sorumluluktur. Nursi bu dönemde Allah'ın kelimini yüceltmenin (İ'la-i Kelimetullah, cihad) her Müslümanın yerine getirmesi gereken bir dini-millî görev olduğunu belirtir. Dahası Nursi daha da ileri giderek İ'la-i Kelimetullah sorumluluğunun tam olarak yerine getirilebilmesi için çağımızda yeni bir İslâm Medeniyetinin tesis edilmesi gerektiğinden bahseder. Nursi: “Fen ve sanat silâhıyla İ'la-i Kelimetullah'ın en müthiş düşmanı olan cehil, fakr ve ihtilaf-ı efkâra karşı cihad edeceğiz” diyerek İ'la-i Kelimetullah sorumluluğunun gelişmiş bir bilim ve teknoloji düzeyinde mümkün olduğunu ifade eder. Bunu başarabilmek için Müslümanların metodik, disiplinli, özenli ve gayretli bir meslek ahlakına sahip olması gerekir. Yani Müslümanlar mesleklerine ve mesleklerinin icrasına karşı ciddi bir şevk içinde olmalıdırlar. Her türlü ataletten, tembellikten ve uyuşukluktan kurtularak son derece dinamik ve faal bir şekilde dünya ve dünya işlerine koşturulmalıdır. Dünyanın, ahiretin mezrası olmasına istinaden dünya işleri bir ibadet ve İ'la-i Kelimetullah'a ulaşmak için bir basamak olarak görülmelidir. Bu doğrultuda tam motive şekilde çalışma hayatında rol alınmalıdır (Canan, 2008: 149-156). Anlaşılacağı üzere Nursi, Müslümanları atalet ve pasifize edilmişlikten kurtarıp ileri derecede bir şevkle çalışmaya teşvik eder: “En bedbaht, en muzdarip, en sıkıntılı; işsiz adamdır. Zira atalet ademin

(yokluğun) biraderzadesidir. Sa'y (çalışma) vücudun hayatı ve hayatın yakazasıdır (uyanık halidir)" (Nursi, 1977: 450).

Yani o sanayileşme ve ekonomik gelişmeyi Müslümanlar üzerine yüklenmiş bir 'farz-ı kifaye' olarak vurgular. Nursi'ye göre her meslek sahibinin mesleğiyle bütünleşmesi, "mesleğinde fani olması" gerekir. Çünkü "...bir adam(ın) müstaid ve kabil (kabiliyetli) olduğu şeyi terk ve ehil olmayan şeye teşebbüs etmesi, şariat-ı hilkate (yaratılış kanunlarına) büyük bir itaatsizliktir. Zira ...sanatın mekayisine ihtiram ve muhabbet; ve nevamisine (kanunlarına) temessül ve imtisal... elhasıl: fena-fi's-san'at olmaktır." Her insanın mesleğiyle bütünleşebilmesi ve mesleğinde fani olabilmesi ise kişinin kendi yapısına ve yeteneklerine uygun meslekleri seçmesi ve o mesleklerde derinlemesine uzmanlaşması ile mümkündür. Aksi takdirde sonuç kaçınılmaz olarak olumsuz olacaktır (Nursi, 1994c, c. II: 2000).

Ayrıca Nursi'ye göre İ'la-i Kelimetullah görevini yerine getirip ekonomik ve teknolojik gelişmeyi sağlayabilmek için Müslümanların yüksek seviyede girişimcilik ruhuna sahip olmaları gerekir. Nursi bu konuya çok önem verir çünkü son yüzyıllarda Müslümanların iktisaden geri kalmalarının ana sebeplerinden biri olarak bu konuyu işaret eder. Bu hususta ise bazı dini (yanlış) yorumların insanlardaki çalışma şevkini ve eğilimini kırdığını söyler. Halbuki Nursi, (Necm/39) ayetinin ruhundan "meyelan-ı sa'y (çalışma eğilimi) ve "el-kasibü habibullah" hadisinin ruhundan da "şevk-i kesp" (çalışma şevki) fıskırdığı halde bu meylan ve şevkin bazı dini söylemler ile kırıldığını ve Müslümanların ciddi derecede bir "tevekkül-ü tembelane"ye hapsedildiğini düşünür. O, bu istek ve şevki kıranların bu zamanda İ'la-i Kelimetullah'ın "maddeten terakkiye mütevakkıf olduğunu bilmeyen" ve dünyanın ahiretin tarlası olduğu cephesini anlayamayan ve belki de en önemlisi Orta Çağ ile yaşadığımız çağın gerekliliklerini birbirinden ayırt edemeyen bazı vaizlerin olduğunu belirtir (Nursi, 1958: 29).

Bu paralelde Nursi bazı kavramlara çağın ruhuna uygun düşen yeni manalar yükler. Örneğin 'tevekkül' tembellik değildir, aksine dünyaya ilişkin etkinlikleri icra ettikten sonra sonuca rıza göstermektir: "Tertib-i mukaddematta (sebeplere başvurmakta) 'tefviz' (boşverip oturmak) tembelliktir. Terettüb-ü neticede (sonucu kabulde) tevekküldür. Semere-i sayine (çalışma sonucuna) ve kısmetine rıza; kanaattir, (kanaat) meyl-i sa'yi (çalışma eğilimini) kuvvetlendirir. Mevcudla iktifa dun-himmetliktir (himmetsizliğidir)." Nursi ayrıca bu konuda şunları söyler:

Evamir-i Şer'iyeye (şer'i emirlere) karşı itaat ve isyan olduğu gibi, evamir-i tekviniyyeye (tabiat kanunlarına, Sünnetullah'a) karşı da itaat ve isyan vardır. Birincisinde mükâfat ve mücazatın ekseri ahirette; ikincisinde ağılebi (çoğunluğu) dünyada olur. Mesela sabrın mükâfatı zaferdir; ataletin mücazâtı sefalettir; sa'yin sevabı servettir; sebatın mükâfatı galebedir. Müsavatsız adalet adalet değildir (Nursi, 1977: 449).

Nitekim Nursi'ye göre Müslümanlar için en nihai amaç İ'la'i Kelimetullah düzeyine erişmektir. Zira bu sorumluluk yeni bir İslam medeniyetinin kurulmasıyla tam olarak ifa edilebilir. Yeni İslam medeniyetinin ortaya çıkması ekonomik gelişmeyle mümkündür. Bu ise bilimsel gelişmeyle gerçekleştirilebilir. Yani Nursi, Müslüman toplumların bugün içinde buldukları durumdan çıkış reçetelerini hazırlar. İ'la'i Kelimetullah ve İzzet-i İslamiyet'in maddeten gelişmesi ve imanî medeniyetin kurulması ile olabileceği prensibinden hareketle, yeni İslam medeniyetini kuracak formulasyon ve yöntemleri ayet ve hadislerin ışığında Müslümanların kullanımına sunar.

Esasında Nursi'nin iktisadi düşüncesinin temelini de 'İ'la'i Kelimetullah' oluşturur. Aşağıda bu makro çerçevenin içindeki iktisadi motifler ortaya çıkarılacaktır.

1.2.3.3. Kavram Olarak İktisat

İktisat; ölçülü olma, itidal, eldeki mevcut olanı saklama, kısma, israf yapmadan eldeki bir malı tam verimli kullanma, aldanmama anlamlarına gelir. İktisat, Arapça 'kast' kelimesinden türetilir. Buna göre iktisatlı insan eldekini en verimli kullanan, aşırılıklardan kaçınan kişidir. Bu çerçevede Said Nursi "...iktisat ve kanaat hikmet-i İlâhiyeye tevfik-i harekettir" (Nursi, 1994b: 144) ifadesini zikreder. Yani iktisat Allah'ın belirlemiş olduğu ilkelere uygun hareket etmektir. Nursi "iktisat eden, maîşetçe aile belâsını çekmez" hadisini temel alıp "...iktisad, kat'î bir sebep-i bereket ve medâr-ı hüsn-ü maîşet"tir (Nursi, 1994b: 145) diyerek bereketin ve rahat bir şekilde geçinmenin temel prensibini iktisatlı yaşamaya bağlar. Bununla birlikte düşünöre göre "iktisat, sebep-i izzet ve kemâl"dir, "izzet ve cömertlik"tir (Nursi, 1994b: 144).

Nursi'ye göre iktisatlı bir şekilde yaşamak insanı izzet, kemal ve cömertlik gibi üstün insani değerlere ulaştırır. Bu üstün insani özelliklerden birini "Hâlık-ı Rahîm, nev'-i beşere verdiği nîmetlerin mukabilinde şükür istiyor" diyerek açıklar (İbrahim/7; Nursi, 1994d: 143). İktisad, şükürün yanında manevi şükür, nimetlere

karşı hürmet, bereket, bedene perhiz ve nimetler içindeki lezzet gibi değerleri çok daha iyi hissetmemizi ve anlamamızı sağlar.

Nursi yukarıdaki değerler oluşmadığı zaman onların yerine şu olumsuz hareketlerin ortaya çıkacağından bahseder. “İsraf ise, şükre zıttır” (Nursi, 1994b: 143). Ona göre iktisat etmeyen zillet ve manen dilencilığe ve ahlaksızlığa düşmeye namzettir (Nursi, 1994b: 146). Yani o, iktisatlı davranmayan kişinin israf, zillet, sefalet ve manen dilencilığe düşeceğinden bahisle konuya mikro açıdan yaklaşır. Ayrıca iktisatsızlıkla beraber “israf, hırsı intaç eder. Hırs, üç neticeyi verir: Birincisi: Kanaatsızlıktır. Kanaatsızlık ise; sa’ye, çalışmaya şevki kırar. Şükür yerine şekva ettirir...Hırs, hasâret ve muvaffakiyetsizliğin sebebidir” (Nursi, 1994b: 149) diyen Nursi, olumsuz hareketlerden hırsın kanaatsızlığe, şikayetlere, mahrumiyete ve başarısızlıklara sebep olabileceğinden dolayı bireylerin toplum içinde travma ve örselenmelere maruz kalabileceğini söyler.

1.2.3.4. İnsan ve İktisat İlişkisi

İktisat kısaca servetin üretimini, bölüşümünü ve tüketimini anlatan toplum bilimidir. Nursi, iktisadın Allah’ın isimlerinden Hakîm ve Rezzak ismine dayandığını ve onun tecellisinden doğduğunu belirtir.

Ona göre ihtiyaç ise iktisadın en önemli alt şubelerindedir. Nursi’nin deyimiyile “ihtiyaç dairesi nazar dairesi (akıl) kadar büyüktür, geniştir. Hatta hayal nereye gitse, ihtiyaç dairesi dahi oraya gider” (Nursi, 2005: 195).

O, insanın maddi ve manevi değerlerinin rızıklanması meselesinde ise şöyle der: “Mide bir gıda istediği gibi; kalp, ruh, göz, kulak ve ağız gibi insanın latife ve duyguları da Rezzak-ı Hakiki’den rızıklarını isterler” (Nursi, 1994a: 158).

İnsanın kararlarının tespitinde ve ihtiyaçlarının karşılanmasında, aklının ve duygularının kullanılmasında hak ve hakikatin aranması (Nursi, 1994a: 84) aynı zamanda akıl, ilim ve fennin etkilerinden şöyle söz eder: “Biz...bürhana (delil) tabi oluyoruz, akıl ve fikir ve kalbimizle hakaik-ı imaniyeye giriyoruz... Akıl ve ilim ve fen hükmettiği istikbalde, elbette bürhan-ı aklıye istinad eden ve bütün hükümlerini akla tesbit ettiren Kur’an hükmedecek” (Nursi, 1960: 23) ve “bizim muradımız medeniyetin mehasini (güzelliği) ve beşere menfaati bulunan iyilikleridir.” (Nursi, 1960: 31).

Nursi’ye göre evrenin işleyişindeki iktisat; temizlik ve israfsızlık üzerine kuruludur. Bu düzen işlemeye başladığı andan beri bu esasa ve standarda uygun

şekilde işler. İnsan da bu işleyişe uygun hayat sürdüğü ve uyumlu olduğu ölçüde mutlu olur ve hayatını verimli hale getirir.

1.2.3.5. İnsanlığın Geçirdiği Aşamalar ve Devirler

İktisat tarihi, insanoğlunun ilk günden bugüne kadar geçirdiği hayat devrelerini; üretim ve tüketim biçimlerini, bölgelerarası farklılıkları gözeterek sebep sonuç ilişkileriyle açıklamaya çalışır. Nursi bu çerçevede tarihsel süreçte gelişen iktisadi hayat devrelerini şöyle açıklar:

a. Vahşet ve Bedeviyet Devri: Tarih öncesi devir ve ilk çağlar olarak değerlendirilir. Hayatın iptidâî tarzda olduğu, sosyal bir otorite ve organizasyonun bulunmadığı dönemdir. Aile ve mülkiyet kavramları gelişmemiştir. Henüz üretime geçilmemiş, insanların avcılıkla geçindiği zamanı kapsar. Bu devirde cebir, şiddet ve kuvvet egemendir.

b. Memlukiyet (Kölelik) Devri: Bu dönemde insanlık yavaş yavaş toplulaşmaya başlar, toplum hayatının ilk küçük örnekleri görülür. İnsanların girişken, zeki ve kuvvetlilerinin diğerleri üzerinde sınırları ve belli egemenlikler kurması köleciliği ortaya çıkarır. Öte yandan bu devirde ferdi mülkiyetler kurularak bazı siyasi organizasyonlar oluşmaya başlar.

c. Esirlik Devri: Kölelik hayatının yaygınlaştığı, siyasi organizasyonların geliştiği, tarım ve hayvancılık üretiminin daha da arttığı dönemdir. Toplumlarda yöneticiler kölelerine az da olsa mülkiyet bahşeder. Ayrıca şehrili ve köylülük oluşumları ortaya çıkar. Feodalizmin ve yarı köleliğin yaygın olduğu orta, yeni ve yakın çağlar örnek verilebilir.

d. Ecirlik (Ücretlilik) Devri: Fransız ihtilalinden İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönem olarak düşünülebilir. Bu devirde ihtilaller ve devrimler baş gösterir. Sanayileşmeyle birlikte ücretlilik tamamen yaygınlaşır. Nursi bu dönemle ilgili olarak şöyle der:

...zenginler olan havas tabakası, avâmı ve fukarayı ücret mukabilinde hizmetkâr ittihaz etmesi, yani sermaye sahipleri ehl-i sa'yi ve ameleyi küçük bir ücrete mukabil istihdam etmeleridir...bir sermayedar, kendi yerinde oturup, bankalar vâsıtasıyla bir günde bir milyon kazandığı halde; bir bîçare ameleye, sabahtan akşama kadar, tahte'l-arz (yeraltında) mâdenlerde çalışıp, kût-u lâyemût (ölmeyecek derecede), on kuruşluk ücret kazanıyor...Şu hâl, müthiş bir kin, bir işbirar verdi ki, avâm tabakası havâssa ilân-ı isyan etti (Nursi, 2006a: 564).

Aynı şekilde 19. yüzyılda sanayileşmeyle birlikte ve sonrasında; kapitalizm, faşizm, sosyalizm, komünizm gibi akımlar gelişerek pek çok isyan ve ihtilallerin çıkmasına, sosyal düzenin bozulmasına ve dünya savaşlarına neden olurlar.

e. Malikiyet ve Serbestiyet Devri: Ekonomik ve siyasi alanın bütün birimlerine bireyler girişimci olarak katılmaya başlar, bu sayede yeni bir siyasi ve ekonomik düzen tesis edilir. Bu dönemde siyasi ve ekonomik haklar toplumun bütün birimlerine yayılır, egemenlik ve mülkiyet duygusu temel belirleyici konumunda yer alır. Ayrıca bu döneme özgürlükler çağı denilebilir. Bu açıdan mülkiyet ve sermaye belli ellerden insanlığa doğru yayılır. Yeni haberleşme, ulaşım, iletişim sistemleri sebebiyle dünya bu zamanda büyük bir köye dönüşür (Nursi, 2005: 661).

1.2.3.6. Nursi'nin Temel İktisadi Değerlere Bakışı

1.2.3.6.1. Emek

İktisat geleneğinde üretim ve dağıtım faktörlerinin temeli emeğe dayanır. İktisadi hayatın en önemli hareket noktası emektir. Emek, insan olmanın en önemli yüzünü teşkil eder. Emeksiz bir hayatın, medeniyetin ve iktisadın düşünülmesi imkansızdır. Emeğin değerlendirilmesi ve işgücünün insan haklarına uygun bir şekilde tasarruf edilmesi bugün bile insanlığın en çok tartıştığı konular arasındadır.

Buna paralel olarak Nursi 'say'ın esas olduğunu, vücudun hayatı ve hayatın yekazası kabul edildiğini şu cümlesiyle vurgular: “Beşerin saadet-i hayatiyesi, iktisad ve sa'ye gayrette olduğunu ve onunla beşerin havas, avâm tabakası birbiriyle barışabilir” (Nursi, 1959, c. 2: 98). Nursi, insanın huzur içinde yaşamasının onun çalışma ve mücadelesine bağlı olduğunu “...fitratı müteheyyiç olan insanın rahatı yalnız sa'y ve cidaldedir” (Nursi, 1958: 70) cümlesiyle belirtir. Hayatın anlam ve güzelliğinin ancak çalışmayla tamamlanacağını ifade eden Nursi bir başka eserinde her faaliyette bir lezzet bulunduğunu, belki her faaliyetin lezzetle aynı olduğunu belki de insanın yaşamasının en temel unsurunun faal olması, hareket etmesi yani hayatın lezzeti olduğunu belirtir (Nursi, 1994b: 340). Bu nedenle de “çalışan ve iş gören haline şükreder” (Nursi, 1994b: 128) ifadesini zikreder.

Diğer yandan emeğin en önemli tarafı da karşılığının hemen ve en doğru şekilde alınmasıdır. Nursi bu konuda, emeğin ikinci olarak kazandığı değer; onun maddi karşılığının layık olduğu şekilde takdir edilmesi mecburiyeti olduğunu söyler. Bu ise emek sahibinin maddeten emeğinin karşılığını almasıdır (Nursi, 1994b: 119).

Bu bağlamda Nursi, İslam dininin çalışmayı emir, teşvik, takdir, onaylama gibi olumlu özelliklerle süslediğini açıklar. Ardından Münazarat adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iktisadi sıkıntıların kaynağını dinin emrettiği 'çalışma'dan uzaklaşılması ve aksi istikamette olan tembelliğe alışılması olarak işaret eder:

...(İnsan için ancak, çalıştığıının karşılığı vardır. Necm Sûresi, 53:39) olan ferman-ı Rabbanî'den müstefâd olan meyelân-ı sa'y ve (çalışıp kazanan, Allah'ın sevdiği bir kuldur) olan fermân-ı Nebevî'den müstefâd olan şevk-i kesb, bazı telkinat ile o meyelân kırıldı ve o şevk de söndü. Zira İlâ-yı Kelimetullah şu zamanda maddeten terakkiye mütevakkıf olduğunu bilmeyen ve dünya cihetiyle kıymetini takdir etmeyen; ve Kurûn-u vusta ve Kurûn-u uhrânın ilcaatını tefrik eylemeyen ve birbirinden gayet uzak, biri mezmum ve biri memduh olan tahsil ve kisbde olan kanaatiyle, mahsul ve ücretteki kanaatı temyiz etmeyen ve birbirinden nihayet derecede baîd, hattâ biri tembelliğin ünvanı, diğeri hakikî ihlâsın sadeî olan iki tevekkülü—ki, biri, meşietin muktezâsı olan esbab arasındaki nizama karşı temerrüd hükmünde olan, tertib-i mukaddemattaki bir tevekkül-ü tembelâne; diğeri, İslâmiyetin muktezâsı olan, netice itibarıyla gerdendâde-i tevfiik olarak vazife-i İlâhiyeye karışmamakla terettüp-ü neticede mü'minâne tevekküldür-ikisini birbiriyle iltibas eden ve "Ümmetî! Ümmetî!" sırrını teferrüs etmeyen ve (İnsanların en hayırlısı onlara en faydalı olandır) hikmetini anlamayan bazı adamlar ve bilmeyen bir kısım vâizlerdir ki, o meyelânı kırdılar, o şevki de söndürdüler. İkinci sebep: Biz, gayr-ı tabî ve tembelliğe müsait ve gururu okşayan imâret maişetine el atıp, belâmızı bulduk (Nursi, 1958: 33).

Bununla birlikte Nursi bu konuyu; ticaret, üretim, sanat gibi alanlara ilginin azalıp memurluğa talebin artmasına bağlar, rahatsızlığını ise şöyle dile getirir:

Bence memuriyete veya imarete giren, yalnız hamiyet ve hizmet için girmelidir. Yoksa, yalnız maişet ve menfaat için girse, bir nevi çingenelik eder. İşte, memuriyet filcümle ve askerlik bilcümle bizde olduğu için, servetimizi israf eline verip neslimizi etrafa saçıp zâyî ettik. Eğer öyle gitseydi, biz de elden giderdik. İşte onların asker olması, zarurete yakın bir maslahat-ı mürseledir. Hem de mecburuz. Mesâlih-i mürsele ise, İmam-ı Mâlik mezhebinde bir illet-i şer'îye olabilir (Nursi, 1958: 78-79).

1.2.3.6.2. Sermaye

En önemli üretim faktörlerinden biri olan sermaye, insanlar tarafından üretilen değişim ve değer aracıdır. Sermayenin en önemli ayağı tabi ki finanstır. Finans, sermayenin hem başlangıcı hem sonucudur. Bu üretim faktörünün diğer ayağı ise emtia olup bunların alım, satım ve değiştirilmesi ekonominin ve siyasetin temel konularından biridir.

Emek ve sermaye birbirleriyle ahenk içinde olması gereken unsurlardır. Eğer sistem bunlardan birini öncelerken diğerini baskılırsa bu ahenk bozulur ve toplumun

huzuru alt üst olur. Mevcut sistemler her iki faktörün de haklarını gözetmek suretiyle tarafların az çok razı olabilecekleri bir işleyiş biçimi ortaya koyabilmelidir.

Nursi bu konuda şunları söyler:

Beşerin hayatı içtimaiyesinde bütün ahlaksızlığın ve bütün ihtilalatın (ihtilalaların) menşei iki kelimedir. Birinci kelime: ‘ben tok olayım, başkası açlıktan ölse bana ne’. İkinci kelime: ‘sen çalış, ben yiyeyim’. Bu iki kelimeyi de idame eden, cerayan-ı riba (faiz) ve terk-i zekâttır. Birinci kelimenin ırkını kesecek tek bir devası var ki, o da vücut-u zekâttır. İkinci kelimenin devası, hurmet-i ribadır. Adalet-i Kur’aniye âlem kapısında durup, ribaya: ‘Yasaktır, girmeye hakkın yoktur’ (Nursi, t.y.: 106-107; Nursi, 2005: 380).

Nursi burada emeğin istismarına ve faize dayanan 19. ve 20. yüzyıl Batı kaynaklı modern iktisadi düşüncenin getirdiği hastalıkların giderilebilmesi için faizin terk edilmesi ve sistemleştirilmiş zekatın genel bir prensip olarak uygulanması şartlarını ileri sürer. Nursi’nin bu hususta Batı’nın uygulamalarına eleştirel bir yaklaşım sergilediği görülür. Ona göre Batı medeniyeti “Kur’anın kanun-u esasîsi olan ‘vücut-u zekât (zekatın verilmesi), hurmet-i riba (faiz yasağı)’ vasıtasıyla avâmın havassa karşı şefkatini te’min eden o kudsî kanunu bırakıp burjuvaları zulme, fukaraları isyana sevk etmeğe mecbur etmiş. İstirahat-ı beşeriyeyi zîr ü zeber (tamamen bozdu) etti!” (Nursi, 1959, c. 2: 98).

1.2.3.6.3. Girişim, Ticaret ve Şirketleşme

Girişim ya da teşebbüs ve ticaret yaşadığımız hayatın en önemli taraflarından birini teşkil eder. Medeni insan olmanın vazgeçilmez şartlarından biri de girişimciliktir. Girişimci olmanın en insancıl yönü ise ticarettedir. Allah Kur’an’da “Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah’ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz” (Cuma/10) ve “...Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır” (Bakara/275) diye buyurur. Nursi ise Lem’alar adlı eserinde bu meseleyi şöyle vurgular: “Bu kâinat nedir?” sorusuna “fenn-i ticaret” cevabını verir ve “gayet muntazam bir sergi ve çok intizamlı bir pazar ve malları çok san’atlı bir dükkândır” diye devam eder (Nursi, 1994b: 295).

İnsanın en önemli tarafı geçimini sağlama yolunda şerefli bir şekilde yaşamasıdır. Hayatını idame ettirme insanın en ulvi davranışı olduğu gibi bunu en saygın bir yoldan yerine getirmesi, sosyal hayattaki insandan istenen en haklı sosyal taleptir. Nursi’nin görüşüne göre “...insan, en müntehap (seçkin) şeyleri ister, en güzel şeylere meyleder, ziynetli şeyleri arzu eder, insaniyete layık bir maişet ve bir

şerefle yaşamak ister” (Nursi, 2006c: 140). Bu açıdan Nursi ticari faaliyetleri insanın ve ailenin geçimi bazında ele alarak daha çok mikro düzeyde değerlendirir.

Bunun yanında o “maîşet için meşru tarik-ı tabîî ve meşru ve zîhayat, san’attır, ziraattır, ticarettir” (Nursi, 1958: 31), “...fikri san’at, meyl-i mârifet, kesretten çıkar” (Nursi, 1977: 58) görüşlerini bu bağlamda zikreder. Ayrıca ona göre fikir hürriyeti, diğer meselelerde olduğu gibi kalkınma kararlarında da teminatçı ve hakim rolü oynar. Medeniyetin, insanlığın gelişmesinin ve ekonomik kalkınmanın temelini fikir, düşünce ve hürriyetten geçtiğini, medeniyetin ancak ‘kesret’ten dediği yoğun ekonomik ve sosyal fikir ilişkilerinin bulunduğu büyük kentlerde geliştiğinden söz eder.

Öte yandan düşünür Osmanlı’nın son döneminde ve Cumhuriyet’in başlarında ticaretin gayrimüslimlerin elinde olmasından duyduğu şikayeti bildirir (Nursi, 1958: 31). Fakat o, bu durumun geçici olduğunu, Müslümanların en kısa sürede toparlanacağını “istikbal yalnız ve yalnız İslâmiyet’in olacak. Ve hâkim, hakaik-ı Kur’aniye ve imaniye olacak” (Nursi, 1960: 18) sözüyle dile getirir.

Bu doğrultuda Nursi Müslümanlara kısa sürede ekonomik olarak gelişebilmek için şirketleşmenin mutlaka temin edilmesini söyler. Onun ifadesiyle “teavün birliği kuvvetlendirir, teşarük (şirketleşme) eseri azimleştirir (büyütür)...ehl-i san’at ve ticaret, kesrete bir vahdet verir, tâ suhulet ve kolaylık olsun. Yani, şirketler teşkil ederler” (Nursi, 2006a: 17). Kısaca düşünürü göre yardımlaşma birliği kuvvetlendirir. Ortaklık ise, eserin neticesini büyütür, faydayı çoğaltır. Ortaklıktan anlaşılması gereken asıl mana, sosyal hayatta yardımlaşmanın temini ve birlik halinde çalışarak faydalı neticelerin alınmasıdır. Bireyler ticaret ve sanat hayatında kolaylık sağlamak için bir araya gelip şirketler kurmalıdırlar.

1.2.3.6.4. Tüketim Unsurları

1.2.3.6.4.1. İhtiyaç

Ekonomi biliminde olduğu gibi Nursi de iktisadi gelişme ile ihtiyaç kavramı arasında ciddi bir ilişki olduğundan söz eder. Nursi’ye göre ihtiyaç iktisadi gelişmenin temel dinamiklerinden birisidir: “İhtiyaç medeniyetin pederi ve terakkiyatın müessisi’dir...” (Nursi, 2006a: 51) Nursi, bu dinamiğin şiddetinin de önemli olduğunu belirtir. İhtiyaca olan muhtaçlık derecesi şiddetlendikçe bir noktadan sonra “zeminin kuvve-i nâbitesine sığışmaz”, yani iktisadi gelişme

kaçınılmaz bir hal alır. Bu eşik aşıldığında “ihtiyaç, sanata, merak, ilme ve sıkıntı vesait-i sefahete hocalık edip tâlime başlarlar” (Nursi, 1977: 39) ifadesiyle ihtiyacın endüstriyel gelişmeyi uyardığını söyler.

Nursi’ye göre ihtiyaç olgusu insanın yaratılışında onunla beraber bulunur. Bireysel ihtiyaçların toplumsal ihtiyacı oluşturması sonucu iktisadi hayatta tabii olarak bunun karşılanması adına faal bir düzen kurulur. Eldeki kıt kaynaklarla sürekli artan ihtiyaçların karşılanması; üretim, tüketim, ticaret, gelir gibi değişkenler üzerinde itici bir güç oluşturur. Bu açıdan Nursi’ye göre iktisadi gelişme ile ihtiyaçlar arasında bir doğru orantı vardır (Nursi, 2006b: 51).

1.2.3.6.4.2. Kanaatkârlık

Nursi yukarıda değinildiği gibi İktisat Risalesi eserinde insanın kanaatkâr olması gerektiğini belirtir. Kanaatkâr bir yaşam sürmenin aynı zamanda İslam dininin emri olduğundan bahseder. Buradaki kanaatkârlık insanın aza razı olup daha iyi şartlarda yaşayabilecekken ya da çalışabilecekken tembellikten dolayı olduğu yerde sayma anlamına gelmemelidir. Hem İslam dininde dünü ve bugünü bir olanın zararda olduğu vurgulanır. Yani Müslüman birey her zaman yapabildiğinin daha iyisini yapmaya gayret göstermelidir. Bu yolda giderken de nefsanî ve dünyevî hırsla kapılmamalı, adil, merhametli, hoşgörülü olmalıdır. Ayrıca dünya hayatı için din feda edilmemelidir. Aksi takdirde birçok olumsuz durumun ortaya çıkabileceğini Nursi ifade eder (Nursi, 1975: 19-24).

Bu meselede diğer bir hususun ise insanın şüpheli olan mallara yaklaşımı olduğundan bahseder. “Şüpheli mallarda zaruret derecesinde iktifa etmek” gerektiğinden hareketle Nursi helale dair şüpheli mallardan kullanılırken dikkatli olunması gerektiğini ve bu tür malların mümkünse kullanılmamasını tavsiye eder (Nursi, 1975: 26).

1.2.3.6.4.3. Rızık

Nursi rızık kavramına tamamen bireysel açıdan bakar. Bireylerin tek tek rızıklanması yoluyla toplumun beslenmesi düşüncesine ulaşır. Rızık dini ilkeler çerçevesinde inceleyen Nursi bu unsuru ikiye ayırır:

...Rızık ikidir: Biri: Hakikî rızıktır ki, onunla yaşayacak (ölmeyecek kadar yeme)...O rızık, taahhüd-ü Rabbanî altındadır...İkincisi: Rızık-ı mecâzîdir ki, su-i istimâlât ile (gereğinden çokça yeme içme)...görenek belâsiyle tiryâki

olup, terkedemiyor. İşte bu rızık, taahhüd-ü Rabbani altında olmadığı için, bu rızıkı tahsil etmek; hususan bu zamanda çok pahalıdır (Nursi, 1975: 25-26).

Böylece Nursi ölmeyecek kadar olan rızıkın asıl rızık olduğunu söyler. Ancak insanın bolca yemesi ve alışkanlıkları sebebiyle yenen rızıkın mecazi rızık olduğunu ileri sürer. Esasında açlık sebebiyle gerçekleşen ölümlerden ziyade alışkanlıklar sebebiyle yapılan beslenme şekline ölümlerin kaynaklandığını belirtir.

Ayrıca “rızk, hayat kadar kudret nazarında ehemmiyetlidir...Rızık, gayr-ı muhassal, tedricî münteşirdir.” Nursi, rızık, hayat kadar kudret nazarında ehemmiyetlidir derken, rızık ve hayatın Allah’ın nazarında çok önemli olduğunu, O’nun gücü ve kuvvetiyle ortaya çıkarıldığını anlatır. Yani kudretten çıkan manalara kader tarafından elbise giydirilir. Allah’ın inayet ve yardımıyla da rızık arttırılır. Hayat ve rızık ikisi de kudretin nazarında denktir, eşittir. Ancak hayat bir anda, adeta zamansız vücuda gelmektedir. Hayatla alakalı olan şeylerin tümünde bu kanun caridir, geçerlidir. Hayatta tekamül denen tedricilik söz konusu değil, ama rızıkta tedricilik, yani yavaş yavaş rızık gönderilmesi söz konusudur. Yani Allah hayatı doğrudan yaratırken, rızık sebeplere, duaya, tazarruya, acziyet gibi şeylere dayandırır. "Hayat muhassalı mazbuttur" derken, hayatın dest-i kudrette olduğunu ve bir anda yarattığını ve bunun da kimilerince gayet net bir şekilde görülebileceğini; rızık ise yine kudretin elinde olmakla birlikte bir anda, hayat safhasına çıkartılmaktan ziyade, peyderpey mahlukata gönderildiği ifade edilir (Nursi, 2006a: 85).

Nursi rızık ile insan hayatının at başı birlikte yürüdüğünden bahseder. Rızık veren Allah, insana yiyebileceği rızık önemini anlayabileceği, rızık ölçebileceği ‘lezzet’ duygusunu da vermek suretiyle rızık verenin hakiki sahibini anlama yolu ve yeteneğini de insana verir. O, rızık için insanın “lezaiz çağırıldıkça, sanki yedim demeli” demesi gerektiğini belirtir. Nursi lezzet konusunda insanın dikkatli davranmasını ister, “sanki yedimle” kanaatkâr olunmasını gerektiğini ileri sürer. “Muvakkat lezzetten ziyade, muvakkat eleme tebessüm etmeli; hoş geldin demeli” (Nursi, 1960: 115) diyerek bu görüşünün altını çizer.

1.2.3.6.4.4. İsrâf ve Hırs

İsrâf ve hırs hem bireyin hem sosyal hayatın önemli hastalıklarındandır. İsrâf hırsı, hırs da israfı doğurur. İsrâf insanın önemli bir savurganlığıdır. Günümüzde yapılan araştırmalara bakıldığında yiyecek, içecek, su ve kaynak israfının insanı adeta dehşete düşürdüğü görülür.

Gerek bireysel gerek sosyal hayatta nefsi alabildiğince kışkırtma üzerine dayalı sefihane bu hayat, maalesef insanın ulvi latifelerini ve aklını nefsi emarenin tutsağı haline getirir. Bunun sonucu olarak insanın dinle ilgili duyarlılığı ve hassasiyeti olabildiğince zayıfladığı için (Nursi, 1958: 73-74) insafsızlık, hırs, gıybet, yalan, israf, hıyanet gibi Kur'an tarafından şiddetli bir biçimde yasaklanan olumsuzluklar ortaya çıkar.

Daha önce zikredildiği gibi Nursi olumsuz hareketlerden hırsın kanaatsizliğe, şikayetlere, ziyana ve başarısızlıklara sebep olabileceğinden dolayı bireylerin toplum içinde hastalıklara ve yıpranmaya maruz kalabileceklerini söyler (Nursi, 1975: 31-32).

Günümüzde iktisat biliminin en çok uğraştığı problemlerden birisi israfın önlenmesidir. Kur'an'da israfı önleme hususunda "sen ne ellerini boynuna bağlayıp cimrilik yap, ne de onları büsbütün açık saçarak tutumsuz ol" (İsra/29) ölçüsü verilir. Buna dayanarak Nursi israf meselesini üç açıdan değerlendirir.

a. Yaratılış Açısından: Sistemik olarak kurulmuş olan evrende israf ve lüzumsuzluk yoktur. Son derece düzenli ve sistemli olarak kurulan ve işleyen düzen büyük bir ölçülülük içinde faaliyetine devam eder. Nursi "...ism-i Hakîmin cilve-i âzamından olan hikmet-i âmme-i kâinat, iktisat ve israfsızlık üzerinde hareket ediyor, iktisadı emrediyor" der (Nursi, 1994b: 291).

b. İnsanın Benliği Açısından: Müsrif olma hali insan benliğinin önemli bir hastalığıdır. Kur'an'da: "amaçsızca saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir" buyrulur (İsra/27). Bu anlayışla Kur'an müsrifliğin ciddi bir problem ve sosyal hastalık olduğunu ortaya koyar. Nursi "Hâlık-ı Rahîm, nev-i beşere verdiği nimetlerin mukabilinde şükür istiyor. İsrâf ise şükre zıttır, nimete karşı hasâretli bir istihfaktır. İktisat ise, nimete karşı ticaretli bir ihtiramdır" sözüyle bunu destekler (Nursi, 1994b: 129).

c. Günümüz İktisat Teorileri Açısından: İktisat bilimi sınırsız ihtiyaçların kıt kaynaklarla karşılanmasını araştırır. Buna bağlı olarak Nursi insanın dünya hayatındaki mutluluğunun harcama yaparken, iktisatlı davranma ve disiplinli bir çalışma hayatına bağlı olduğunu belirtir (Nursi, 1960: 156).

Öte yandan Nursi israf ve kanaatsizliğin Batı medeniyeti tarafından dünyaya yayıldığını söyleyerek azami tüketim üzerinden kârın maksimizasyonu formülü ile hareket eden piyasa ekonomisi ya da modern iktisadi düşünce konusunda şunları düşünür:

Medeniyet-i hazıra-i garbiye semavî kanun-u esâsîlere muhalif olarak hareket ettiği için seyyiatı hasenatına, hatâları, zararları faidelerine râcih geldi. Medeniyetteki maksud-u hakiki olan istirahat-i umumîye ve saadet-i hayat-ı dünyevîye bozuldu. İktisad, kanaat yerine, tenbellik ve istirahat meyli galebe çaldığından biçare beşeri hem gayet fakir, hem gayet tenbel eyledi (Nursi, 1960: 134).

Ayrıca düşünüre göre kapitalist politika ve uygulamalar “iktisat ve kanaat esasını bozup israf ve hırs ve tama’ı ziyadeleştirmeğe, zulüm ve harama yol açmış”tır (Nursi, 1960: 136).

1.2.3.6.4.5. İzzet

Herhangi bir kurum ve şahsın hediye, ihsan ve ikramlarını kullanmadan ve minnet altında kalmadan anlamlı bir saygı etrafında insan ilişkilerinin yürütülmesine izzetli olma denilir. İzzetli olma, bencillik ve gurur amacıyla değil; hak, hukuk, şeref ve haysiyet kuralları içinde saygıyla işlerin yürütülmesi anlamındadır. Nursi izzetli olmayı “Hâlîk-ı Rahîm, nev’-i beşere verdiği nîmetlerin mukabilinde...nîmete karşı ticaretli bir ihtiramdır...Rahmet-i İlâhiyeye karşı bir hürmet...mânevî dilencilik zilletinden” diyerek ifade eder (Nursi, 1975: 19-20). Yine düşünür, izzetli ve iktisatlı yaşamının “hikmet-i İlâhiyeye tevfik-i hareket...” (Nursi, 1975: 21) olduğundan söz ederek rızık için izzetle çalışmanın ibadet, Allah’ın verdiği rıza, hayatın temel gayesi ve mümin insanın özelliği olduğundan bahseder. Buradan hareketle Nursi şunu söyler: “İktisat, sebab-i izzet ve kemâl olduğuna delâlet” ise “...iktisat etmeyen, zillete mânen dilencilik ve sefalet düşmeğe namzettir. Bu zamanda israfâta medar olacak para, çok pahalıdır. Mukabilinde bazen haysiyet, nâmus rüşvet alınıyor. Bazan mukaddesat-ı diniye mukabil alınıyor” (Nursi, 1975: 25-26).

1.2.3.6.4.6. Şükür ve Nimete Saygı

Allah’ın insanlara nimetleri vermesinin bir amacının “iktisat hem bir şükr-ü mânevî” olduğundan söz eden Nursi, izzet ve israfa ilişkin söyleminde olduğu gibi yine yüce yaratıcının verdiği nimetler karşısında kullarından şükretmelerini istediğini belirtir (Nursi, 1994b: 383). Düşünür, şükürün yaratıcıyı tanıma, bilme ve ubudiyet olduğunu, insanın yaratıcısına karşı şükürle sorumlu olduğundan bahseder ve bu konuda şunu söyler: “...Nasıl bu nimete vâsıl oldun? Neyle müstehak oldun? Ve şüküründe bulundun mu?” diye suale çekileceksin” (Nursi, 2006d: 116).

Başka bir deyişle şükür bir nevi ibadet, insanın yaratıcısına karşı sorumluluğudur. Bu kadar çeşitli ve nihayetsiz derecede verilmiş olan nimetlere karşı külli ve sistematik şükrün nasıl yapılacağını ise Nursi şu şekilde açıklar:

Küllî bir niyetle, hadsiz bir itikad ile... Meselâ: Nasılki bir adam beş kuruş kıymetinde bir hediye ile, bir padişahın huzuruna girer ve görür ki, herbiri milyona değer hediyeler, makbul adamlardan gelmiş, orada dizilmiş. Onun kalbine gelir: *'Benim hediyem hiçtir, ne yapayım?'* Birden der: "Ey seyyidim! Bütün şu kıymetdar hediyeleri kendi namıma sana takdim ediyorum. Çünkü sen onlara lâıyıksın. Eğer benim iktidarım olsaydı, bunların bir mislini sana hediye ederdim' İşte hiç ihtiyacı olmayan ve raiyetinin derece-i sadakat ve hürmetlerine alâmet olarak hediyelerini kabul eden o padişah, o biçarenin o büyük ve küllî niyetini ve arzusunu ve o güzel ve yüksek itikad liyakatını, en büyük bir hediye gibi kabul eder (Nursi, 2005: 324).

1.2.3.6.5. Manen (Fikir ve Kültür) Terakki

Nursi 23 Mart 1909 (11 Mart 1325) tarihli 'Dini Ceride' gazetesinin 83. sayısında 'Dağ Meyvesi Acı da Olsa Devadır' adlı makalesinde Osmanlı'da yapılması gereken reformları bir program halinde verir. Nursi daha sonraki yayınladığı makale ve kitaplarında ana hatlarıyla bu program doğrultusunda fikirlerini geliştirir.

O, manen gelişme konusunda "hakikat-i İslâmiyetin kuvveti (geliştirilmesi) nisbetinde, Müslümanlar o kuvvete göre (kuvvetlendiği) hareket etmeleri derecesinde ehl-i İslâm temeddün edip terakki ettiğini -tarih gösteriyor-" der (Nursi, 1960: 19). Yine düşünür Müslümanların ilmi ve kültürel gelişmesi konusunda "...biz ahlâk-ı İslâmiyenin ve hakaik-ı îmâniyenin kemâlâtını ef'alimizle izhar etsek, sair dinlerin tâbileri elbette cemaatlerle İslâmiyete girecekler..." ifadesini zikreder (Nursi, 1960: 20). Nursi gelecekte akıl, ilim ve fennin hükmedeceğini, geleceklerini bilimsel esaslar üzerine tesis eden milletlerin öne çıkacağından söz eder. Onun deyişle: "akıl ve ilim ve fen hükmettiği istikbalde, elbette bürhan-ı aklîye istinad eden ve bütün hükümlerini akla tesbit ettiren Kur'an hükmedecek" (Nursi, 1960: 23).

1.2.3.6.6. Geri kalışımızın Sebepleri ve Kalkınmamızın İlkeleri

Nursi eserlerinin pek çok bölümünde Türkiye'nin iktisadi olarak geri kalışının sebeplerini inceler. Eserlerinin tamamında anlattığı konuları, sonunda ülkemizin geri kalış sebeplerine bağladığı görülür. Aslında bu halet-i ruhiye son Osmanlı ve Cumhuriyet'in erken dönem aydınlarının tamamında travma halinde görülür. Yani devletin yıkılması, kurumların yozlaşması, düşman istilaları ve sonunda milli

mücadele ile yeni devletin kuruluşu Türk milletinde ve aydınında büyük bir travma meydana getirir.

Bu bağlamda Nursi o dönemde milletin hastalığının temel sebebi olarak İslami hakikatlerin anlaşılmasını ve dini yaşantının zayıflığını gösterir. Nursi “dünya için din feda olunmaz...Milletin kalb hastalığı za’f-ı diyanettir. Bunu takviye ile sıhhat bulabilir” (Nursi, 1960: 76) diyerek bunu vurgular. Düşünür toplumun hastalığının diğer bir sebebi olarak: “yüksek ahlâkımızı ve yüksek ahlâkımızdan çıkan ve hayat-ı içtimaiyeye temas eden seciyelerimizin bir kısmını da bizden aldılar. Terakkilerine medar ettiler. Ve onun fiatı olarak bize verdikleri sefhane ahlâk-ı seyyieleridir, sefhane seciyeleridir” ifadesini öne sürer (Nursi, 1960: 50). Görüldüğü gibi Nursi milletin iman, fikir ve yaşamada gösterdiği dini zafiyetin toplumsal gelişme önündeki en büyük engel olduğunu belirtir. Bu konuda “...ehl-i İslâm’ın hakikat-ı İslâmiye’de za’fiyeti derecesinde tevahhuş ettiklerini, vahşete ve tedenniye düştüklerini...” ileri sürer (Nursi, 1960: 19).

Said Nursi geri kalışımızın sebepleri olarak sosyo-psikolojik, fikri, kültürel, ahlaki ve dini sebepleri şu şekilde toplarlar: (Nursi, 1960: 16-17; Nursi, 1958: 80-82).

- a. Yesin (ümitsizliğin) içimizde yayılması,
- b. sıdkın (doğruluğun) sosyal ve siyasi hayatımızda ölmesi,
- c. adavet (düşmanlığın) toplumumuzda çok yaygın olması,
- d. ehl-i imanı birbirine bağlayan nurani rabitalardan geri durulması,
- e. istibdat anlayışının içimize yerleşmesi,
- f. şahsi menfaatlerin üstün tutulması.
- g. çalışmaktan ziyade tembelliğe alışılması

Düşünür, bahsedilen sosyal hastalıklara karşı şu ilkelerle mücadele edilmesi gerektiğini belirtir: (Nursi, 1960: 17-25).

- a. Topluma ümit verilmeli,
- b. bütün alanlarda karamsarlık, ümitsizlik, bıkkınlık kaldırılmalı,
- c. doğruluk, sosyal ve insan ilişkilerinde ikame edilmeli,

d. sevgiyle, pozitif ve dengeli düşünme alışkanlığı verilmeli,

e. diğergam, yardımsever ve dayanışmacılığın yayılmasına çalışılmalı,

f. meşveret-i şeriyye dediği bütün alanlarda insancıl amaçlarla yüklü insan hakları ve hürriyet anlayışı ikame edilmelidir.

Nursi Münazarat adlı eserinde ise aynı hastalıklara karşı şunları önerir: 1. emel (ümitvar girişimci olunmalı) 2. yıkıcı rekabet kaldırılmalı 3. girşilen konunun ayrıntıları iyi bilinmeli, düzenli, tertipli ve sabırlı olunmalı 4. takım ruhuyla çalışılmalı 5. Havalecilik, bencillik ve vurdumduymazlık kaldırılmalı 6. rahata düşkünlük ve tembellik terkedilmeli 7. doğruluk, ilkelilik, dürüstlük ve mantıklı çalışma ilkelerine uyulmalıdır (Nursi, 1958: 80-82).

Nursi başka bir eserinde “bizim düşmanımız cehalet, zarûret, ihtilafır. Bu üç düşmana karşı sanat, marifet, ittifak silahıyla cihad edeceğiz” der (Nursi, 1957: 57).

Düşünür, siyasal ve sosyal alanda Asya’nın geri kalışının bir sebebini şura-yı hakikiyi yapamaması olarak gösterir (Nursi, 1958: 23-24). Onun şura-yı hakiki dediği parlamenter demokrasi, danışma, fikir, düşünce ve girişimcilik hürriyetinin bütün ilkeleriyle işler hale getirilmesidir. Göstermelik demokrasi değil, çoğulcu demokrasinin kurulması ve işletilmesidir. Yine aynı konuda düşünür şunu zikreder: “Baht-ı İslamın anahtarı da meşnîtiyetteki şûradır” (Nursi, 1958: 68).

Bunun yanında Nursi’ye göre Avrupa bizi fen ve sanayi ürünleriyle, düşünce ve kültürel programlarıyla adeta yoğun bir saldırıya tutar. Toplum olarak bunlara karşı mutlaka fen ve sanat silahıyla cevap verirken aynı zamanda İla-yı Kelimetullah’ın en müthiş düşmanı olan cehalet, fakirlik ve ihtilaf-ı efkarla cihat edeceğiz, sözyle her türlü gerilikten çıkış yollarını gösterir (Nursi, 1960: 78).

Öte yandan Nursi modern iktisadi düşünce ve materyalist, emperyalist akımların neticesinin Osmanlı’da değerler sistemine büyük zarar verdiğinin farkında olarak hem iktisadi yapının hem de manevi yapının yeniden hakkıyla dizayn edilmesini önerir ve Batı ile yapılması gereken mücadele hakkında şunları öne sürer:

Her bir mü’min, İla-yı Kelimetullah ile mükelleftir. Bu zamanda en büyük sebebi, maddeten terakkî etmektir. Zira, ecnebiler, fûnun ve sanayi silâhiyle bizi istibdad-ı mânevîleri altında eziliyorlar. Biz de fen ve sanat silâhiyle, İla-yı Kelimetullahın en müthiş düşmanı olan cehil ve fakr ve ihtilâf-ı efkâra cihad edeceğiz. Ama, cihad-ı hâricîyi, Şeriat-ı Garranın berâhin-i katiasının elmas kılınçlarına havâle edeceğiz. Zîra, medenîlere galebe çalmak iknâ iledir. Söz anlamayan vahşiler gibi icbar ile değildir (Nursi, 1960: 92).

Nursi Batı'nın her türlü saldırılarına karşı bozulan düzende iktisaden de güçlenilmesi gerektiğinden bahseder. Mesela 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak eden, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun mallarının satıldığı mağazalara ve hizmetlerinin verildiği kurumlara karşı yapılan boykotu şöyle değerlendirir:

Bediüzzaman'a zürafâdan (zarif kişilerden) biri, bir gün, irfanıyla mütenasip bir esvap (ilmine göre güzel bir giysi) giymesi lüzumundan bahseder. Müşarünileyh de: 'Siz Avusturya'ya güya boykot yapıyorsunuz; hem onun gönderdiği kalpakları giyiyorsunuz. Ben ise bütün Avrupa'ya boykot yapıyorum. Onun için yalnız memleketimin maddi ve manevi mamulâtını giyiyorum (Nursi, 1958: 64)

deyip yerli malı kullanmayı teşvik eder. Yerli üretimin gelişmesini ister. Avrupa mallarının saldırılarına karşı mücadele edilmesi gerektiğinden bahseder.

1.2.3.6.7. Açık Toplum, Hürriyet, Demokrasi ve Kalkınma

Nursi'nin Münazarat, Hutbe-i Şamiye, Muhakemat, Beyanat ve Tenvirler adlı eserlerinde tamamen açık toplum, hürriyet ve demokrasiye ilişkin konular ele alınır. Düşünür, diğer eserlerinde de ilgili konular hakkında ayrıntılı ve ısrarlı bir şekilde durur.

Nursi açık toplum, hürriyet, demokrasi ve rasyonalizm karşısında yakınçağ hükümetlerinin ayakta durmalarının mümkün olmadığını belirtir. Ancak akıl, demokrasi ve hürriyet ilkelerine uyan hükümetlerin ayakta kalabileceğini ise şöyle anlatır:

Zaman-ı meşrutiyetin zenbereği, rûhu, kuvveti, hâkimi, ağası hak'tır, akıl'dır, mârifettir (bilgi), kanun'dur (hukukun üstünlüğü), efkâr-ı âmme'dir (kamuoyu); kimin aklı keskin, kalbi parlak olursa (sistemini bilimsel esaslar üzerine kurarsa), yalnız o yükselecektir. İlim yaşını aldıkça tezâyüd, kuvvet ihtiyarlandıkça tenâküs ettiklerinden, kuvvete istinad eden kurûn-u vustâ (ortaçağ) hükümetleri inkıza (yıkılmaya) mahkûm olup, asr-ı hâzır hükümetleri (demokratik hükümetler) ilme istinad ettiklerinden, Hızırvârî bir ömre (uzun bir ömür) mazhardırlar (Nursi, 1958: 13).

Şahsının hürriyete ne derece önem verdiği "ben ekmezsiz yaşarım, hürriyetsiz yaşayamam" (Nursi, 1959, c. 1: 18), "...hayatımda en esaslı düstur olan, hürriyetimdir" (Nursi, 1959, c. 1: 17), "makine-yi hayatın buharı...hürriyet"tir (Nursi, 1975b: 28) açıklamalarından anlaşılabilir. Nursi hürriyetin iki temel esası üzerinde durur ve hürriyetin bu iki temel esasın sınırlarını çiğnememesi gerektiğinden şöyle bahseder: "...tezellül etmemek, haksızlara zâimlere zillet göstermemek.. mazlumları da zelil etmemek. Yâni hürriyet-i şer'iyenin esasları olan

müstebitlere dalkavukluk etmemek; ve biçarelere tahakküm ve tekebbür etmemektir” (Nursi, 1960: 30).

Düşünür kanun kuvveti, hukukun üstünlüğü ve hürriyetlerin kullanılması konusunda ise şunu söyler: “Kanun-u adalet ve tedipten başka, hiç kimse kimseye tahakküm etmesin. Herkesin hukuku mahfuz kalsın, herkes harekât-ı meşruasında şâhâne serbest olsun ” (Nursi, 1958: 84).

O, hürriyet ve iman arasındaki ilişki için gerçek hürriyetin ancak yüksek bir imanla elde edilebileceğini, iman ve marifet bilgisinin yüksekliği ile hürriyet arasında bir bağ olduğunu ifade eder: “Cevher-i insaniyetin küfvü o hürriyettir ki, saâdet-sarây-ı medeniyette oturmuş ve marifet ve fazilet ve İslâmiyet terbiyesiyle ve hulleleriyle mütezeyyine olan hürriyettir” (Nursi, 1958: 55-57). Nursi asıl hür olanın mümin olduğunu, imanın ne kadar kuvvetli ise hürriyetin de o kadar kuvvetli olduğundan söz eder. Ayrıca iman etmeyen birinin daima istibdat altında olduğunu anlatır çünkü ona göre “asıl mü’min hakkiyle hürdür. Sâni-i Âleme abd ve hizmetkâr olan, halka tezellüle tenezzül etmemek gerektir” (Nursi, 1960: 86).

Nursi meşrutiyetin ve işleyişinin hakiki olması gerektiğini vurgular ve kendisinin hakiki meşrutiyet üzerine yemin etmiş olduğundan söz ederek eğer kurulan meşrutiyet hakiki meşrutiyet olmazsa onunla mücadele edilmesi gerektiğini ve böyle bir meşrutiyete kendisinin de aşırı tepki vereceğini belirtir (Nursi, 1975: 52).

O, Asya toplumlarının ve İslam aleminin kalkınmasının ve gelişmesinin birinci ve en önemli şartının açık toplum, hürriyet ve demokrasi olduğundan şöyle söz eder: “Asya’nın ve âlem-i İslâmın istikbalde terakkisinin birinci kapısı meşrutiyet-i meşrua ve şeriat dairesindeki hürriyettir. Ve talih ve taht ve baht-ı İslâmın anahtarı da meşrutiyetteki şûrâdır” (Nursi, 1975: 41-60). Düşünür parlamentarizm, danışma ve demokrasiyi şura rejimi olarak açıklar. Ona göre şura rejiminin Müslümanlar arasında prensip olması gerekir. O aynı zamanda Asya kıtasının gelişmesinin anahtarı olarak da şura rejimini değerlendirir. Gerçek şura rejiminin ise bugün parlamentarizm, danışma ve demokrasi olduğu söylenebilir. Bu meseleye dair şu ifadelerde bulunur: “Asya kıtasının ve istikbalinin keşşafı ve miftahı şûradır. Yani nasıl fertler birbiriyle meşveret eder, taifeler dahi o şûrayı yapmaları lâzımdır ki, üç yüz, belki dört yüz, milyon İslâmın ayaklarına konulmuş çeşit çeşit istibdatların kayıtlarını açacak, dağıtacak meşveret-i şeriye ile şehamet ve şefkat-ı imaniyeden tevellüd eden hürriyet-i şeriyedir” (Nursi, 1960: 31-32), “baht-ı

İslâmın anahtarı da meşrutiyetteki şûrâdır” (Nursi, 1975: 42), “şura bizim devlet-i ömrü ebediyeye mazhar eder” (Nursi, 1958: 160). Yani o, hayatı içtimaiyenin şurayı şeriyye ile yaşayabileceğini (demokrasi), insanların ihtiyaçlarının temininin ancak hakiki şura ile olması gerektiğini bildirir (Nursi, 1960: 55).

Bununla beraber “hakiki meşrutiyetin kurulması ile milliyetimizin kopmaz bağını şevke getirdi, her bir Müslüman anladı ki birbirleriyle kopmaz bağlarla bağlıdır. Asla ayrılmaları mümkün değildir” (Nursi, 1958: 55) diyen Nursi, hürriyet-i şeriyye ile iman arasında doğrudan bir bağın olduğunu, kamil bir imanın tezahürünün bilgi ve ahlakla donanımlı bir hürriyet olduğunu, böyle bir hürriyetin imanın bir şubesi ve Allah’ın rahman ve rahim isimlerinin bir tecellisi olduğunu belirtir. Yani ona göre “...haklı şura ihlas ve tesanüdü netice” verir (Nursi, 1960: 53-54).

1.2.3.6.8. Cehalet, Eğitim ve Kalkınma

Cehalet eskiden olduğu gibi bugün de hem ülkemizin hem diğer toplumların en önemli problemleri arasındadır. Hele ki bilgi çağına doğru hızla gidilen şu günlerde dünyada klasik eğitimi almayan, en temel bilgileri dahi öğrenemeyen milyonlarca insanın varlığı bir gerçektir.

Said Nursi 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, tıpkı günümüzde olduğu gibi toplumun temel problemlerinden birinin cehalet olduğunu ileri sürer. Çağdaşı diğer aydınlar gibi o da eğitim konusuna oldukça ehemmiyet gösterir. Hatta Doğu Anadolu insanının cehaletini yenebilmek için acil olarak doğuya kendisinin ifadesiyle bir ‘Medresetü’z-Zehrâ’ yani üniversite kurulmasını ister. Ona göre açılmasını istediği üniversite Orta Doğu’da toplumsal barışın ve gelişmenin temel taşı ve birinci kalesi olacaktır (Nursi, 1959, c. 2: 153-154). Dünyanın neresinde olursa olsun üniversitelerin sulh ve barışın kaleleri, bilgi, teknik ve kültürün üretim merkezleri olması gerekir. Nursi de bu doğrultuda cehaletin en önemli neticelerinden birisi olan tahrip ve tahripkârlığa karşı dikkat çekerek eğitim ve bilgi vasıtasıyla tahripkârlığın önüne geçileceğini iddia eder. Onun sözleriyle: “Bazı ehl-i gayret ve hamiyette de meyl-i tahrip meleke olmuş; tâmire pek alışık değildir. Bazı ehl-i tecrübe ve tâmir ise, eskisine bir derece meyl ile, istidatları pek müsâit değildir. Demek, bize bir nesl-i cedîd lâzımdır” (Nursi, 1958: 15). Nursi, bu görüş ve projelerini öncelikle Sultan II. Abdülhamid’e, sonrasında İttihat ve Terakkicilere ve Mustafa Kemal Paşa’ya bildirir. Üç iktidardan da Doğu üniversitesi için ödenekler ayırtır fakat bu dönemlerde sürekli savaşlar, krizler, karışıklıklar, buhranlar olduğu

için projesi bir türlü uygulamaya geçirilemez. Ancak Erzurum'da Atatürk Üniversitesi'nin kurulmaya başlanmasıyla heyecanlanır ve bu süreci yakından takip eder.

Eğitim konusunu ciddi bir şekilde ele alan Nursi, eğitimi iki yönlü değerlendirir. O, okullarda hem dini hem fen bilimlerinin birlikte okutulması gerektiğini ısrarla savunur. Ona göre dini bilimler ile fen bilimleri kesinlikle ayrılmamalıdır. Denilebilir ki bu husus Nursi'nin savunduğu en önemli görüşlerden birisidir. “Vicdanın ziyası, ulûm-u dîniyedir. Aklın nuru, fûnun-u medeniyedir. İkisinin imtizacıyla hakikat tecellî eder. O iki cenah ile talebenin himmeti pervaz eder. İftirak ettikleri vakit, birincisinde taassup, ikincisinde hile, şüphe tevellüd eder...” (Nursi, 1958: 72). Yani ona göre dini bilimler ve fen bilimleri ayrılırsa birincisinden taassup ikincisinden hile, şüphe ve inançsızlık doğar.

Buna mukabil daha önce de belirtildiği üzere Nursi “bizim düşmanımız cehalet, zarûret, ihtilaftır. Bu üç düşmana karşı sanat, marifet, ittifak silahıyla cihad edeceğiz” der (Nursi, 1994a: 57). Düşünür, cehalet ve zarurete (fakirlik) karşı sanat ve marifet gibi bilgi esaslı gelişimi amaçlarken ihtilafa karşı da siyasette bilgi esaslı ittifak anlayışıyla mücadele esasını ortaya koyar. O, ihtilafa karşı ittifak ilkeleriyle hareket edilip, siyaset ve eğitim vasıtasıyla bunun gerçekleştirilebileceğinden bahisle “lâkin ittihad, cehl ile olmaz. İttihad, imtizac-ı efkârdır. İmtizâc-ı efkâr, mârifetin şua-ı elektrikiyle olur” ifadesini zikreder (Nursi, 1958: 61).

Bunun yanında Nursi ilmin azizliğini, şerefliğini ifade ederek onun en yüksek değerlerden olduğunu söyler. Ayrıca ilmin azizliğinin mutlaka alimler tarafından korunmasının önemini vurgular: “İlim azizdir, zelil etmek istemem. Hem de size göstermek isterim ki: Bir kısım ehl-i ilim vardır ki dünyaya tenezzül etmez ve san'at-ı ilmi medâr-ı maişet etmez” (Nursi, 1958: 56).

1.2.3.6.9. Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Zekat

Yardımlaşmanın olmadığı bir toplumda insancıl bir ortam tesis edilemez. Toplum hayatını koruyan intizamın en büyük şartı insanların tabakaları arasında boşluk kalmamasıdır. Maalesef yardımlaşma ve dayanışmanın olmadığı toplumlarda düşünürün deyimiyle “...aşağı tabakadan yukarı tabakaya ihtiram, itaat, muhabbet yerine ihtilâl sadâları, haset bağırtıları, kin ve nefret vaveylâlârı yükselir. Kezalik, yüksek tabakadan aşağı tabakaya merhamet, ihsan, taltif yerine zulüm ateşleri, tahakkümler, şimşek gibi tahkirler yağıyor” (Nursi, 2006c: 74).

Diğer yandan yardımlaşma dinimizin ve insanlığın en önemli ilkelerindedir. Geleneğimize göre tabakalar arasında barışın temini ve ilişkilerin tesisi ancak zekat, sadaka ve yardımlarla tesis edilir. Bu açıdan insan olmanın en önemli yanlarından biri yardımlaşma yani hiçbir karşılık beklemezsizin yapılan yardımlardır. Bu paralelde Nursi “zekat da İslamın kantarası, yani köprüsüdür...asayışı muhafaza eden İlahi esastırlar...” (Nursi, 2006c: 47) diyerek iktisadi anlamda toplumsal birliği kurmanın temel şartlarından birisini zekata bağlar. Nursi’ye göre “zekât bir köprüdür ki, Müslüman, kardeşi olan Müslümana muavenet için ondan geçer.” Çünkü “me’ mûrû’n-bih olan teavün, o vasıta iledir. Ve nev-i beşerin heyet-i içtimaiyedeki nizamın sırâtu’l-müstakîmi odur. İnsanlar içinde madde-i hayatın cereyanına rabıta odur. Terakkiyat-ı beşerdeki zehirlere tiryak odur” (Nursi, 2006c: 588-589).

Ayrıca zekat, tam bir ubudiyettir yani ibadettir. Bu ubudiyetin yerine getirilmemesini Nursi çarpıcı bir şekilde değerlendirerek insanlık için zelzele gibi felakete sebep olduğunu anlatır: “Alem-i insaniyeti zelzelelere maruz bırakmakla yıkılmaya yaklaştıran birinci kelimeyi sildiren ancak zekattır” (Nursi, 2006c: 48). Bu noktadan hareketle Nursi zekatın “...aynı zamanda mali ibadetlerin kutbu” olduğunu bildirir (Nursi, 2006c: 43).

1.2.3.6.10. Avrupa Medeniyetinin Temel Özellikleri

Said Nursi, Avrupa medeniyetini iki temel esas üzerinden inceler. Bunlardan birisi İseviliğin hakikâtlarından sanat, adalet ve hakkaniyetin güzelliklerinden hareket eden Avrupa medeniyeti, ikinci ise materyalist felsefenin zulmetinden nefsin desiselerini güzellik zanneden, hüdadan değil dehadan kaynaklanan, sadece desiseli akıldan hareket eden materyalist Batı medeniyetidir. Nursi daha çok ikinci pencereden gördüğü medeniyet üzerine tahlillerini yapar. Mevcut Batı medeniyeti için şu tespitlerde bulunur: “1. noktai istinadı: kuvvettir. 2. hedefi: menfaattir. 3. düstur-u hayatı: cidaldır (sınırlar arası mücadele). 4. cemaatlerin rabıtası: ırkçılık ve menfi milliyetçiliktir. 5. sonuçları: hevesat-ı nefsiyeyi tatmin, beşerin ihtiyaçlarını çoğaltması ve kolaylaştırması” (Nursi, 1960: 110). Bir başka ifadesinde ise şunları söyler:

Hâlbuki kuvvetin şe’ni tecavüzdür; menfaatin şe’ni, her arzuya kâfi gelmediğinden, üstünde boğuşmaktır; düstur-u cidalin şe’ni, çarpışmaktır; unsuriyetin şe’ni, başkasını yutmakla beslenmek olduğundan, tecavüzdür. İşte şu medeniyetin şu düsturlarındandır ki, bütün mehasiniyle beraber, beşerin

yüzde ancak yirmisine bir nevi sûrî saadet verip, seksenini rahatsızlığa, sefalete atmıştır (Nursi, 1960: 110).

Bu bağlamda Nursi materyalist felsefenin insana bakış açısını ciddi anlamda eleştirir. Ona göre felsefenin halis bir elemanı bir firavundur:

En hasis şeye ibadet eden ve menfaat gördüğü herşeyi kendine rab telâkki eden bir firavun-u zelildir. Hem senin şakirdin mütemerriddir. Fakat bir lezzeti için nihayet zilleti kabul eden miskin bir mütemerriddir. Hasis bir menfaat için şeytanın ayağını öper derecede alçaklık gösterir. Hem cebbardır. Fakat kalbinde bir nokta-i istinad bulamadığı için, zâtında gayet âciz bir cebbâr-ı hodfuruştur. O şakirdin gaye-i himmeti hevesât-ı nefsâniyeyi tatmin ve hamiyet ve fedakârlık perdesi altında kendi menfaat-i nefsinin arayan ve hırs ve gururunu teskin etmeye çalışan bir dessaydır. Nefsinden başka ciddi olarak hiçbir şeyi sevmiyor, herşeyi nefesine feda ediyor (Nursi, 1994b: 122).

Nursi gerçek medeniyet esasları içinden, Batı medeniyetinin taşıdığı olumsuzlukları şöyle açıklar:

Eğer medeniyet böyle haysiyet kırıcı tecavüzlere ve nifak verici iftiralara ve insafsızcasına intikam fikirlerine ve şeytancasına mugalâtalara (demogoji) ve diyanette lâübâlicesine hareketlere müsait bir zemin ise, herkes şahit olsun ki, o saadet-saray-ı medeniyet tesmiye olunan böyle mahall-i aġrâza (kötü amaç ve kinlerin bulunduğu ortam) bedel, vilâyat-ı şarkiyenin, hürriyet-i mutlakının meydana gelen yüksek daġlarındaki bedeviyet ve vahşet çadırlarını tercih ediyorum (Nursi, 1958: 67).

Batılılar ilim, fikir, kanun ve sorumluluk hissi üzerine kurup geliştirdikleri medeniyete heves, his, heva, rekabet ve tahakküm üzerine bir mahiyet verirler. Bu nedenle mensuplarının saadetini temin edememiş bunalımlara ve ihtilallere neden olurlar (Nursi, 1960: 31).

Yine Nursi'ye göre Batı'nın kapitalist düzeni, maddi meşguliyetler içinde boġduğu insanı manen ihmal edip huzursuz bir hâle getirir. Bu sistem, insanı adeta maddeye ve menfaat duygusuna esir eder (Nursi, 1958: 75). Nursi diġer bir eserinde "...istikbalde İslâmiyet'in kuvveti sayesinde medeniyetin güzelliklerinin galibiyeti gerçekleşecek ve zemin yüzü pisliklerden temizlenerek, dünyada genel bir barış temin edilecektir" (Nursi, 1960: 33) görüşünü zikreder. O, İslam medeniyetini bağımsızlık ve istiklal ilkeleri çerçevesinde değerlendirerek kültür, inanç, fikir bazında medeniyetimizin Batı'ya muhtaç olmadığından bahseder.

Düşünür, Batı düşüncesinin kurumlaştığı banka sistemine yani faize de tepkilidir. Faizle işleyen kurumların insanlığa zarar vereceğini savunur. "Ribanın (faiz) kap ve kapıları olan bankaların nef'i; beşerin fenası olan gâvurlara ve onların en zalimlerine ve bunların en sefihlerinedir. Âlem-i İslâma zarar-ı mutlak; mutlak

beşerin refahı nazara alınmaz. Zira gâvur harbî ve mütecaviz ise, hürmetsiz ve ismetsizdir” (Nursi, 2006a: 479).

Öte yandan Nursi yeni İslam medeniyetinin kurulabilmesi için gerekli olan iktisadi gelişmenin sağlanabilmesi adına Batı dünyasıyla bir bağ kurulmasını önerir. Düşünür bunun yöntemini de belirtir. Nursi’ye göre yönetim ve iktisada ilişkin meselelerin büyük kısmının saat veya makine gibi dinden bağımsız şeylerdir, bunları alır ya da bakımını yaptırırken nasıl dini ve ahlaki durumuna bakmadan en iyi ustayı arıyorsak, iktisadi ve siyasi mekanizmaların çoğunu da din ve ahlakına bakmadan o konuda işin ehli olanlardan almamızda dinen hiç bir sakınca yoktur. Zira Müslüman bir kişinin tüm sıfatlarının Müslümanca olamayabileceği gibi kâfir birinin de tüm sıfatlarının kâfirce olması gerekmez. Müslümanın bazı sıfatları kâfirce olabildiği gibi kâfirin bazı sıfatları da Müslümanca olabilir (Nursi, 1958: 41-42) Yani Nursi’ye göre Müslüman olmayanların yeteneklerinin bir tecellisi olarak ortaya konulan ekonomik, siyasal ve kültürel kurumlardan Müslümanlar faydalanabilir (Nursi, 1958: 71).

Çalışmanın buraya kadar olan kısmında ilk olarak Osmanlı toplumunda iktisadi düşüncenin ana hatları tarihsel gelişimine bağlı olarak ortaya konuldu. Ardından son dönem Müslüman düşünürlerden Ahmed Cevdet Paşa, Namık Kemal ve Said Nursi’nin iktisadi düşünceleri ele alındı. Bundan sonraki bölümde ise Osmanlı’nın iktisadi düşüncesine bağlı olarak ürettiği politikalar araştırılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İKTİSADİ GELİŞME DÜŞÜNCEİ'NİN POLİTİKALARA ETKİSİ

19. yüzyıl Osmanlı sisteminde köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Özellikle yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren klasik kurum ve uygulamaların işlevini yitirmesine istinaden Batılı ve modern kurum ve uygulamaların benimsendiğine şahit olunur.

Bu bağlamda söz konusu dönemde Osmanlı toplumunda birbirine bağlı iki süreç yaşanır. Bunlar 'yıkılma süreci' ve 'yeniden yapılanma süreci'dir. Bu aşamalar kimi zaman bazı kurumlarda aynı anda yaşanırken, bazı kurumlarda ise ayrı ayrı dönemlerde ortaya çıkar.

Tarihsel süreçte yeniden yapılanma sürecinin belirgin bir şekilde yaşandığı dönem, 1876-1914 arası zaman dilimidir. Bilindiği üzere bu dönemde, Tanzimat ile başlatılan gelişme süreci, reel bir tabana oturtulurken gelişmenin temel dinamikleri birer birer kurulur ve yaygınlaştırılır. Ayrıca etkinliği günümüze kadar ulaşan kredi-finans, ulaşım-haberleşme ve eğitim-öğretim kurumları bu dönemde kurulur.

Öte yandan 1876-1914 yılları, Türkiye Cumhuriyeti'ne hayat verecek birçok ekonomik, sosyal ve askeri kurumun kurulduğu ve yapılandırıldığı bir zamanı kapsar. Dolayısıyla, bu dönemin çeşitli yönleriyle incelenmesi ülkemizin mevcut kurumlarının kökeni ve kuruluşu hakkında bilgilenmemizi sağlayacak; yeni kurumların kurulmasında aydınlatıcı bir fonksiyon görecektir.

2.1. REEL EKONOMİ

2.1.1. Tarım Sektörü

2.1.1.1. Osmanlı Üretim Tarzı

Osmanlı üretim tarzı, incelenen dönemde diğer toplumların üretim tarzından oldukça farklı özelliklere sahiptir. Toplumun alt ve üst dokusunu şekillendiren sosyo-ekonomik faktörler, Osmanlı Devleti'nin kendine özgü bir sistem ortaya koymasını sağlar. Bu bakımdan öncelikle üretim tarzının inşa sürecine değinilecektir.

2.1.1.1.1. Osmanlı Üretim Tarzının Oluşma Süreci

Kuruluşundan Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar rasyonel bir çizgide gelişme gösteren Osmanlı kurum ve uygulamaları, bu dönemden itibaren klasik hüviyetine bürünmeye başlar. Osmanlı üretim tarzının temel unsurlarından tımar rejimi, yargı-adalet sistemi ve ordu düzeni klasik dokunun şekillenmesinde büyük rol oynar. Buna ilişkin olarak fethedilen topraklar sipahilere tımar olarak verilir ve askeri güç merkez ve merkez-kaç olarak şekillenir (Taneri, 1978: 161).

Osmanlı Devleti tarihi gidişatta aşamalı bir biçimde beylere ait özel mülkiyet anlayışını yıkıp, gerçek bir soyluluğu sürdüren malikane sisteminden padişah dirliği ve sipahi tımarına doğru dönüş eğilimi gösterir. Bunun sonucu olarak, Osmanlı toplumunda toprakların mülkiyet hakkı, genellikle devletin elinde bırakılarak kamuya mal edilir. Bu durum topraklar üzerindeki tasarruf hakkının prensip olarak daimi ve ırsi bir kiracılık sözleşmesi ile tevdi edilmesi yöntemini doğurur. Uygulamaya bakıldığında ise kiranın her yerde, toprağın verim derecesine göre üründen bir pay alarak vergi şeklinde alınması ve toprağın babadan oğula geçmesi yüzünden köylü toprağın gerçek sahibiymiş gibi kabul edilir (Barkan, 1980: 313).

Ancak bir kiracı pozisyonunda bulunan köylü (çiftçi) tarlasını satmak, hibe etmek, vakf ya da vasiyet etmek gibi haklara sahip değildir. Köylü, çift adı verilen genellikle belli bir büyüklükteki parçalanmaz bir işletmeyi 'tapu resmi' denen bir kira vererek sipahiden kiralar. Sözleşmeye göre köylü; belirlenen vergiyi vermek, toprağı geçerli özü olmaksızın belli süreden fazla boş bırakmamak zorundadır. Bu şartlara uymaması halinde, köylünün toprağı elinden alınır ve başkasına verilir (Barkan, 1937: 54).

Osmanlı pratiğinde sipahilerin konumu, feodal toprak beylerinden ziyade vergi tahsil eden kamu personeline benzer. Osmanlı köylüsü, sipahiye karşı öşrünü en yakın pazara taşımak ve köyünde ambar yapmaktan başka bir angaryayla yükümlü değildir. Sipahinin elinde kendisinin beslediğı 'cebelü'lerin ihtiyaçlarını karşılayacak ürünü doğrudan elde edebilmesi için sadece kendi imkanlarıyla işleyebileceğı büyüklükte 'hassa çiftliğı' veya at beslemek için 'hassa çayırı'ndan başka toprak parçası yoktur. Bu açıdan sipahi-köylü ilişkisi, Batı Ortaçağında görülen derebeylik sistemindeki Senyör-Serf ilişkisinden oldukça farklıdır (Barkan, 1937: 36).

Gerçi Osmanlı çiftçisi, devletin belirlediğı yerde oturmak ve belirli bir ölçekte bir işletme birimini işletmek zorundadır. Ancak bu bağımlılık da feodal

bağımlılıklardan farklıdır. Çünkü Osmanlı çiftçisi, çift bozan denen vergiyi ödemesi halinde istediği yerde ve istediği işi yapabilmesi mümkündür. Feodal sistemde ise böyle bir hak söz konusu değildir. Senyör, serfin sadece malına değil, aynı zamanda kendisine de sahiptir. Bundan dolayı serf, istediğiyle değil, serflerden biriyle evlenmek zorundadır. Oysa Osmanlı çiftçisi, özellikle taşınabilir malların mirası konusunda İslam hukukuna bağlı, evlilik konusunda da normal vergisini ödemek şartıyla herhangi bir sınırlamaya tabi değildir (Akyılmaz, 1999: 43).

Kısaca yapılan birçok araştırmaya göre Osmanlı üretim sistemi, kendine has yapısı ile Batı feodal sisteminden çok ayrı özelliktedir.

2.1.1.1.2. Osmanlı Üretim Tarzının Çözülme Süreci ve Çözölmeye Ortam Hazırlayan Dinamikler

17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı üretim tarzının temel taşı oluşturulan tımar sistemi yavaş yavaş etkinliğini kaybetmeye, miri toprak sistemi mülk toprak sistemine dönüşmeye başlar. Bu süreçte yüksek devlet görevlileri, paşalar ve aracı-tefeciler çeşitli yollardan büyük ölçekli araziler ve mandıralar edinirler; sayıları binleri bulan büyükbaş ve küçükbaş hayvan sürüleri sahibi olurlar.

Çeşitli mali ve ekonomik nedenlerden dolayı sipahilerin bir kısmı dirliklerini terk ederek başka işler ile uğraşmaya; bir kısmı da köylünün toprağını kendi mülkiyetine geçirerek köylüyü ırgatlaştırma yoluna gider. Zamanla bu bozuk düzen yapılaşır, merkezi gücün de zayıflamasına bağlı olarak ayan ve eşraf kesimi tarımsal düzenin temel taşı haline gelir.

Ekonomik buhranlara ilişkin olarak ortaya çıkan siyasi ve askeri bunalımlar, yönetici kesimin ilgisinin siyasi ve askeri alanlarda yoğunlaşmasına neden olur. Bu yüzden ekonomik sistemin ıslahına yönelik tedbirler ve uygulamalar yetersiz kalır (Ortaylı, 2006: 34-39).

Geleneksel Osmanlı üretim tarzının yıkılmasına ortam hazırlayan tüm bu gelişmeler dış dinamikler ve iç dinamikler olarak ele alınabilir.

2.1.1.1.2.1. Dış Dinamikler

Osmanlı toplumunda toprak sistemine dayalı olarak kurulan iktisadi, siyasi ve askeri dengeler Batı dünyasında oluşan yeni konjonktürlerin etkisiyle 17. yüzyılın başlarından itibaren bozulmaya yüz tutar.

Genel olarak Osmanlı ekonomisinde enflasyon ciddi bir sorun haline gelir, buna bağlı olarak Osmanlı piyasalarında hammadde fiyatlarında büyük artışlar yaşanır. Ayrıca Osmanlı'da ana ürün fiyatlarının Batı'ya nispeten daha düşük olması Osmanlı'dan bu ülkelere kaçakçılığı yaygınlaştırırken Batılı ülkelerden ithal edilen enflasyon (ithal enflasyonu) nedeniyle ana ürün fiyatlarında ciddi yükselmeler görülür. İşte bu yüzden Osmanlı ekonomik dengeleri bir daha kurulamayacak şekilde ahengini kaybeder (Duran, 1991: 49).

Üretim tarzının çözülmesine ortam hazırlayan bir diğer dış dinamik, savunma stratejisinin değişmesidir. Batı'da geliştirilen yeni savunma teknolojisi, geniş ölçüde ateşli silahlara dayanır. Halbuki Osmanlı ordusunun esasını oluşturan tımarlı sipahilerin envanterinde ateşli silahlar yoktur. Osmanlı Devleti, Batı'daki bu gelişmeleri takip edip yeni savunma stratejisini benimser. Sipahi teşkilatına dayanan askeri güç yerine profesyonel askerlik ikame edilir ve buna bağlı olarak tımar rejimi bizzat devlet tarafından devre dışı bırakılır. Tımar sisteminin ekonomik ve askeri alandaki fonksiyonunu yitirmesi, özellikle bu alanlarda ekonomik ve sosyal yozlaşmalara yol açar. Nihayetinde Osmanlı geleneğinin temel taşı olan tımar kurumu Tanzimat ile ortadan kaldırılır (Cem, 1982: 166 vd.).

Osmanlı sisteminin bozulmasına sebebiyet veren diğer bir dış dinamik uluslararası ticari trafiğin yön değiştirmesidir. Batılı denizciler tarafından Ümit Burnu'nun keşfi Doğu-Batı ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik'e kaymasına neden olur, bu gelişmeye istinaden Osmanlı Devleti önemli bir avantaj üstünlüğünü kaybeder. Hatta bazı araştırmacılara göre bu olay Osmanlı'nın geri kalışının en önemli nedenidir (Avcıoğlu, 1978: 53).

Dış dinamiklerin bir kısmı da uluslararası siyasi konjonktür ile ilgilidir. Osmanlılar tarafından birçok Batılı ülke tüccarına verilen kapitülasyonlar tarihsel süreçte genellikle Osmanlı toplumu aleyhine gelişim gösterir. Yani Osmanlı'nın siyasi bunalıma düşmesiyle imtiyazlar genişletilir ve bunlar Batılılar tarafından tabii bir hak şeklinde yorumlanmaya başlanır (Bağış, 1980: 311). 19. yüzyıla gelindiğinde, daha önce zikredildiği üzere 1838 Baltalimanı Antlaşması ile Osmanlı pazarları Batılı tüccarlara açılırken devletin piyasaya müdahalesi asgariye indirilir.

Sonuç olarak Osmanlı toplumunun temel kurumları Batı'dan gelen şoklarla sarsılır ve çözülmeye başlar. Bu aşamada Osmanlı aydını yeniden dengeye ulaştıracak ya da yeni dengeleri kuracak düşünceleri üretmediğinden ekonomik ve sosyal hayatın giderek kötüleştiğine tanık olunur.

2.1.1.1.2.2. İç Dinamikler

Geleneksel Osmanlı üretim tarzının çözümlenmesini hızlandıran bazı iç dinamikler de vardır. Osmanlı mali yapısının dönemsel şartları karşılayabilecek esneklikte olmayışı ilk olarak zikredilebilir. Fiyat istikrarına yönelik düzenlenen vergi sistemi, enflasyon dönemlerinde revize edilemediğinden birçok temel kurum gelir kaynaklarının azalmasına bağlı olarak dejenere olur. Mesela tımar rejimi bunların başında gelir. Yıllık fiyat artışlarının yok denecek kadar arttığı bir dönemde belirlenen sipahi gelirleri, ilerleyen dönemdeki enflasyon zamanlarında arttırılmadığından kurum klasik dönemdeki fonksiyonelliğini kaybeder (Akdağ, 1963: 24).

Mali sistem haricinde lonca teşkilatındaki çözümler de önemlidir. Siyasi ve sosyal kargaşa dönemlerinde Osmanlı toplumunda dayanışmanın, paylaşmanın, huzurun önemli bir kaynağı olan, bilhassa kentlileri her türlü terörden korumaya çalışan ve Osmanlı sosyo-ekonomik yapısının önemli bir parçası niteliğindeki bu teşkilat serbest piyasa sistemine uymayan kurallar benimsediğinden Osmanlı piyasalarının Ortaçağ ölçeğini aşamamasına neden olur. Bu yüzden Osmanlı'daki çoğu işletme kitlesel üretimi gerçekleştiremez (Yalçın, 1979: 78).

Başka bir iç dinamik olarak elit zihniyetteki çıkmazdan söz edilebilir. İktisadi gerilemeyi önleme amacıyla geleneksel dönemde ileri sürülen fikirler ekseriyetle klasik kurumların ıslahı, sikkenin tağyiri ve müsadere sisteminin yaygınlaştırılmasına yöneliktir (Koçi Bey, 1985: 50). Maalesef iktisadi gelişmeye dair tutarlı ve rasyonel çözüm önerileri bu dönemde geliştirilemediğinden, Osmanlı ekonomisinin içine girdiği girdaptan çıkamadığı görülür. Üretilen politikaların çoğu klasik döneme olan özlemin bir yansıması şeklindedir (Mardin, 1985: 618).

Büyük askeri yenilgilerin ardından Osmanlı yöneticileri, çözüm arayışı içinde yönlerini Batı'ya çevirir. Yönetici kesimde toplumsal gelişmenin ancak Batılı kurumları transfer etmek ile mümkün olacağı inancı yaygınlaşır. İlk bölümlerde ifade edildiği gibi 19. yüzyılın ortalarına doğru liberal düşünce bir hayli gündemde olup aydın kesiminin önemli bir bölümünün görüşü haline gelir. Batı kaynaklı modern fikirlerin resmi kurumları da etkilediği görülür. Devletin en önemli yüksekokulu olan Mekteb-i Mülkiye'de 'bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler' düşüncesini aşırı derecede savunan hocalar ders vermeye başlar.

Nitekim toprak rejimine dayalı olarak kurulan ekonomik, sosyal, siyasal ve askeri dengeler; iç ve dış dinamiklerin etkisiyle zaman içinde bozulma eğilimi gösterir. Bu çözülüşü önleyecek veya modern kurumları ikame edecek bilimsel ortam oluşturulmadığından ötürü geleneksel kurumlar tasfiye edilir ve bunların yerine Batı tarzı çıkış yollarına başvurulur (Duran, 1991: 52).

2.1.1.2. Yeni Üretim Tarzı

2.1.1.2.1. Yeni Üretim Tarzının Oluşum Süreci

Askeri yenilgiler ve Batı karşısında ekonomik geri kalmışlığın yoğun şekilde hissedilmesi, Osmanlı toplumunda yeni sistem arayışlarına yol açar. Eski düzende ısrar etmenin çözüm olamayacağı anlaşılınca Osmanlı yöneticileri ve aydınları, tüm kurumları Batı tarzında geliştirmek yönünde karara varırlar. Bu amaç ile Batı'dan birçok teknisyen getirilerek yönetimde, orduda, eğitim ve kültür hayatında yeni uygulamalara geçilir. Bu bağlamda 1734 yılında ilk Batı tipi okul olan 'Hendesehane' açılır. Ardından 1773'te 'Mühendishane-i Bahr-i Humayun', 1795'te 'Mühendishane-i Berri Humayun', 1834'te 'Tıphane-i Amire' ve 'Muzika-i Humayun', 1838'de 'Darul'ulumul' Hikemiyye-i Osmaniyye' ve "Mekteb-i Tıbbiyye-i Aliye-i Şahane' faaliyete girer. Özellikle II. Abdülhamit döneminde Batılı tarzda eğitim-öğretim 'Mekteb-i İbdidaiyye'ye kadar yayılır. Nitekim eğitimde olduğu gibi çeviri, edebiyat, güzel sanatlar, spor ve benzeri birçok alanda önemli dönüşümler gerçekleştirilir (Duran, 1991: 53).

Sosyo-kültürel hayattaki değişime paralel olarak mülkiyet ilişkilerinde ve devletin işlevinde de değişim gözlemlenir ve genel olarak yeni bir üretim tarzı benimsenir. Bilhassa toprak sisteminde, piyasanın işleyişinde ve dış ticaret rejiminde önemli dönüşümler yaşanır.

2.1.1.2.2. Yeni Üretim Tarzının Dokusal Çerçevesi

2.1.1.2.2.1. Toprak Kullanım Sistemi

Toprak sistemi alanında en köklü değişimler Tanzimat sonrası dönemde gerçekleşir. Tanzimat Fermanı (1839) ile tüm dirlikler kaldırılarak tımar rejimi tamamen yürürlükten kaldırılır. Sözü edilen ferman ile memur maaşlarının hazineден verilmesi ve toprak vergilerinin devlet tarafından toplanması öngörülür. Bunun yanında vergi eşitliği ilkesine binaen aşar (öşür) vergisinin oranı her yerde onda bir

(1/10) olarak belirlenir (Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1938: 224; Kaynar, 1985: 176-180; Karal, 1970: 170 vd.).

Diğer yandan 1847 yılındaki bir resmi tebliğ ile toprağın yalnızca babadan oğula değil, aynı zamanda kıza da miras olarak geçmesi kabul edilir (Barkan, 1980: 355).

2.1.1.2.2.2. 1858 Arazi Kanunnamesi

Batılılaşmak bağlamında toprak sistemi için 1839-1858 arası dönem, hazırlık dönemi gibi kabul edilir. Bu konudaki en ciddi değişim 1858 Arazi Kanunnamesi ile yapılır. Söz konusu kanun ile ülke toprakları beş kısma ayrılarak ferdi mülkiyet esası getirilir (Cin, 1978: 25-50; Şafak, 1977: 70-71). Bu konu için kanunda "...bir karye ve kasabanın bütün arazisi toptan olarak ahalinin heyet-i mecmuasına ihale ve tefviz olunmayıp, ahaliden her şahsa başka başka arazi ihale olunarak keyfiyet-i tasarruflarının mübeyyin yedlerine tapu senetleri ita olunur" ifadesi yer alır (Barkan, 1980: 337).

İlgili kanunun temel mantığı, toprakların küçük işletmeler şeklinde köylüye dağıtılması yönündedir. Bir köy arazisinin bir veya birkaç şahsın eline geçip tek bir çiftlik haline dönüştürülmesi yasaklanır ve bu durumun sadece kendi halkı dağılmış olan köylerde olabirliği benimsenir (Duran, 1991: 55).

Bu yeni düzenlemede toprak üzerinde köylünün tasarrufu, Batı hukukundaki tasarruf düzeyinde olmasa da eski düzene oranla hayli ileri derecededir. Kanuna göre köylü, kendine verilen toprak üzerinde istediği gibi tasarruf edebilir, tarlaya istediği ürünü ekebilir ve bu toprağı istediğine kiraya verebilir veya satabilir. Bunun yanı sıra birtakım sınırlamalar da getirilir ki bunlar da köylünün izinsiz bir şekilde topraktan kiremit ve tuğla yapması, toprağı mazeretsiz atıl bırakması ve toprağı bahçe ve bina yapması gibi hususlardır (Barkan, 1980: 56).

Yani Osmanlı toprak sistemi, sosyal ve ekonomik düşüncedeki değişimlere paralel olarak değişip önemli ölçüde modernize edilir. Benzer değişimler piyasa mekanizmasının işleyişinde de göze çarpar.

2.1.1.3. Tarımsal Yapı

Bu bölümde tüm Osmanlı Devleti sınırları değil, sadece bugünkü sınırlar içinde kalan (Kars ve civarı hariç) Türkiye'deki tarım yapısından kısaca bahsedilecektir.

2.1.1.3.1. Tarımın GSMH'ye Katkısı

Söz konusu dönemde Osmanlı bir tarım toplumu görünümündedir. Dolayısıyla GSMH'nin önemli bir bölümü tarımsal üretime dayalıdır.

Eldeki kısıtlı verilere göre tarım sektörünün Osmanlı GSMH'sine katkısı şöyledir:

Tablo 1: 1907-1926/30 Yılları Arasında Tarımın GSMH'ye Katkısı (%)

<u>Yıllar</u>	<u>Yüzde Katkı</u>
1907	49.5
1913	46.0
1914	53.1
1926-1930	48.9

Kaynak: Eldem, 1970: 303.

Tabloda görüldüğü üzere 1907-1930 arası dönemde tarımın GSMH'ye katkısı % 50 civarındadır. Hatta bu oranın 1960'lara kadar seyrini koruduğu söylenebilir (İnci, 2009: 111). Bu noktadan hareketle 1930'lara kadarki dönem dikkate alındığında Osmanlı ekonomisinin 1900'lü yılların başından 1930'lara kadar ciddi bir yapısal değişim geçirmediği ileri sürülebilir.

2.1.1.3.2. Nüfustaki Gelişmeler

Osmanlı Devleti'nin en önemli meselelerinden biri çalışmanın ilk bölümünde Namık Kemal, Cevdet Paşa ve Nursi'nin de önemle vurguladığı üzere nüfus yetersizliği problemidir. 1880'lerden önce Anadolu'nun nüfus yoğunluğu çok düşüktür. Kilometrekareye (km²) düşen kişi sayısı en yoğun bölgelerde bile 7'yi geçmemektedir. Bu rakam Ege bölgesinde 6,5, Akdeniz bölgesinde 5,1 ve İç Anadolu bölgesinde 4,4 kadardır (Duran, 1991: 58).

1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin siyasi coğrafyasının değişmesinin ardından önemli nüfus hareketleri ortaya çıkar. Özellikle 1876-1896 yılları arasında Balkanlar'da kaybedilen topraklardan gelen ve Ege, Marmara ve İç Anadolu bölgelerine yerleşen göçmen sayısı 845.861'dir (Akbayar, 1985: 1242). Hızlı nüfus artışı ve göç gibi gelişmelerden sonra Anadolu nüfusu 16

yılda, 1893 yılı için yaklaşık ikiye katlanarak 11 milyon 378 kişiye ulaşır (Duran, 1991: 59).

Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin son döneminin başları ile ilgili veri bulmak zor olsa da söz konusu dönemin sonlarına dair elde bulunan bazı veriler aşağıdaki tablodaki gibidir. Çalışan nüfusun tarım ve tarım dışı sektörler arasındaki dağılımı ekonominin gelişmişlik düzeyi hakkında ipucu vereceğinden bu tablodaki veriler faydalı olacaktır.

Tablo 2: Türkiye’de 1913 Yılında Tarımda Çalışan Nüfusun

Toplam Nüfusa Oranı

Bölgeler	Yüzde (%)
Marmara Bölgesi	40
Ege Bölgesi	34,3
Karadeniz Bölgesi	54,1
İç Anadolu Bölgesi	36,6
Akdeniz Bölgesi	37,3
Doğu Anadolu Bölgesi	69,2
Ortalama	40,2

Kaynak: 1329 Ziraat Sayımı, 1332’den akt. Duran, 1991: 62.

Akdeniz Bölgesi’ndeki nüfus sadece Adana vilayetini, Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki nüfus ise Erzurum vilayetini kapsar ve 1909 verileridir.

Tablodan bölgeler arası kalkınmışlık düzeyi hakkında birtakım yargılara varmak mümkündür. Buna göre sanayi ve hizmet sektörlerinin daha fazla geliştiği bölgelerde tarımda çalışan oranı nispeten düşük ve ticari yoğunluğun daha az olduğu bölgelerde ise tarımda çalışan oranı daha yüksektir.

Görece geri kalmış bir toplumda nüfusun % 40 oranındaki kesiminin tarımda ve % 60 oranındaki kesiminin tarım dışı sektörlerde çalışıyor olması şaşırtıcı olabilir. Bu durum Türkiye’nin nerdeyse her bölgesinin 1880’lerden sonra yoğun ticarileşme eğilimine girmesiyle açıklanabilir. Büyük ve orta büyüklükteki kentlerde binlerce işyeri açıldığı bilinir. Örneğin 1895 yılında 5495 haneli Ankara’da 2173 dükkan, 50

büyük mağaza ve 32 han; 1885 yılında 4426 haneli Tokat'ta 1300 dükkan ve 26 han; 1906 yılında Elazığ'da 782 dükkân, 12 han, 2 otel, 30 kahvehane, 14 fırın, 45 değirmen, 38 bezirhane ve 1 gazhane vardır ki benzer durum Konya, İzmir, Bursa, Trabzon, Kastamonu vilayetlerinde de mevcuttur. Ayrıca ele alınan dönem için büyük ve orta büyüklükteki kentlerde hane başına ortalama 0,60-0,80 işyeri düştüğü kaydedilir (Duran, 1991: 63).

Bu dönemde Türkiye'de işsizlik hissedilir düzeyde bir problem olmaktan çok uzaktır. Üstelik kadınların çalışmadığını ve her hanede bir veya iki çocuğun çalışma yaşının altında olduğu varsayılırsa ekonomide ileri derecede bir 'işgücü açığı'nın mevcut olduğu ortaya çıkar (Aydın Vilayeti Salnamesi, 1307: 707'den akt. Duran, 1991: 64).

Kısaca hem nüfus yetersizliği hem bunun uzantısı olan işgücü açığı hem de sosyo-psikolojik faktörler, Osmanlı Devleti'nde Batı tipi bir gelişme sürecinin oluşmasını önleyen etkenler olarak öne sürülebilir.

2.1.1.3.3. Üretim Deseni

Tarımsal yapının belirleyicilerinden biri de üretim desenidir. Bu açıdan tahıl, baklagil, meyve ve endüstriyel bitkilerin toplam üretim içindeki oranı ve üretim miktarının değişim seyri gibi meseleler tarımsal yapının gelişmişlik seviyesini belirlemede faydalı olacaktır.

Yapılan araştırmalar çoğunlukla 19. yüzyıl sonlarına ilişkin veri ulaşımına (şimdiki Türkiye'nin tüm topraklarını kapsamasa da) imkan tanır. Buna göre 1870 yılında Marmara Bölgesi ve Karadeniz Bölgesi'nin bir bölümü, 1890/95'te Konya ve Erzurum vilayeti verileri eksiktir. 1909 ve sonrasındaki çalışmalar tüm Türkiye'yi kapsar niteliktedir.

Tablo 3: 1870-1925 Arasında Türkiye Tarımında

Üretim Desenindeki Gelişmeler (%)

Üretim Çeşidi	1870/5	1890/5	1909	1913/5	1925/6
Tahıl ve Baklagiller	85,1	85,3	80,3	76,3	83,6
Meyve	8,7	10,6	17,1	19,0	12,2
Endüstriyel Bitkiler	6,2	4,1	2,7	4,7	4,2

Kaynaklar: Konya, Erzurum, Trabzon, Edirne, Halep Vilayetleri Salnameleri, 1313 İstatistik-i Umumusi'nden akt. Duran, 1991: 65.

Görüldüğü gibi tarımsal gelişme ve üretim deseni arasında doğrusal bir ilişki bulunur. 1870'lerde üretim tahıl ve baklagiller üzerinde yoğunlaşırken ilerleyen süreçte bu ürünlerin üretiminde düşüş gözlemlenir. Meyve üretimi 1920'lere kadar artış gösterir. Eldeki verilere göre I. Dünya Savaşı dolayısıyla meyve üretiminde bir gerileme yaşanır.

Tarımda gelişme düzeyini yansıtan esas gösterge endüstriyel bitkilerin durumudur. 1870-1909 yılları arasında endüstriyel bitki üretiminde oransal bir düşüş izlenir. Bunun nedeni uluslararası ticari konjonktürdeki değişimlerdir. 1848-1873 arası dönem Batılı ülkelerin sanayileşmesini hızlandırdığı bir dönemdir. Buna bağlı olarak civardaki ülkelerden hammadde arayışı artar. Aynı zamanda Amerika'daki savaştan dolayı pamuk fiyatlarının artışı da bu nedenler arasında sayılabilir (Pamuk, 2018: 48-52).

İç piyasaya bakıldığında önceleri ihracat kalemleri içinde yer alan meşe palamudu, meyan kökü ve cehri gibi ürünler Batı'da suni şekilde ikame edilmeye başlanır. Böylelikle Osmanlı ihracatında bu ürünlerin oranının azalması yüzünden üretimlerinde de bir gerileme yaşanır. Öte yandan 1909'larda özellikle pamuk üretimindeki gelişmeye bağlı olarak 1913 yılında endüstriyel bitkilerin üretimi artış gösterir. Savaş sonrası dönemde de benzer bir ilerleme kaydedilir (Pamuk, 2018: 125; Duran, 1991: 64-67).

Kısaca üretim deseni özellikle uluslararası ekonomik ve ticari gelişmelere bağlı olarak dalgalı bir seyir izler. Yani konjonktürün olumlu seyrettiği dönemlerde

kısmi olarak genişleme yaşanırken daralma ya da bunalım dönemlerinde gerileme eğilimi görülür.

2.1.1.3.4. İşletme Ölçeği

Osmanlı Türkiye'sinde zirai işletmelerin büyüklüğü çoğunlukla orta ölçeklidir. Toplam tarım arazilerinin yaklaşık % 50'si 10-50 dönüm büyüklüğündedir. 50 dönümden büyük olan işletmelerin toplam işletmelere oranı % 30 civarındadır. Bu oranlar bölgeye göre değişkenlik gösterir. Mesela Akdeniz Bölgesi'nde 50 dönümden büyük olan işletmelerin toplam işletmelere oranı % 46, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaklaşık % 15'tir. 10 dönümden daha küçük işletmelerin toplam işletmelere oranı ise % 25 civarındadır. Bölgeler bazında bakıldığında 10 dönümden küçük işletmelerin toplam işletmelere oranı, Doğu Anadolu'da % 38, Karadeniz'de % 31,6'dır (1327 Asya ve Afrika-i Osmani Ziraat Sayımı'ndan akt. Duran, 1991: 67). Genel olarak büyük ölçekli işletmeler Akdeniz ve Ege Bölgesi'nde yoğunlaşır.

2.1.1.4. Tarım Politikası

Osmanlı'da 19. yüzyılda iktisadi düşüncenin gelişmesi ve değişmesine bağlı olarak iktisadi politikalar da değişir. Henüz geleneksel yapının korunduğu bir dönemde yani 19. yüzyılın başından itibaren benimsenen politikalarda günümüzdeki politikaların rasyonelliğini aramak doğru değildir. Özellikle teknik bilginin, uzman kadronun, sermaye stokunun büyük ölçüde yetersiz oluşu bu farklılıkta önemli bir etkidir. Dolayısıyla böyle bir ortamda gelişme düşüncesiyle üretilen amaç ve araçların ortaya koyduğu sonuçlar da bugünün seviyesinden oldukça geride olacaktır. Bu yüzden söz konusu dönemi günümüz mantığıyla değil, o dönemin şartlarına göre değerlendirmek gerekir.

2.1.1.4.1. Tarımı Geliştirme Programları

İncelenen döneme iki ayrı yönetim damgasını vurur. Bunlar II. Abdülhamid yönetimi ve İttihat ve Terakki yönetimidir. İlk olarak bu iki yönetimin tarımsal programları belirlenecek, sonrasında bu programlar çerçevesinde ortaya konulan politikalardan bahsedilecektir.

2.1.1.4.1.1. II. Abdülhamid Yönetiminin Tarımsal Gelişme Programı

Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid zamanında çok kapsamlı bir zirai kalkınma programı hazırlar. Bu girişim hem önceki dönemin hem de programın yayınlandığı dönemin tarımsal problemlerine ışık tutmak açısından önemlidir.

1877 yılında belirlenen II. Abdülhamid dönemindeki tarımsal gelişme programında genel olarak şu esaslar bulunur: Çiftçilerin finansman ihtiyacını karşılayacak resmi kredi-finans kurumları geliştirilmeli ve yaygınlaştırılmalıdır. Çiftçilerin teorik ve pratik anlamda gelişmesini sağlayacak eğitim-öğretim kurumları açılmalıdır. Atıl vaziyette duran toprakların şenlendirilmesi için toprak ıslah çalışmaları başlamalıdır. Sulu tarımın yaygınlaşması için gerekli altyapı hazırlanmalıdır. Tarım sektöründeki yeniliklerin ilgili kişilere ulaştırılması için bilgi akışını sağlayacak düzen kurulmalıdır. Tarımsal alandaki yenilikçi girişimler teşvik edilmeli, desteklenmeli, ödüllendirilmelidir. Tarımda makineleşme yaygınlaştırılmalı, bunun için ithal edilen makineler gümrük vergisinden muaf tutulmalıdır. Islah edilmiş yüksek verimli tohum ithal edilip üreticiye dağıtılmalıdır. Hayvan ve bitki hastalıklarını tedavi edebilmek için gerekli teknik kurumlar ülke genelinde kurulmalıdır. Hayvan ırkını ıslah edebilmek için kaliteli damızlık ithal edilip üreticiye dağıtılmalıdır. Tarımsal gelişmenin önünü açan vergi sistemi getirilmelidir. Taşra vilayetlerinde istihdam edilmek üzere çeşitli kadrolar açılıp çiftçilere daha fazla hizmet götürülmelidir (Düstur, 1293: 473-4'ten akt. Duran, 1991: 68-69). Nitekim bu programda tespit edilen önlemler ilerleyen süreçte büyük ölçüde faaliyete geçirilir.

2.1.1.4.1.2. İttihat ve Terakki Yönetiminin Tarımsal Gelişme Programı

İttihatçılara göre önceki hükümetlerin tarım sektörüne ilişkin politika ve uygulamaları yeterli seviyede değildir. Ayrıca yolların bozukluğu, tarımsal ihracatın azlığı, sanayi potansiyelinin zayıflığı belli başlı problemlerdendir. İttihatçılarda kara, deniz ve demiryolu ulaşımını geliştirme, nehirlerin temizlenip sulama ve taşımada verimli hale getirme ve tarımın geliştirilmesi fikirleri hakimdir (İttihat, No: 70, 15'ten akt. Duran, 1991: 69).

Genel olarak 1909 mali yılı bütçe kanununda tarım sektörünü geliştirme adına özetle şunlardan bahsedilir: Ziraat Heyet-i Fenniyesi kurumunun yerine Ziraat Umum Müdürlüğü kurulacaktır. Baytar ve Ziraat ayrı umum müdürlükleri

yapılacaktır. Taşradaki ziraat memurları gerekli deneyleri yapmak, yeni teknoloji ve suni gübre kullanarak üretim maliyetlerini düşürmeye çalışmak, kaliteli tohum, fidan ve fide ithal ederek katma değeri yüksek ürünlerin üretimini yaygınlaştırmak, çiftçilere tarımın önemini anlatan seminerler düzenlemek, ziraat odaları ve sendikalar kurmakla görevlendirilecektir. Halkalı Ziraat Mektebi mezunları çeşitli vilayet ve kurumlara müfettiş, müdür, memur ve muallim olarak tayin edilecektir. Modern makine ithal edip bu makinelerin bakım ve onarımını üstlenecek ziraat istasyonları kurulacaktır. Avrupa'daki tarımsal eğitim-öğretim metoduna uygun bir eğitim-öğretim sistemi hazırlanacaktır. Tarıma dayalı sanayi dalları geliştirilecektir. Bursa ve Selanik bağlarında ortaya çıkan plokisra hastalığına karşı mücadele edebilmek için Amerikan asma çubuğu üretimi yaygınlaştırılacaktır. Ziraat Yüksek Mektepleri'nden mezun beş öğrenci alanlarında uzmanlaşmaları için Avrupa'ya gönderilecektir. Üreticinin talep ve şikayetlerine hızlı cevap verebilmek için Ziraat Odaları kurulacaktır (Maliye Nezareti, 1325'ten akt. Duran, 1991: 72).

Anlaşılabileceği üzere İttihatçıların programı II. Abdülhamit'in programından daha ileri düzeydedir. Ancak önemli olan teoriden ziyade bu kararların ne derece pratiğe aktarılabildiğidir. Bu açıdan ilerleyen bölümlerde söz konusu programların ne derece gerçekleştirildiği araştırılacaktır.

2.1.1.4.2. Kurumsal Yapı Politikası

Tarımsal gelişme programını yürütecek kurumları, resmi kurumlar ve özel kurumlar olarak; ayrıca bunları da idari ve teknik kurumlar olarak bölümlere ayırabiliriz.

2.1.1.4.2.1. Resmi Kurumlar

1893 yılına kadar tarım Ticaret ve Nafia Nezareti'nin sorumluluğundayken 1893 yılında Nezaret-i Orman ve Meadin ve Ziraat kurularak tarıma verilen önem arttırılır. Tarım uzmanlarından oluşan bir kadro kurulur. Çok sayıda öğrenci Avrupa'ya eğitim-öğretim için gönderilir. Halkalı Ziraat Mektebi kurularak, bu okuldan mezun olanlar taşra vilayetlerine müfettiş ve memur olarak atanırlar. Ayrıca hayvancılığın ıslahı için 1895'te veteriner yüksek okulu açılır (Shaw ve Shaw, 1983: 283).

1908 yılı bütçe kanununda tarımdan sorumlu olan kurum Ziraat ve Ticaret Nezareti yapılır. Tarımla ilgili müdürlükler Ziraat Umum Müdürlüğü, Baytar İşleri

Umum Müdürlüğü, Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü ve Orman Umum Müdürlüğü'dür. Umum müdürlüklerine bağlı pek çok idare, şube, kurum, mektep ve çalışan bulunur (Refet ve Zeki, 1330: 140'tan akt. Duran, 1991: 73).

Ziraat Bankası Umum Müdürlüğü bünyesinde 1897 yılında 77'si merkezde olmak üzere toplam 845 personel faaliyettedir. Ziraat Bankası şubelerinde en fazla memur Aydın vilayetinde bulunan şubelerdedir. Bu vilayetteki şubelerde 85 memur istihdam edilir. Sayı bakımından ikinci sırada 58 memurla Hüdavendigâr, üçüncü sırada 55 personelle Edirne vilayeti yer alır. 1897 yılında Ziraat Bankası personelinin yıllık toplam maaşı 6 milyon 504 bin 141 kuruştur (İstatistik-i Umumi, 1326'dan akt. Duran, 1991: 74).

Hayvancılık sektöründen sorumlu Baytar İşleri Umum Müdürlüğü'nün esas kadrosu 1877'de çıkarılan 'Memalik-i Şahanede İstihdam Olunacak Mülkiye Baytarları Hakkında Kaleme Alınan Nizamname' yasasıyla oluşturulur. Veterinerliğin ülke genelinde yaygınlaştırılması amacıyla yayınlanan bu nizamname ile hayvancılık sektörü kısmi olarak devlet desteğine kavuşur ve modernize edilir (Maliye Nezareti, 1325'ten akt. Duran, 1991: 75).

Bununla birlikte tarımın çevre şartlarının düzenlenmesi konusunda yerel yöneticilere de önemli görevler verilir. Genel yolların dışındaki yolların yapımı ve bakımı, göl ve bataklıkların kurutulup sulama ve diğer faydalı alanlarda kullanılması, örnek tarla, fidanlık ve tarım okulları açma gibi görevler bütçeleri dahilinde yerel yönetimlere tevdi edilir (İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu, 1332'den akt. Duran, 1991: 76 dipnot).

Özetle yabancı ülkelerde ve yurtiçinde eğitim-öğretimini tamamlayan idari ve teknik personelle Osmanlı bürokrasisi önemli ölçüde genişler ve çeşitlenir. Bu genel gelişmeye bağlı olarak dolaylı ya da doğrudan tarım sektöründe istihdam edilenler sayı ve uzmanlık bakımından artış gösterir.

2.1.1.4.2.2. Özel Kurumlar

Tarım sektörüne hizmet sağlayan özel kurumlar; Ziraat Odaları, Çiftçi şirketleri ve Kooperatifler olarak sıralanabilir.

2.1.1.4.2.2.1. Ziraat Odaları

Ziraat Odaları'nın kurulmasının önünü açan nizamname 1882 yılında yayınlanır. Buna göre odalar devletle üreticiler arasında köprü vazifesi görecektir. Ziraat Odaları mahalli ziraatın geliştirilmesi açısından önemli kurumlardır.

Ziraat Odaları büyük şehirlerde kurulur, 1890 yılında ise lağvedilerek bu faaliyetleri Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odaları üstlenir. Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odaları ülkede hızlı bir şekilde yayılır, 1908 yılında 156 adet oda mevcuttur (Mutaf, 1995: 42-43).

2.1.1.4.2.2.2. Çiftçi Cemiyetleri

1910 yılında kurulan çiftçi cemiyeti nizamnamesine göre cemiyetin amaçları kısaca şöyledir. Cemiyet üyeleri siyasetten uzak duracak ve siyaset üstü bir politika izleyeceklerdir. Ziraatin geliştirilmesine odaklanılacaktır. Ziraate ilişkin derslerin okutulmasına çalışılacak, pekiyi ile mezun olan öğrenciler Avrupa'ya eğitime gönderilecektir. Orman varlığının geliştirilmesine ilişkin bilgilendirmelerde bulunulacaktır. Nehirlerden daha verimli faydalanmak için çalışılacaktır. Çiftçi hayvanları ve tohumların ıslahı için özendirici girişimlere başvurulacaktır. İstanbul'da kimya laboratuvarı kurulacaktır. Ticaret ve ziraati geliştirmek için Terakkiyat-ı Ziraat ve Ticaret A.Ş. adıyla bir şirket açılacaktır. Diğer yandan ürünlerin yüksek fiyatla satılabilmesi için uluslararası alanda pazar araştırması yapacaklardır. Çiftçileri risklere karşı korumak için sigorta kurumları geliştirilecektir. Köylülerin şirketleşmesine yardımcı olunacaktır. Köylü kadınlara seminerler verilecektir. Teknolojinin takibi için düzenli olarak Avrupa seyahatleri organize edilecektir. Türkçe ve çeşitli dillerde gazete çıkarılacaktır (Duran, 1991: 79-80).

2.1.1.4.2.2.3. Kooperatifler

Osmanlı'da kooperatifçiliğin ilk adımları her ne kadar memleket sandıklarıyla atılsa da 1908 yılından sonra yaygınlaştığı görülür. Kooperatifçiliğin yaygınlaşmasının sebebi Osmanlı üreticilerinin yabancı şirketlerin mali gücü karşısında dirençsiz kalmalarıdır (Toprak, 1982: 213). Bu düşüncüyü geliştiren bir diğer unsur da tekel gibi hareket eden yabancı tüccarlara karşı üreticileri örgütlemektir (Duran, 1991: 81).

Düşüncenin gerçek hayatta gerçekleşmesi savaş dönemine rastlar. 1915'te kurulan kooperatiflerden biri Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'dir (Şirket Nizamnamesi, 1331'den akt. Duran, 1991: 81). Diğer kurulan kooperatif arasında Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi, Manisa Bağcılar Bankası, İzmit Sancağı Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirketi Osmaniyesi gösterilebilir (Toprak, 1982: 229-230).

Anlaşılabacağı üzere dönemin sonuna doğru Osmanlı Türkiye'sinde kooperatifçilik hareketi başlar. Atılan adımlar sadece belirli yörelerde yoğunlaşır. Hepsinin ortak gayesi güçlü ve örgütlü firmalar karşısında üreticiyi korumaya çalışmak ve üreticinin ihtiyaç duyduğu krediyi düşük faizle temin etmektir. Ancak kooperatif anlayışının 1908'lerden sonra gündeme gelmesi ve yalnızca belirli şehirlerde yoğunlaşması bir talihsizlik olarak değerlendirilebilir.

2.1.1.4.3. Teşvik Politikaları

Osmanlı otoriteleri, tarımda yapı değişikliğini gerçekleştirmek, geleneksel üretim yöntem ve araçlarından modern üretim yöntemlerine geçişi sağlamak amacıyla tarımsal girdileri belli ölçüde sübvansetmeye başlar. Özellikle karasaban yerine demir pullukların kullanılması yaygınlaştırılmak istenir. 1882 yılında ve sonrasında çıkarılan kanunlar ile makine ithalinin vergiden muaf tutulması bu kapsamda değerlendirilebilir (Düster, 1330, c. III: 343).

Benzer teşvik politikaları kaliteli tohum, fidan-fide kullanımını ülke çapında yaygınlaştırmak amacıyla üretilir. Teşvik politikası kapsamına alınan en önemli kalemler üzüm bağları, zeytin, pamuk ve duttur. Özellikle bağları tahrip eden, ürüne zarar veren floksira hastalığının başta İzmir ve çevresi olmak üzere ülke bağlarında yayılması neticesinde bu hastalığa bağışık olan Amerikan asma çubuğunun yaygınlaştırılması amacıyla önlem niteliğinde teşvikler yürürlüğe konulur. Bu doğrultuda floksira hastalığının görüldüğü bağlar resmi makamlar tarafından tahrip edilir, üreticinin uğradığı zarar belediye ve menafi sandığı tarafından karşılanır. Ayrıca hastalığın görüldüğü bağlar temizlendikten sonra Amerikan asma çubuğu diken üreticiler, dikim yılından itibaren on yıllık sürede ürettikleri ürünlerden öşürden muaf sayılırlar. Bunun yanında önceden Fransa ve Avusturya-Macaristan'dan ithal edilen fidanların yurtiçinde çeşitli devlet fidanlıklarında üretilip, bunların üreticiye ücretsiz dağıtılması kararlaştırılır. İzmir-Manisa-Urla'da kurulan Amerikan asma çubuğu yetiştirmeye yönelik fidanlıklardan 1904 yılından itibaren

üreticiye yılda yaklaşık 1 milyon fidan bedelsiz verilir. Bu sayede pek çok üzüm bağında Amerikan asma çubuğu dikilip yetiştirilir (BDİE, 1986'dan akt. Duran, 1991: 85-86).

Bir diğer önemli teşvik politikası ipekçilik kesimini ele alır. Ülke genelinde ipek kozası üretimini yaygınlaştırmak için bazı teşvikler yürürlüğe konur. Mesela devlet fidanlıklarında dut fidanı yetiştirilecek ve üreticiye karşılıksız dağıtılacaktır. 1904'te İzmir Seydiköy fidanlığında yirmi bin dönümlük arazide dut fidanı yetiştirilir, fidanlar İzmir hiterlandında ve isteyen çiftçilere bedelsiz dağıtılır. Buna ilaveten dut üreticilerine yönelik teşvikler de görülür (BDİE, 1986'dan akt. Duran, 1991: 86).

Osmanlı Devleti 1860'lardan itibaren belli ürünleri teşvik kapsamına alarak üretimlerini arttırma yoluna gider. İpekçiliğin yanında pamuk ve zeytin gibi ürünlerin üretimi de teşvik politikalarına bağlı olarak önemli ölçüde genişler (1325 Ziraat Sayımı'ndan akt. Duran, 1991: 90).

Dikkat edilirse teşvik kapsamındaki ürünlerin hepsi katma değeri yüksek ürünlerdir. Bu nedenle hem üretimlerini arttırmak hem de kalitelerini yükseltmek amacıyla bu tarz ürünlere devlet tarafından yoğun şekilde teşvik ve destekler uygulanır.

2.1.1.4.4. Kredi Politikaları

1870'lere gelmeden devletin tarım sektörünü geliştirici müdahale ve yönlendirmeleri artmaya başlar. Tarım sektörüne kaynak aktarımı için Ziraat Bankası'nın kurulması modern anlamda önemli bir gelişmedir. Ziraat Bankası'nın öncesinde memleket sandıkları ile menafi sandıkları bu fonksiyonu yerine getirme amacıyla kurulurlar. Banka kadar etkin birer kredi-finans kurumu olmasalar da çiftçiye bir miktar kredi temin etmeleri ve Ziraat Bankası'nın temelini oluşturmaları bakımından bu sandıklardan bahsedilebilir.

Mithat Paşa hem köylüye destek olmak hem de köylüyü tefecilerin ağından kurtarmak amacıyla kazalarda 'Memleket Sandıkları'nın kurulması ihtiyacını gündeme getirir ve buna öncülük eder (İloğlu, 1964: 93). Paşa'nın gayretiyle kurulan Memleket Sandıkları ilk üç yıl yalnız Tuna Vilayetinde, sonrasında her vilayette faaliyete geçirilirler. Sandıkların gelir kaynağı aşar vergisinin % 11'idir. Sandıklarda toplanan para ile köylülere, kendi köylerindeki ihtiyar heyetlerinin onayıyla 2000 kuruşa kadar %1 faizle 1 yıl vadeli kredi verilir. Yılsonunda biriken faiz gelirin

üçte biri her sandığın bulunduğu köyün imar işlerine harcanır. Diğer kalan para sandığın sermayesine eklenir. Sandıklar 20 yıla yakın işlevini sürdürse de sonrasında konjonktürel gelişmelere bağlı olarak fonksiyonlarını yitirirler ve 1882 yılında bir düzenleme ile Ziraat Sandıkları'na, 1883 yılında aşar vergisinin onda bir oranında artırılmasıyla 'Menafi Sandıkları'na dönüştürülürler. Çünkü Memleket Sandıkları'nın sermayesi imece yöntemi ile kendi üyelerinden toplanır ve kendi üyelerine dağıtılır ancak bu usulle gelir sağlanmasının sınırlandırıldığı açıktır. Bu yüzden Menafi Sandıkları'na geçilir (Fındıkoğlu, 1953: 35). İlerleyen dönemde sermaye birikimi yetersizliği ve istenen verimin alınamaması nedeniyle bu sandıkların yerine modern bir kurum ihtiyacı doğar. Buna istinaden 1888 yılında Ziraat Bankası kurulur (Duran, 1991: 92).

Ziraat Bankası, milli sermaye ile kurulan ilk bankadır. Esasen tarımsal faaliyetlere destek vermek amacıyla kurulur. Arka planında birçok motive edici faktör barındıran bu kurum, bir kredi-finance kuruluşu olmaktan öte o dönemin şartları içinde sosyo-ekonomik özellikleri olan bir oluşum olarak görülebilir (Quataert, 2011: 466). Yani Osmanlı'nın milli sermaye ile kalkınması, yerli üreticiyi koruması, onların rekabetini dışı karşı kuvvetlendirmesi, Galata bankerleri ya da tefecilerin piyasayı denetim altına almasının önüne geçilmesi gibi pek çok etken önem arz eder (Duran, 1991: 94-95).

Aynı şekilde 1879-1908 yılları arasında aşar vergisi gelirlerinin % 79 ve tarım ürünleri ihracatının % 45 artması; demiryollarının Anadolu içlerine ulaşması ile uluslararası pazarlara daha kolay girilmesine bağlı olduğu kadar (Quataert, 2011: 463), ihtiyaç duyulan finansal kaynağın temini açısından Memleket ve Menafi sandıkları ile Ziraat Bankası'nın da rolü olduğu açıkça ortadadır (İloğlu, 1964: 95).

Bu bağlamda Ziraat Bankası'nın gelişimine göz atıldığında 1909 yılında ülkedeki 666 kazanın 466'sında şubesi olması dikkat çeker. Ayrıca 1 yıl içinde toplanan, tekrar kredi olarak dağıtılan tutarlar bankanın kredi dönüşüm hızını ve gelişimini vurgulayan bir özelliktir. Bu açıdan kuruluşundan itibaren on yıl içinde bahsedilen bu tutar 251 bin kuruştan 44,5 milyon kuruşa çıkar. Yani toplanan ve dağıtılan tutarın 178 kat artması önemli bir gelişmedir. Sonraki on yılda krediler 60 milyon 401 bin 124 kuruşa ulaşır. Bankanın verdiği toplam kredilerin % 66'sı bu tarz kredilerdendir. Bunun yanında Ziraat Bankası'nın ilk yirmi yılda verdiği toplam kredi miktarı ve kaç kişinin bunu kullandığı da önemlidir. Bu zaman zarfında Ziraat

Bankası 1.309.195.821 kuruş toplam kredi verirken, bu miktarı kullanan kişi sayısı 1.861.087'dir (Quataert, 2011: 471-472).

Öte yandan Ziraat Bankası'nın finansmanı ile ziraat mektepleri, modern çiftçiler, modern teknikler, ziraate destek verici ve geliştirici tohum dağıtma programları, modern makine ve araç-gereç ithali gibi kalemlerin ihtiyaçları karşılanır (Pamuk, 2017: 153).

2.1.1.4.5. Pazarlama Politikaları

Tarımsal gelişmenin başlarında üreticilerin ihracata yönelik üretime yönlendirilmesini teşvik eden bir diğer unsur üretim-tüketim birimlerini birbirine bağlayan ulaşım ve haberleşme imkanlarının arttırılmasıdır. Böylelikle taşıma maliyetleri düşerken, üretici ürünü pazarlamak için motivasyon kazanır. Yani pazara yönelik üretilen ürün miktarının toplam üretim miktarındaki payını arttırmak için üretici-tüketici iletişimini kuvvetlendiren kara, demir ve denizyolları ulaşım imkanlarının ülke çapında tesis edilmesi gerekir. Daha sonra gelişmenin ilerleyen safhalarında pazarlama sürecinin etkin bir kooperatifleşme ile tamamlanması gerektiğine inanılır. Bununla birlikte depolama, ambalajlama, geçerli standartlara sahip olma gibi unsurlar da dikkate alınır.

2.1.1.4.5.1. Karayolu Ulaşımı

Bilindiği üzere klasik dönemde ana güzergahlar devlet tarafından, mahalli yollar ise tımarlı sipahiler tarafından yapılıyordu. Sonraki dönemlerde anayolların yapım ve bakımı derbent teşkilatı tarafından gerçekleştirilmeye başlandı (Orhonlu, 1967: 67). Klasik dönemde gayet muntazam olan yolların sonraki dönemlerde, özellikle 18. yüzyıldan itibaren tımar sisteminin bozulmasına paralel olarak ihmale uğradığı görülür (Yalçın, 1979: 270). Uzun bir süre bu vaziyette kalan karayolları 1869'da çıkarılan 'Turuk ve Meabir Nizamnamesi' ile yaygınlaştırılmaya, modernize edilmeye başlanır. 1909'a kadar bu nizamnameye göre faaliyetler yürütülürken, o tarihte bazı şartlar yenilenerek karayolu yapımı devam edilir (Duran, 1991: 96-98).

Hukuki düzenlemelerle bir taraftan yol yapımında ihtiyaç duyulan işgücü temin edilirken bir taraftan da sermaye sağlanır. Karayolu yapımına finansman sağlama 1880'lerden sonra geniş ölçüde artar. Belli yıllarda azalma görüldüyse de en yoğun karayolu yatırımları 1880-1895 yılları arasında gerçekleşir. Aşağıdaki tabloda bu açıkça görülebilir.

Tablo 4: Karayolu Yatırımları (1000 kr)

Yıllar	Harcama
1881	5.400
1882	22.800
1883	62.289
1884	72.162
1885	81.822
1886	79.640
1887	45.444
1888	35.383
1889	58.560
1890	11.883
1891	27.128
1892	24.064
1893	30.045
1894	22.606
1895	28.938
1896	22.334
1897	28.160
1907	31.500
1911	53.626
1912	117.365
1916	10.800

Kaynak: 1313 Senesi İstatistik-i Umumisi; 1907, 1911, 1912 ve 1916 Bütçe Kanunları'ndan akt. Duran, 1991: 99.

Tablo'ya göre 1912'de yüksek miktarda yatırım yapıldığı görülür. Söz konusu yılın bütçe kanununda Nafia Nezareti Anadolu'da 7000, Rumeli'de 2568 ve Arabistan'da 460 kilometre yeni karayolu yapımı için gerekli harcamayla yetkilendirilir (Düstur, c. II, 1293: 623'ten akt. Duran, 1991: 100).

Yapılması planlanan yolların ne kadarının yapıldığı belli değildir. Ancak savaş öncesi dönemde Türkiye'de yaklaşık 14-15 bin kilometre şose yolunun bulunduğu söylenebilir (Duran, 1991: 100).

2.1.1.4.5.2. Demiryolu Ulaşımı

Hızla gelişen bir başka pazarlama altyapısı demiryolu ulaşımıdır. Yabancı sermayeye verilen teşviklerle kısa sürede ülkede önemli bir demiryolu ağı tesis edilir.

1914 yılında Osmanlı sınırlarında bulunan 6599 km. demiryolunun 3120 kilometresi Türkiye sınırları içindedir (Eldem, 1970: 164). Özellikle Ege, Marmara, Akdeniz ve İç Anadolu'nun verimli hinterlandları demiryolu ağlarıyla ihracat limanlarına bağlanır. Ancak Karadeniz Bölgesi'nde bir hattın yapılmayışı bir eksikliklerdir.

Savaş döneminde yapılan hatlarla birlikte Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan demiryolu 4 bin kilometrenin üzerindedir (Tezel, 1982: 95).

Osmanlı'da demiryollarının yapılması taşıma maliyetlerine yansır, birim taşıma maliyetlerinde düşüş yaşanır. Daha önce ihracı çok pahalı olan ürünlerin demiryolu taşımacılığıyla birlikte taşıma maliyetleri azalır. Mesela 1860'da Diyarbakır-Halep arasında katırla taşıma maliyeti ton/mil başına 6.7 ya da Diyarbakır-Erzurum arasında 12.1 paund iken, 1895'lerde Konya-Haydarpaşa demiryolunda taşıma ortalama 2 paund civarındadır (Issawi, 1980: 177). Bu durum taşımacılık sektöründe demiryolunun önemini artırırken 1913 yılında toplam taşımacılığın yaklaşık yarısının demiryolu ile gerçekleşmesini sağlar (Eldem, 1970: 154).

Demiryolu ağıyla hem yurtiçinde bölgelerin birbiriyle hem de yerli piyasanın uluslararası piyasalarla bağlanması, özellikle güzergahlar üzerindeki üretim deseninin önemli ölçüde değişmesine neden olur. Demiryolu güzergahında geçimlik tarım yerine pazara ve ihracata yönelik tarımın ikamesi hızlanır. Aynı zamanda üreticiler katmadeğeri yüksek ürünleri geleneksel tahıl ürünleri yerine imkanları ölçüsünde tercih ederler (Pamuk, 2018: 87).

Öte yandan demiryolu ağının gelişmesi el sanatlarını olumsuz yönde etkiler. Geleneksel taşıma araçlarından daha az maliyetli olan demiryolu taşımacılığı, yabancı ürünlerin ithalatını daha cazip hale getirir. Yabancı ürünlere olan talebin artması, yerli sanayinin korunamaması nedeniyle zanaata dayanan el sanatlarının çözülmesine yol açar.

2.1.1.4.5.3. Denizyolu Ulaşımı

Sanayi devrimine bağlı olarak Avrupa ülkelerinde denizyolu taşımacılığı sürekli gelişirken Osmanlı maalesef bu alanda aynı ilerlemeyi gösteremez. 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nde deniz taşımacılığının yaklaşık % 90'ı yabancı gemilerle yapılır. 1911-1912 yıllarında ülkedeki deniz taşımacılığındaki 41.8 milyon tonlito kapasiteden Osmanlı deniz filosunun payı 4.4 milyon tonalitodur (Duran, 1991: 107).

Yoğun teşvik politikalarına rağmen Osmanlı'da deniz taşımacılığının belli ölçüde bir gelişme kaydettiği söylenebilir. Mesela 1879 yılında buharlı gemi kapasitesi 18.000 groston iken 1914 yılında 112.000 grostona çıkar. Yelkenli gemi kapasitesi ise 1879 yılında 164.000 grostondan 1914 yılında 202.000 grostona yükselir (Duran, 1991: 108).

Yelkenli gemilerden buharlı gemilere geçiş yavaş olsa da modern limanların varlığından bahsedilebilir. İzmir, İstanbul, Trabzon, Samsun, Ünye, Mersin gibi büyük ölçekli limanlar bu açıdan önemlidir.

Ulaşım alanında olduğu gibi haberleşme alanında da ciddi gelişmeler görülür. Haberleşme teknolojisi askeri amaçlı olarak kullanılırken sonraları ekonomik ve ticari gaye ile kullanılmaya başlanır. Hizmet sektöründe yaygınlaşan teknoloji kullanımı Osmanlı piyasalarının uluslararası piyasalara adaptasyonunu sağlar. Konjonktürel dalgalanmaların çok kısa zaman içinde Osmanlı piyasalarında hissedilmesi tabii bir durum haline gelir (Shaw ve Shaw, 1983: 282).

Özetle karayolu, demiryolu ve denizyolu taşımacılığının gelişmesi Osmanlı piyasalarını geniş ölçüde uluslararası ekonomik ve ticari konjonktürün etki alanına sokar ve uluslararası piyasalarla bütünleşmesini sağlar. Bu yapılanma tarım sektörünü olumlu yönde etkileyerek geçimlik tarımdan ticari tarıma yöneltir. Yine bu gelişmeler şehirler ve bölgelerarası işgücü ve ürün geçişini kolaylaştırır, sınırlı da olsa kırdan kente göçü başlatır.

Taşımacılıkta modern taşımanın yaygınlaşması taşıma maliyetlerinde düşüşü sağlarken önceleri ihracı veya yurtiçinde pazarlanması zor olan ürünlerin ihracını kârlı hale getirir. Diğer taraftan aynı gelişmeler ithalat giderlerinin azalmasına neden olur, buna bağlı olarak yabancı ürünler yeni taşıma araçlarıyla ülkenin birçok noktasına ulaştırılır. Bu durum da Osmanlı el sanatlarının gerilemesine yol açar.

2.1.1.4.6. Eğitim-Öğretim Politikaları

İncelenen dönem özellikle eğitim-öğretim alanında ileri derecede bir gelişme dönemidir. Bu dönemde yeni eğitim-öğretim kurumları açılır, Batı'dan eğitim-öğretim modelleri transfer edilir ve bu kurum ve modeller ülke genelinde yaygınlaştırılmaya çalışılır. 1880 öncesi dönem diğer alanlarda olduğu gibi eğitim-öğretim alanında da sistem arayışı dönemiymişken, 1880 sonrasında hızlı bir okullaşma eğilimi görülür.

Osmanlı'da tarım sektöründe kaliteyi arttırmak, üreticiyi bilinçli hale getirmek, modern tekniklerin öğretilmesini sağlamak adına eğitim-öğretim politikaları devreye sokulur. Bu bağlamda tarıma yönelik eğitim-öğretimde bulunan ilk yüksek okul Halkalı Ziraat Mektebi'dir. Bu mektep İstanbul yakınlarında 1882 yılında açılır. Bunun yanında ülke genelinde meslek okulları kurulur. Tarımda kullanılan son teknolojilerin tanıtımı ve öğretimi, eğitim-öğretim için gerekli kadroların yetiştirilmesi adına ülkenin birçok yerleşim yerinde okul ve organizasyonlar faaliyete geçirilir. Bursa, Ankara ve Adana vilayet merkezlerinde Ziraat Ameliyat Mektebi; Kastamonu, Sivas ve Erzurum'da Çiftlik Mektebi; Trabzon'da Sütçülük Mektebi; Antakya ve Bayburt'ta İpekçilik Mektebi; Adana, Sivas, Erzurum, Ankara, Konya'da Numune Tarlası; İzmir Seydiyök, Urla ve Manisa'da Amerikan Asma Çubuğu Fidanlığı; Isparta'da Gül Fidanlığı kurulur. Ayrıca 1891'de ise ilk veteriner yetiştiren Baytar Mektebi çalışmalarına başlar (Zeki ve Refet, 1330: 317'den akt. Duran, 1991: 114).

Okullardan mezun öğrenciler yüksek maaşlarla şehirlere müfettiş olarak atanarak bölge tarımının geliştirilmesine katkıda bulunurlar. Ayrıca Ameliyat Mektepleri'nden mezun olanlar kaza ve sancaklara ziraat memuru olarak atanarak tarım teşkilatı canlandırılmaya çalışılır (Duran, 1991: 114).

2.1.1.4.7. Fiyat Politikası

İktisadi liberalizmin Osmanlı iktisadi düşüncesini etkilemesine istinaden zamanla Osmanlı Devleti'nin fiyat politikası da değişir. Bilindiği üzere Osmanlı geleneğinde, hammaddenin elde edilmesinden ürünün nihai aşamasına gelinceye kadar ve sonraki süreçte dahi devlet müdahaleci, yönlendirici ve denetleyici bir aktör olarak yer alır. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bu süreçte liberal eğilimlerin arttığı görülür. 1838 Ticaret Antlaşması'yla yed-i vahid politikası kaldırılır ve tarım ürünlerinin fiyat tespitinin serbestleşmesi önündeki engellerden biri kaldırılır. Ayrıca bu antlaşmayla üreticilerin ürünlerini dilediği gibi satması sağlanır.

Fiyat serbestisini kolaylaştıran vergilendirmenin kaldırılması politikası 1874'te faaliyete geçirilir. Kara gümrükleri bu tarihte kaldırılırken, sevahil gümrükleri 1909'a kadar kısmen devam ettirilir (Toprak, 1982: 669).

Fiyat politikasının üçüncü önemli kısmını ihracat resimlerinin düşürülmesi oluşturur. Bilindiği üzere 1838 Ticaret Antlaşması'na göre % 12 olarak belirlenen ihracat vergisi 1860'ta % 8'e, 1867'de % 1'e düşürülür ve ihracatın önündeki engeller kaldırılmaya çalışılır.

Bu politikalar Osmanlı'da iktisadi düşüncenin değişim gösterdiğinin kanıtıdır. Batı kaynaklı modern iktisadi fikirlerin Osmanlı iktisadi düşüncesini etkilediği ticaretin serbestleştirilme politikaları ile açıkça ortadadır. Yani klasik düşünce yerini liberal fikirlere bırakır. Uygulanan politikalar sonucu Osmanlı piyasalarında fiyat oluşum geniş ölçüde uluslararası ekonomik ve ticari konjonktürün etkisine girer (Pamuk, 1984: 160 vd.).

2.1.1.4.8. Vergi Politikaları

Tanzimat'ın ardından Osmanlı yönetimi, tarımsal ürünleri vergilendirme politikasında düzenlemeye gider. Buna göre 15 Eylül 1840 tarihinde düzenlenen yeni bir nizamname ile öşür vergisinin oranı yeniden belirlenir. Aynı düzenleme ile vergi tahsilinde iltizam usulünün yerine muhassıl (merkezden görevlendirilen memur) usulü yürürlüğe koyulur. Ancak bu yöntemin çok uzun sürmediği görülür. Çünkü öşür vergisi toplamının eskiye oranla artacağı düşünülerek atanan memurlar, iltizam döneminde toplanan miktardan daha az vergi toplarlar. Bunun üzerine 1843 yılında yönetim muhassıl usulünden vazgeçerek iltizam sistemine geri döner (Pamuk, 2018: 14).

Mali sistemin yenilenmesine ve güçlenmesine yönelik bir politika olarak Islah-ı Maliye Komisyonu kurulur. I. Meşrutiyetin ilanı ile öşür vergisinde yeniden reform çalışmalarına girişilir. Bu doğrultuda iltizam usulü kaldırılır, emanet usulü faaliyete geçirilir. Bunun yanında tarım sektörüne ilişkin tüm vergiler yeni kurulacak işar emanetinde toplanır. Bu birimin ülke çapında teşkilatlanması öngörülür. Ülke genelinde vergi toplama işi işar memurları ile yürütülür. Sistem başta bazı pilot vilayetlerde denenir, sonra ülke genelinde uygulamaya alınır (Duran, 1991: 131).

Bir diğer vergi politikası da vergi kaynağının değiştirilmesidir. Alınan tedbirlere göre vergi üründen değil araziden alınmaya başlanır. Araziler verimlilik düzeyine göre ala, edna, vasat şeklinde üçe ayrılır ve vergilendirme buna göre yapılır. Ayrıca vergiler Ağustos başından Ocak sonuna kadar altı taksitle ödenmeye başlanır. Bahsi geçen vergi politikalarının sürdürülebilirliği yoktur. Nitekim 5-6 yıl sonra yeniden iltizam sistemine geri dönülür. Nitelikli mali kadronun eksikliği, personel yetersizliği, ayan ve eşrafın bu sisteme karşı çıkması gibi sebeplerle bu politika ve uygulamalar da istenilen sonuçları veremez. Nihayetinde Osmanlı mali sisteminde iltizam usulü tam olarak 1912 yılında kaldırılır (Shaw ve Shaw, 1983: 935).

Öşür vergisinin oranı 1840 yılında % 10 olarak belirlenir ve tüm ülkede aynı oran geçerlidir. 1883 yılına geldiğinde ulaşım-haberleşme ve eğitim-öğretim harcamalarını finanse etmek amacıyla öşür oranı % 1.5 oranında arttırılarak % 11.5'e çıkarılır. Sonraki tarihlerde bütçe açığının kapanması için oran % 12'ye ve 1900 yılında % 12.6'ya yükseltilir (Kavanin-i Maliye Mecmuası, 211-212'den akt. Duran, 1991: 132).

Öşür vergisi tarımsal ürünlerin hemen hemen hepsinden alındığı için bu alandaki gelişmelere ışık tutar niteliktedir ancak belirtilmesi gereken öşürün tüm gerçekleri yansıtmadığıdır. Çünkü devlet 1900'lerden sonra katmedeğeri yüksek ürünlerin üretim miktarını ve uluslararası piyasalarda talebini arttırmak için bu ürünlere vergi muafiyeti getirir. Mesela üzüm, pamuk, zeytin, gül, dut gibi ürünler bu tarz gruba girer (Kavanin-i Maliye Mecmuası, Teşvik bahsinden akt. Duran, 1991: 133). Sadece üzüm üretimine tanınan vergi muafiyeti 1904'te 25 milyon kuruşu bulur (B.D.İ.E.,1986'dan akt. Duran, 1991: 133).

Yıllar bazında öşür gelirlerine bakıldığında gelişmelerin dalgalı bir seyir izlediği görülür. Devlet, 1887 yılında 428 milyon kuruş öşür geliri toplarken,

1890'da 422 milyon kuruş, 1895'te 448 milyon kuruş, 1900'de 558 milyon kuruş, 1905'te 542 milyon kuruş, 1910'da 730 milyon kuruş gelir elde eder (Maliye Nezareti, 1330'dan akt. Duran, 1991: 134).

Zirai kesimde sağlanan bu artış hayvancılık kesiminde gerçekleştirilemez. Birbirine rakip olan iki sektörde tarımdaki gelişmeler hayvancılık sektörünü olumsuz yönde etkiler. Tarımda makineleşmenin yaygınlaşmasıyla daha önce hayvanların otlaması için ayrılan mera ve çayırlar üretime açılır, ekilip dikilmeye başlanır. İlerleyen süreçte ise bu iki sektör rakip değil de birbirini tamamlayan niteliğe dönüşürler. Hayvancılık, meralarda beslenen özelliğinden uzaklaşır, besihanelerde beslenen ve yetiştirilen yoğun hayvancılık niteliğine bürünür. Ziraat kesimi, yem ve yonca gibi üretim dallarıyla hayvancılığı beslerken, tabii gübre ve benzeri ürünlerle bu kesimden faydalanır (Duran, 1991: 135).

Neticede incelenen dönemde hayvancılığı ayrı tutarsak ziraat kesiminde belli ölçüde bir gelişme sağlanır. Özellikle 1900'lerden sonra gelişmenin hızlandığı ve bu trendin Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdüğü ifade edilebilir.

2.1.2. Sanayi Sektörü

2.1.2.1. Geleneksel Osmanlı Sanayisi

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti geniş coğrafyalarda egemenliğini sürdüren bir yapıya sahiptir. Yöneticiler bu durumun getirdiği avantajları klasik dönemde en iyi şekilde değerlendirir. Bölgesel çapta birbirinden oldukça farklı meslek erbabının el becerilerine dayalı olarak ürettiği ürünler şehirler ve ülkelerarası büyük bir coğrafyada mübadele imkânı bulur ve ülke ekonomisine göreceli bir rekabet üstünlüğü sağlar. Çünkü kıtalararası bir pazar büyüklüğüne sahip olan Osmanlı Devleti, farklı milletlerin ve coğrafyaların işgücü niteliklerini esas alan karşılaştırmalı üstünlüklerini kullanarak belirli bir refah düzeyini sağlamayı başarır.

Bu bakımdan klasik dönem Osmanlı sanayisi çağdaşlarına nazaran daha gelişmiş seviyededir. Sayısı yüz binleri bulan ordunun ihtiyacı olan silah, araç ve gereçlerin üretimi, İstanbul'da bulunan padişahın özel ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması, iç ve dış talebin giderilmesi gibi ciddi faaliyetler; dışa ihtiyaç ve bağımlılık duymayan bir üretim kabiliyet ve kapasitesiyle yurtiçinde gerçekleştirilir. Bu nitelikleriyle Osmanlı sanayisi 18. yüzyılın başlarına kadar

kendi kendine yetebilen bir güçtedir denebilir.

Osmanlı Devleti'nde sanayi üretimi genel olarak el emeğine dayanır ve loncalara bağlı küçük işyerlerinde ustalar nezaretinde sürdürülür. Lonca bünyesinde mahalli talepler için faaliyet gösteren küçük işyerleri olduğu gibi ihracata yönelik iş yapan büyük işyerleri de vardır. Bunun yanında ordunun ihtiyacı ve ihracat için üretim yapan çok büyük tesisler lonca sistemi dışında tutulur. Devlet silah, araç ve gereç gibi askeri malzemeleri temin etmek amacıyla sermayesini bizzat koyarak yüzlerce işçi çalıştıran büyük imalathaneler kurup işletir. Ordu ve saray için çalışan fabrikalar hariç sanayi kuruluşları çoğunlukla 30-40 işçi istihdam eden işletmelerdir (Önsoy, 1988: 1-4).

Büyük ölçüde insan gücüne dayanan Osmanlı sanayisi genellikle iç pazar ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Çünkü Osmanlı Devleti geniş alana yayıldığından sanayi mallarına olan iç talep çok yüksek düzeydedir. Sanayi üretiminin en yaygın olduğu sektör ise dokumacılıktır (Önsoy, 1988: 7). Bu alanda üretilen Osmanlı ürünleri yüzyıllarca uluslararası pazarlarda en çok tercih edilen ürünler arasındadır. Osmanlı'da faaliyette olan diğer sanayi kolları kumaş dokumacılığı, süsleme sanatları, ipekçilik, halıcılık, dericilik, ağaç işlemeciliği, çinicilik, bakır ve demircilik, silah imalatçılığı, terzilik, kunduracılık, kuyumculuk ve diğerleri olarak sıralanabilir. Bu zanaat dalları ülkenin çeşitli bölgelerinde bulunan irili ufaklı işyerlerinde babadan oğula intikal eden meslekler olarak devam eder. Ülkede bu meslek dallarını destekleyebilecek yeraltı ve yerüstü maden yatakları da mevcuttur (Mutaf, 1995: 52-53).

Osmanlı sanayisi genel olarak dört dönemde dönüşüm gösterir. İlk dönem olan kuruluştan makine gücünün insan gücünü ikame etmeye başladığı tarihlere kadar, mevcut sanayi el sanatları ve küçük tezgâhlardan ibaret olarak halkın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yeter görünür. İkinci dönemde 17. yüzyılın ilk yarısı kamu sektörü olarak daha çok askeri ihtiyaçları karşılamak üzere tophane, baruthane, tersane, fişekhane, dökümhane, doğrama gibi sanayilerin kurulduğu tespit edilir. Ancak ilerleyen süreçte Avrupa'nın hızlı makineleşmesi ve seri imalata geçmesiyle, Osmanlı el sanayii yeni imalat sistemi ile rekabet edemez hale gelir. 19. yüzyılın ilk yarısından başlayan üçüncü dönem Osmanlı'da hukuki, siyasi, askeri pek çok reformun yapıldığı dönemdir. Dördüncü ve son aşama olan 2. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar olan dönem, ulusal pazarın kurulmaya çalışıldığı

dönem olarak ifade edilebilir. 1908 ile başlayan süreç içinde Osmanlı ekonomisinin hızlı bir şekilde kapitalistleşmeye başladığı söylenebilir.

2.1.2.2. Geleneksel Sanayinin Çözülme Süreci ve Çözümeye Ortam

Hazırlayan Dinamikler

18. yüzyılın başlarından itibaren her alanda olduğu gibi Osmanlı sanayisinde de gerileme, değişim, gelişim (modernleşme) aşamaları görülür. Bu süreci etkileyen dinamikler iç ve dış dinamikler olarak ele alınabilir.

2.1.2.2.1. Dış Dinamikler

Osmanlı sanayi yapısı özellikle İngiltere’de başlayan Sanayi devrimiyle dolaylı bir baskı altında kalır ve değişime zorlanır. Sanayide yaşanan gelişmelerin etkisiyle ortaya çıkan rekabet, devletin Avrupa topraklarından ve büyük ticaret merkezlerinden başlayarak ülkenin içine doğru yayılmaya başlar ve etkisini daha çok Osmanlı sanayisinin temelini oluşturan dokumacılık sektöründe gösterir. İngiltere başta olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen bu ithal malı dalgası bir müddet sonra diğer sanayi kollarını da etkileyerek zaafa uğratar (Sarc, 1940: 432-439).

Bu durumun ciddiyeti 28 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı’yla da vurgulanır (Karal, 1970: c.5: 258). Eskiden yüzlerce tezgaha sahip olan esnaf teşkilatlarının tezgah sayısının ya çok azalması ya da tamamen ortadan kalkması buna bir delildir (Genç, 2012: 97). Esnaf örgütlenmeleri 1820’lerden sonra ucuz ithal mallarının piyasada hüküm sürmesi ve yeniçeriliğin kaldırılması ile ciddi bir yara alır. İlerleyen zamanda benimsenen liberalleşme eğilimleri yerli üreticilerin rekabet avantajını gitgide azaltır. İngilizlerle imzalanan 1838 Ticaret Antlaşması sanayi üretimi açısından da bir dönüm noktasıdır. Bu tarihe kadar yabancı girişimcilerin büyük bir hammadde yatağı olarak gördükleri Osmanlı’da faaliyet göstermeleri için ciddi mücadele etmeleri gerekir. Çünkü merkezi devletin ticaret, sanayi gibi sektörlerde yönlendirici, denetleyici vasfı vardır. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması’nın pratik hayata yansması çok geçmeden kendini gösterir. Ancak bu sert engeller 1838’de kısmen aşılır. Tekeller ve devlet müdahalelerinin kaldırılmasından sonra Osmanlı hammaddelerinin ihracatında büyük artış görülür (Pamuk, 2018: 17). Geçen sürede Osmanlı, başta İngiltere olmak üzere Avrupalı ekonomiler için serbestçe hareket edebilecekleri bir pazar yerine dönüşür. Çünkü aynı yıl Fransa ve sonra diğer Avrupa devletleriyle benzer antlaşmalar imzalanır

(Önsoy, 1988: 4-5). Akabinde İngiltere’de ucuza üretilen nihai malların Osmanlı sınırlarından girişi gün geçtikçe hızlanır (Kurmuş, 1977: 54). Hem ticaretin serbestleştirdiği hem de Tanzimat’ın inşa ettiği ortamda esnaf teşkilatlanmalarının bazıları ekonomik güçlerini kaybetme seviyesine gelirken bazıları rekabete daha fazla dayanamaz. 1840-1870 arasında dünya ekonomisinin çok hızlı büyümesi bir yandan Osmanlı dış ticaretinin hızlı gelişmesini sağlarken diğer yandan ticaret hacminin büyümesi esnaf örgütlenmelerinin daha çetin şartlarda rekabet etmesine yol açar ve ucuz ithal mallarına dayanamayan yerli sanayi büyük bir çöküş için girer (Pamuk, 2018: 123).

İngilizlerin Osmanlı pazarlarında rekabet gücünü arttırması sadece 1838 Antlaşması’na bağlı değildir. İngiliz ürünlerinin ucuz olması, toplumun ilgi ve eğiliminin İngiliz mallarına Tanzimat öncesinden beri arttırılması, peşin alımlarda % 5-10 arasında indirim yapılması, 6-9 ay arasında değişen vadeler sunulması da bu bağlamda öne sürülebilir (Önsoy, 1982: 49).

Yurtiçinde üretilen mallar yıkıcı rekabet karşısında cazibesini kaybetme noktasına gelir. Batılı malların istilası devletin Avrupa’daki topraklarından, kıyılardaki önemli ticaret noktalarına ve giderek ülke içine doğru yayılır. En çok tahribat pamuklu, ipekli ve yünlü dokumacılık sektörlerinde cereyan eder. Mesela Tokat ilinde yabancı malların toplandığı yaklaşık 20 adet büyük depo vardır. İthal mallarının rekabetinden Tokat ve Kastamonu’daki dokuma sanayinin aldığı yara açıkça görülür.

2.1.2.2.2. İç Dinamikler

Bu süreçte, özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren sanayideki problemleri çözüme kavuşturma adına atılan adımlarda sanayileşme konusunda genel çaplı başarı sağlanamaz. Çünkü Osmanlı düşünce ve pratiğinde bazı özellikler henüz tam yerleşmiş değildir. İşlenecek hammadde ve ara malları, girdi ve çıktılarını kolayca taşınmasını sağlayacak ulaşım şebekesi, haberleşme tesisleri, sanayi kuruluşlarının sermaye ihtiyaçlarını karşılayacak kredi-finansman kurumları, enerji ihtiyacını karşılayacak alt yapı tesisleri yetersizdir. Ayrıca sanayi tesislerinin kurulması ve işletilmesi için belli bir seviyede teknoloji, bilgi birikimi ve işletmecilik hizmetlerinin mevcut olduğu söylenemez (Önsoy, 1988: 127).

Ticaret antlaşmalarıyla büyük ölçüde zarar gören yerli üreticileri koruma politikaları gündeme gelirken üretimin devlet eliyle fabrikasyon sitemine dahil

edilmesi planları da yapılır (Önsoy: 1988: 53). Hatta 1840-1860 arası dönemde önemli talep birimleri olan ordu ve sarayın ihtiyaç duyduğu malları üretmek üzere devlet öncülüğünde sanayi tesisleri faaliyete geçirilir (Önsoy, 1988: 47). Bu merkezlerin çoğu pamuklu tekstil alanında işletilir. Yerli tesislerde üretilen ürünler yabancı mallara karşı korunur ve devlet tarafından satın alınır (Clark, 1974: 75). Yerli modern sanayii kurma girişimlerinin zayıf da olsa altyapı yatırımlarını beraberinde getirmesi iktisadi kalkınma düşüncesinde liberalizmin etkileri olarak görülür (Fındıkoğlu, 1946: 42-43). Ancak gerçekleşen yatırımlardan genel anlamda verimli çıktılar elde edilmediği kaydedilir.

Halbuki daha yüzyılın başında Bursa'da su ve buhar gücüyle çalışan, yıllık 31.250 kg. sadece ipek üreten, 1000'e yakın tezgaha sahip Avrupalı tarzda 14 büyük ipek fabrikası bulunur. Diğer yandan İstanbul'da Tanzimat öncesinde sanayi kolunda faaliyete devam eden binlerce tezgah vardır (Karal, 1976, c. VI: 240). Tanzimat sonrasında bunların birçoğu faaliyetlerine son verir. Bazıları küçülerek işleyişine devam eder. Batılıların teknik üstünlüğünün hat safhaya çıkması bu gidişatı hızlandırır. Gerek fiyat gerekse maliyet konularında birçok Batı ürünü Osmanlı mallarından daha avantajlıdır. Bunun yanında Batı'da fabrikalarda seri üretim yapılabilmesi ve yüklü siparişlerin kısa zamanda temin edilebilmesi gibi özellikler Batılılara yoğun rekabet avantajı kazandırır. Diğer yandan Osmanlı yöneticilerinin öngörüsüz kararları ve Sultanların yanlış yönlendirilmeleri olumsuzluğu pekiştiren etkenler arasındadır.

2.1.2.3. Yeni Üretim Tarzı

2.1.2.3.1. Yeni Üretim Tarzının Oluşum Süreci

III. Selim ve II. Mahmut dönemlerini kapsayan yıllardaki sanayileşme girişimlerinin özünde devlet ve toplum hayatında özellikle askeri alanda başlatılan yenileşme (Nizam-ı Cedid) hareketi bulunur. Buna dayanarak çoğunlukla askerin kullanacağı fes gibi kılık-kıyafet ile top ve tüfek gibi silah imalatına dair bir tür ithal-ikameci sanayileşme görülür. Bu dönemlerde Avrupa ve dünyadaki sanayileşme faaliyetlerini yakından takip eden Osmanlı yöneticileri şartların zorlamasına rağmen birçok önemli yatırımda bulunurlar. Bunlardan bazıları Beykoz Kağıt Fabrikası (1804), Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası (1812), Paşabahçe Tekel İspirto Fabrikası

(1822), Eyüp İplik Fabrikası (1827), İslimye Çuha Fabrikası (1830)'dır (Engin, 2011: 19).

Öte yandan sanayileşmenin önemini kavramış olan bazı devlet adamları İngiltere'de başlamış olan Sanayi Devrimi'ni yakından takip ederek, İstanbul'u bir sanayi şehrine dönüştürme planları yaparlar (Clark, 1974: 67-68). Hatta kurulan tesislerde İngiltere'deki sanayi bölgelerindeki üretim kompozisyonuna benzer bir şekilde demir ve ona bağlı ürünler ile yünlü ve pamuklu kumaş dokuması yapılır. 19. yüzyılda ve hatta devletin sonuna kadar bu türden sanayileşme hamlelerinin devam ettiği görülür. Tüm bu girişimler, el emeğine dayalı yerli üretim birimlerini makineli üretime yöneltmek konusunda yeni bir bilincin uyandığını gösterme açısından önemlidir (Önsoy, 1988: 34).

Yeni üretim modellerine geçiş ihtiyacı elbette Tanzimat sonrasında daha da artar. Bu doğrultuda 1838 yılında tarım, ticaret ve sanayiye geliştirmek adına Ziraat ve Sanayi Meclisi kurulur. Meclis yıllarca faaliyette bulunmasına rağmen elde edilen netice, arzu edilen düzeyde hasıl olmaz. O dönemde gündeme gelen iktisadi kurtuluş reçetesine göre milli sanayiye sağlam bir zeminde inşa etmeli, sanayi işletmelerini finanse edecek kredi kuruluşlarını oluşturmalı, milli çıkarlar doğrultusunda hareket ederek yabancı tüccarlarla rekabet gücüne sahip bir tüccar sınıfı ortaya çıkarmalı, korumacılık fikri altında gümrük vergileri yükseltilmeli, Avrupalıların kendi memleketlerinde yaptıkları gibi ithal malların ülke içine girişine yasak ve sınırlandırmalar getirilmeli, yurtiçinde çıkarılan hammaddelerin yurtdışına çıkışı yasaklanmalıdır (Mardin, 1962: 39; Önsoy, 1988: 53).

Bu doğrultuda 19. yüzyılda İstanbul ve Anadolu'daki mamül mal üretim tarzının üç biçimde örgütlendiği görülür. Bunlar:

- a) Köylerde gerçekleşen tarım dışı üretim faaliyetleri,
- b) Kentlerdeki imalathanelerin çevresinde örgütlenen ve basit el aletlerine dayalı geleneksel teknoloji kullanan zanaatler,
- c) Sanayi devriminden sonra Avrupa'da geliştirilen makineleri ithal ederek kullanan ve ücretli işçi kiralayan fabrikalardır (Quataert, 2004: 200-207).

Üçüncü olarak sözü edilen büyük ölçekli ve kapitalist sanayi işletmeleri iki dalga halinde gelişme gösterir. Birinci dalga 1830 ve 1840'larda gerçekleşir. Asıl olarak ordunun ve devletin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan bu işletmeler maalesef kısa süre sonra faaliyetlerini durdurmak zorunda kalır (Clark, 1974: 85). İkinci dalga ise 1880'lerden itibaren 1. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde gelişir. Bu

süreçte Osmanlı ekonomisi serbest ticaret anlaşmalarıyla dışa açık tutulur ve yerli sanayi ithal malların rekabetinden korunamaz. Bir kısmı yerli ve bir kısmı yabancı sermayedarlar tarafından kurulan bu işletmeler ancak ulaştırma masraflarının yüksek olduğu ve hammaddelerin hem yerelden hem de ucuza sağlanabildiği dallarda üretime katılır. Daha da önemlisi düşük ücretlerin avantaj sağladığı koşullarda ithal mallarla rekabet edebilme avantajını kullanırlar (Toprak, 1982: 166-180).

2.1.2.3.2. Yeni Üretim Tarzının Dokusal Çerçevesi

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yerli modern sanayii kurma girişimleri zayıf da olsa altyapı yatırımlarını beraberinde getirir. Bunlar aynı zamanda iktisadi kalkınma düşüncesinde liberalizmin etkileri olarak yorumlanabilir (Sayar, 1986: 164). Bu süreçte başarısızlıkların yaşanması, Batılıların rekabet avantajının giderek artması, yerli sanayi kapasitesinin çok geride kalması ve özel sektörün bu yükü tek başına kaldırmasının imkansız olması gibi faktörler birleşince yeni üretim tarzına duyulan ihtiyaç devletçi adımları ön plana çıkarır. 19. yüzyılın ortalarından sonra Batı'daki sanayileşme süreci ve makineli üretim yöntemlerinin üstünlüğü net olarak anlaşıldığı zaman Osmanlı Batı tarzı yöntemleri uygulamaya girişir (Önsoy, 1988: 34).

Tanzimat'tan sonra klasik Osmanlı düşüncesi ve kapitalist düşünce bir arada ilerlerken diğer taraftan ticaret anlaşmalarıyla zarar gören yerli üreticileri koruma politikaları gündeme gelir ve buna göre düzenlemeler yapılır (Sayar, 1986: 249). Hatta 1840-1860 arası dönemde önemli talep birimleri olan ordu ve sarayın ihtiyaç duyduğu malları üretmek üzere devlet öncülüğünde sanayi tesisleri faaliyete geçirilir (Önsoy, 1988: 47). Çoğu devlet eliyle (160 dolayında) büyük ölçekli fabrikalar kurulur. 1840'lı yıllarda toplam bütçe gelirlerinin 1/8'i genel olarak sanayi yatırımlarına ayrılır. Hatta 1847-1848 yıllarında bu oran 1/6'ya yükselir. Bu dönemdeki büyük ölçekli sanayi işletmeleri hem Avrupa'daki sanayileşmenin ruhuna hem de ülkenin göreceli işgücü ve hammadde üstünlüğüne uygun olacak şekilde genellikle pamuklu, yünlü ve ipekli iplik ve kumaş üretimi başta olmak üzere gıda, yağ, sabun, çimento ve tuğla fabrikaları ve imalathaneleri şeklinde gerçekleşir (Clark, 1974: 75).

Sanayi atılımlarının faaliyet alanlarına dikkat edilecek olursa, tıpkı İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi'nde olduğu gibi Osmanlı sanayileşmesinde de tekstil ve hazır giyim sektörü en ön planda yer alır. Hatta Tanzimat öncesinde

de dokuma fabrikalarının faaliyete geçtiği görülür. Böylece bu yüzyılda toplam 14 tekstil fabrikasının kurulduğu görülür. Sanayi Devrimi'nin sektörel bazda Osmanlı sanayisini büyük ölçüde etkilediği ortadadır. Bununla birlikte geleneksel olarak rekabet gücü yüksek olan deri ve ayakkabı (3 fabrika) ile çini ve seramik sektörlerine (2 fabrika) ek olarak, makine ve metal (7 fabrika), kimya (6 fabrika), savunma (4 fabrika) ve elektrik üretimi alanlarında (6 fabrika) çok sayıda tesis faaliyete geçirilir.

Kurulan büyük ölçekli sanayi tesislerinden bazıları faaliyet alanlarına göre şöyledir (Bozdemir, 2011): Çini ve seramik alanında Beykoz Çini Fabrikası (1845), Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu (1890-1892); Elektrik üretimi alanında Dolmabahçe Gazhanesi (1853), Beylerbeyi Sarayı Gazhanesi (1862), Yedikule Gazhanesi (1880), Kadıköy Hasanpaşa Gazhanesi (1891), Silahtarağa Elektrik Santrali (1910-1913), Üsküdar Elektrik Fabrikası (1911); Deri ve kundura alanında Osmanlı İttihat Saraçlık Anonim Şirketi (1913), Beykoz Ayakkabı Fabrikası (1884); Tekstil ve hazır giyim alanında Feshane-i Amire (1839), İslimye Şayak Fabrikası (1840), Hereke Fabrika-i Hümayunu (1843-45), İzmit Çuha (Yün Kumaş) Fabrikası (1844), Hereke Çuha Fabrikası (1845), Bursa İpek Fabrikası (1846), İzmir Muslin Boyama ve Basma Fabrikası (1847), Bakırköy Bez Fabrikası (1850), İzmir Kumaş Fabrikası-Basmahane (1861), Kula Mensucat (1866), Kırkağaç Çırçır Fabrikası (1876), İzmit İpek Fabrikası (1880), Adana Milli Mensucat Fabrikası (1907); Kimya alanında İzmir Yağ Fabrikası (1850), Beykoz İspemecet (Mum Yağı) Fabrikası (1863), İkinci İzmir Yağ Fabrikası (1870), Tanen (Asit) Fabrikası (1891), Küçükçekmece-Osmanlı Kibritleri Fabrikası (1898), Galata Yüksek Kaldırım Pil Fabrikası (1917); Makine ve metal alanında Zeytinburnu Demir Fabrikası (1843), Yedikule Şimendifer Fabrikası (1843), Eskişehir Demiryolu İnşa Fabrikası (1894), Şakir Zümre Soba Fabrikası (1918-23), Zeytinburnu Mavzer ve Fişek Fabrikası (1902), Zeytinburnu Asit ve Eter Fabrikası (1902), Zeytinburnu Kimyahane Fabrikası (1902); Savunma sanayii alanında İstinye Tersanesi (1856), Cebehane-i Amire (Savaş Mühimmatı İmalatı) (1868), Kayseri Güherçile Fabrikası (1891-92) ve Konya Güherçile Fabrikası (1896)'dır.

Bunlara ilave olarak pek çok tütün ve sigara fabrikası, tarım aletleri fabrikası, demiryolu ve denizyolu şirketi, limanlar ve rıhtım, maden işletme müessesesi, inşaat ve yapı fabrikaları, un ve diğer gıda fabrikaları ve imalathaneleri, şişe ve

cam fabrikaları, basım-yayım kurumları ve ağaç ve orman fabrikaları gibi birçok alanda farklı ölçeklerde üretim tesisleri inşa edilir ve köklü reformlarla şirketleşmelere gidilir (Önsoy, 1988: 114).

Yerli tesislerde üretilen ürünler yabancı mallara karşı korunmaya çalışılır ve özellikle devlet tarafından satın alınır. Buna rağmen gerçekleşen yatırımlar Batı'daki gibi bir sonuç vermez. Devlet adamları şartların sertliğini idrak edemediği yatırımlara girer. Mardin bu sonucu şöyle yorumlar: "...Batı endüstrisinin üstünlüğü, Avrupa mallarının Osmanlı İmparatorluğu'na ithali esnasında % 3 gibi gülünç bir gümrük resmine tâbi olmalarından ileri geldiği kadar, Türk idarecilerinin ziraî kalkınma-endüstri kutuplarıyla ilgili olarak bir öncelik sırası düşünmemiş olmalarının neticesiydi" (Mardin, 1997: 71).

Herşeye rağmen Osmanlı sanayisi 1860'larda iç talebi karşılayabilecek kapasitededir. Hatta yaklaşık yüz yıldır modern tekniklerle üretim yapan Batılılar karşısında özellikle dokumacılık sektöründe ve bazı sanayi ürünlerinde rekabet avantajına sahiptir denilebilir (Önsoy, 1988: 90).

2.1.2.4. Sanayi Politikası

19. yüzyılın, Osmanlı sanayisinin geleneksel yapısından modern yapıya geçme çabası; tabii olarak iktisadi zihniyetin değişimine paralel pek çok politika geliştirilmesine sahne olur. Ancak incelenen dönem geleneksel yapının tamamen terkedilmediği ya da terkedilemediği bir zamanı kapsar. Bilhassa sanayi sektöründeki teknolojik gerilik, yetersiz teknik ve uzman personel ve sermaye kıtlığı gelişmenin önündeki temel problemlerdir. Buna rağmen tüm bu engelleri aşmak, sanayi üretimini canlandırmak, sanayi üreticilerini korumak üzere Osmanlı Devleti aşağıda ele alınacağı üzere çeşitli politikalar ortaya koyar. Bu politikalar aynı zamanda yenilikçi hareketler olarak ele alınabilir.

2.1.2.4.1. Kurumsal Yapı Politikası

Sınai gelişme programını yürütecek kurumlar, resmi kurumlar ve özel kurumlar olarak incelenebilir.

2.1.2.4.1.1. Resmi Kurumlar

Çeşitli nedenlerden dolayı mali sıkıntılar yaşayan bir devlet olan Osmanlı, bu dönemlerde 600 milyon kuruş tutarındaki yıllık gelirlerinin % 20'sini sanayileşme programına tahsis ederek fabrikalar kurarken Batı ile arasında oluşan sanayileşme açığını bu yolla kapatmayı amaçlar. 1700'li yıllardan başlayarak 1860'lara kadar süren sanayileşme çabası çerçevesinde çok sayıda devlet fabrikası (Fabrika-i Hümayun) kurulur. Ancak Osmanlı sanayisinin ilk örnekleri modernlikten ve maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleriyle çalışan fabrikalardan oluşur (Clark, 1974: 65-69).

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde geleneksel olarak ticaret ve sanayi sektörlerinin kendi standartlarını tayin eden ve gerekli düzenlemeleri yapan ahilik, lonca ve gedik gibi sistemler zaman içinde yapısal değişime uğrasa da bunların kendine mahsus teşkilatları vardır. Tanzimat'la birlikte bu geleneksel müesseseler işlevsellik özelliğini kaybeder. Tanzimatçılar ise ülkenin iktisadi durumunu ve sorunlarını inceleyecek ve uygulanacak ekonomi politikalarının tespiti için yol gösterici olacak komisyonlar oluşturur. Birkaç başarısız ve neticesiz denemeden sonra Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulur. Komisyonun görevleri ana hatlarıyla şunlardır: % 5 olan gümrük vergisini attırmak, sergiler açarak sanayii teşvik etmek, esnaf şirketleri oluşturmak ve sanayi okulları açmak. Yani Komisyonun esas amacı gittikçe küçülen sanayi dallarını şirketler haline getirmektir. Ancak kısa bir süre faaliyetini sürdüren Komisyon'un, dönemin siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı ve yetkililerin yeterince sahip çıkmamaları nedeniyle yetkileri Belediye ve Şurayı Devlet Nafia dairesine bırakılarak faaliyetlerine son verilir. Bunun bir hata olduğu iki yıl geçmeden anlaşılarak Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun yürüttüğü işleri yapmak üzere Ticaret ve Ziraat Meclisi kurulur (Sav, 1950: 127-134; Ortaylı, 1979: 123-130).

Tanzimatçıların ve sonrasında gelenlerin ülkenin kalkınmasında ekonominin önemini kavrayarak gerekli girişimlerde buldukları görülür. Bir işe başlarken ekonomik faaliyetleri organize etmek üzere Avrupa'daki örneklerinde olduğu gibi meclis ve komisyonlar teşkil ederler. Bu kuruluşlar o zamanın siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı sebebiyle faaliyetlerini devam ettiremedilerse de gerekliliği daima tartışıldığı gibi daha sonraki iktisadi kuruluşların ilk adımını oluştururlar. Mesela Ticaret ve Ziraat Meclisi bugünkü ticaret ve sanayi odalarının

kuruluşunda ilk adım olması bakımından önemlidir (Önsoy, 1988: 45)

Sanayi Komisyonunun girişimi ile hayata geçirilmek istenen bir başka sanayi politikası ise nispi olarak rekabet gücü potansiyeline sahip belli geleneksel sektörlerde dağınık vaziyette faaliyet gösteren esnafı bir araya getirmektir. Bu gaye ile büyük ölçekli esnaf şirketleri kurulur. Böylece en azından rekabet gücü potansiyeli olan bazı geleneksel alanlarda maliyet avantajı kullanılarak Batı sermayesi karşısında rekabet edebilme gücü elde edilmeye çalışılır. Komisyon bir buçuk yıl kadar çalıştıktan sonra bazı önemli esnaf gruplarının birleşerek şirket haline gelmeleri gerektiği yönünde rapor hazırlar ve bunda kısa vadede başarılı da olur. Ama uzun dönemde sermaye ve tecrübe eksikliğinden dolayı devamlılık sağlayamaz (Kazgan vd., 1999: 249). Bu proje sayesinde kuruluşu gerçekleşen 6 esnaf grubuna ait şirketler şunlardır (Önsoy, 1988: 102-112): Simkeşler Şirketi (1866): Altın ve gümüş teller çeken bir alanda faaliyet gösterir. Debbağlar Şirketi (1866): Dericilik alanında faaliyet gösteren esnaf grubuna ait olup, en başarılı örnektir. Saraçlar Şirketi (1867): At takımları ve araba koşumlarıyla deri ve meşinden çeşitli eşyalar üreten esnaf grubuna aittir. Kumaşçılar Şirketi (1868): Türklerin geleneksel bir üretim alanı iken İstanbul ve Üsküdar'da faaliyet gösteren pek çok tezgahın giderek kapanmasından dolayı böyle bir karar alınır. Dökümcüler Şirketi (1868): Gelişen Batı teknolojilerinin karşısında ayakta kalmakta zorlanan dökümcü esnafını ölçek büyütme suretiyle rekabet edebilir duruma getirme çabasıdır. Demirciler Şirketi (1868): Yine geleneksel bir Osmanlı üretim alanı olan demircilik sektöründeki dağınıklığı önleyip ölçek büyüklüğünden yararlanmak için böyle bir karar alınır.

Bir diğer önemli politika; sanayi kuruluşlarına nitelikli işçi yetiştirmek üzere 1864'ten itibaren İstanbul ve diğer bölgelerde erkekler ve kızlar için ayrı ayrı pek çok sanayi mektebinin kurulmasıdır. Sanayi mektebi projesi, Osmanlı devlet adamlarının sanayi devrimini ciddiye aldıklarını gösteren en önemli kanıtlardan biridir. İlk girişim 1848'de Zeytinburnu'nda başlasa da bankacılıkta olduğu gibi bu alanda da ilk ciddi girişim 1863'te Tuna Valiliği döneminde Mithat Paşa tarafından Niş'te başlatılır. Bunu sırasıyla diğer Balkan şehirlerinde, İstanbul'da, Anadolu'da ve bugünkü bazı Ortadoğu (Şam ve Bağdat) ve Kuzey Afrika sınırları içinde kalan şehirlerde açılan mektepler takip eder (Kazgan vd., 1999: 246; Önsoy, 1988: 115-17). 1876 yılından 1908 yılına kadar Hamidiye Sanayi Mektebi Âlîsi ismi ile Adana, Bağdat, Bursa, Beyrut, Edirne, Erzurum, İstanbul, İzmir, Halep, Kastamonu, Kosova,

Manastır, Sivas, Şam, Trablusgarp ve Yemen’de okullar açılır. Bu okullarda yaklaşık 2500 öğrencinin devam ettiği bahsedilir. Ayrıca hem İstanbul’da hem de Şam ve Trablusgarp’ta kız sanayi mektepleri kurulur.

Genellikle ıslahhane olarak kurulan mekteplere kimsesiz, bakıma muhtaç çocuklar alınır, buralarda bu çocuklara ekonominin ve toplumun ihtiyaç duyduğu alanlarda (terzilik, dokumacılık, dericilik, demircilik ve matbaacılık gibi) mesleki eğitim verilir. Böylece, sanayileşmenin en fazla ihtiyaç duyduğu alanlarda teknik ve mesleki insan gücü yetiştirilir (Toprak, 1982: 200).

Tesis edilen fabrikaların sürekliliğini sağlayacak bir sistem kurulması için de yollar aranır. Örneğin fabrikaları işletmek için gerekli olan enerji kaynağının kömür olmasından dolayı yabancı uzmanların yardımıyla Ereğli ve diğer madenlerde araştırmalara hız verilir.

Öte yandan devleti yönetenler küçük üretici modeli ile sanayi devrimine ayak uydurulamayacağını, dolayısıyla bu yolla daha fazla ekonomik gelişmenin sağlanamayacağını ve bunun için kaynak temin edilemeyeceğini anladığı için, Tanzimat’tan hemen sonra şirketleşme yolunda önemli hukuki düzenlemeler yaparlar. Bu hususta Sultan Abdülmecit’in ifadesi her şeyi açıklar: “... istikraz olunmamak için çok çalıştım. Lakin ahval bizi istikraza mecbur etti. Bunun te’diyesi vâridâtın artmasıyla olur. Bu dahi imar-ı mülk ile, yani her devlette olduğu gibi kumpanyalar teşkil ederek demiryolları yapmakla olur. Artık kumpanyalara da muvafakat eylemeliyiz ...” (Kazgan vd.,1999: 239).

Bu düşüncenin gereği olarak hemen Ticaret Bakanlığı ve ticaret mahkemeleri kurulur, ticaret kanunu hazırlanır ve 1850’de ilk adım olarak Boğaziçi vapur seferlerini yürütmek üzere, önce Cevdet Paşa ile Fuat Paşa’nın öncülüğünde Şirket-i Hayriye kurulur (Toprak, 1982: 39).

Ayrıca yerli sanayideki açığı tolere etme gayesiyle Tanzimat’tan sonra yurtdışından uzmanlar getirilir, öğrencilerin Avrupa’da eğitim alması teşvik edilir, Batılı ekonomiler, kurumlar, çözümler öğrenilmeye çalışılır (Önsoy, 1988: 38).

2.1.2.4.1.2. Özel Kurumlar

Özel sektör tarafından açılan fabrikaların artmasıyla birlikte, devlet fabrikalarının sanayi içerisindeki payının azaldığı 1870 sonrası dönemde genellikle iç tüketim için un, buz, makarna gibi gıda maddeleri üreten yeni fabrikalar ortaya çıkar. Ayrıca bu dönemde inhisar sistemi ortaya çıkarak belirli mallarda tek başına üretim

yapan fabrikalar oluşur. İnhisarların büyük ölçekli fabrikalar kurdukları bilinir. Örneğin Cibali'deki tütün fabrikası 1870'lerde 1600 kişi istihdam eder. Aynı dönemde Selanik'te de özel fabrikalar hızla çoğalır ve 1880'lerin başından itibaren artmaya devam eder (Quataert, 2004: 1014).

Bu dönemde 6 sabun, bir çini, tuğla, çivi, sigara fabrikası ve buna ilaveten çeşitli 10 fabrika kurulduğu bilinir. Selanik'teki fabrikaların büyüklükleri hakkında fikir vermek gerekirse; sigara fabrikası 400, 1878 ve 1884'de kurulan iki pamuk ipliği fabrikasında ise 800 işçi çalışır. Ölçek büyüklüğünün devlet fabrikalarıyla paralel arttığı söylenebilir. Mesela asker uniformaları için lazım olan kumaşın artık İngiltere yerine yerel fabrikalardan alınmaya başlaması üzerine Yedikule'deki fabrikalar oldukça büyük ölçeğe kavuşur. 20. yüzyılın başlarında bu fabrikalardan birisinde 125 tezgâh bulunur ve 1500 işçi çalışır (Toprak, 1982: 57).

Özel kurumlar bağlamında şirketleşme politikası da Osmanlı sanayi üreticileri açısından oldukça önemlidir. Şirketleşme ya da ortaklığa dayalı büyük şirketlerin Osmanlı'daki varlığı XVI. yüzyıla kadar uzanır. Bu dönemde daha çok İslami usullere dayalı 'mudarebe' yöntemi üzerinde şirketlerin kurulduğu kaydedilir (Gedikli, 1998: 86-98).

Yukarıda belirtildiği üzere Şirket-i Hayriye ile başlayan yeni süreçte ise yerli ve yabancı pek çok şirket kurulur (Eldem, 1994: 186). Nitekim 1849'dan 1910'a kadar toplam 95 şirket açılır; bu şirketlerden 31'i maden, kamu hizmetleri ve sanayi, 28'i ulaştırma, 17'si bankacılık ve sigortacılık, 12'si de ticaret alanlarında faaliyet gösterir. Müslüman-Türk nüfusun anonim şirketleri kurabilecek sermaye ve teşebbüs birikimi olmadığı için bunlardan az bir kısmının yönetimi Türkler, kalanı ise tamamen yabancı sermaye tarafından kontrol edilir. Dolayısıyla şirketleşme politikası zengin Batılı sermayedarların Osmanlı topraklarından nemalanması olarak değerlendirilir. Dikkat edilecek olursa kurulan şirketler milli bir imalat sanayiini geliştirmekten çok, dışarıdan para, makine ve nitelikli eleman talebini artırmaya yönelik faaliyetlerde bulunurlar (Toprak, 1982: 58; Kazgan, 1985: 784).

Ancak genel olarak sanayi politikalarının İkinci Meşrutiyet sonrasında daha ziyade milli sermaye yönünde evrildiği anlaşılır (Kazgan vd., 1999: 239). Bu döneme kadar kurulan şirketlerde daha çok yabancı sermaye veya yabancılarla azınlık unsurların ortaklaşa olarak kurdukları şirketler ön planda iken 1908 sonrasında, özellikle de Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda (1914-1918)

kurulan şirketler büyük çoğunlukla Müslüman-Türk unsurlara aittir. Nitekim 1908-1918 yılları arasında toplam 236 şirket, Birinci Dünya Savaşı sırasında ise 76 anonim şirket kurulur. Bu teşebbüsler en çok Konya (19 adet) ve İzmir’de (11 adet) faaliyete geçer. Milli Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında da milli şirketleşme hareketi hızla devam eder ve 1919-1926 yılları arasında yıllık ortalama 18,5 adet şirket kurulur (Toprak, 1982: 60-61). 1920’den önce sadece Anadolu’da faaliyetini sürdürebilen anonim şirketler ise 52 adettir. Aşağıdaki tabloda bu görülebilir:

Tablo 5: 1920’den Önce Anadolu’daki Anonim Şirketlerin Dağılımı

Konya	19	Ankara	2	Karahisar	1
İzmir	11	Eskişehir	2	Kastamonu	1
Bursa	3	Kayseri	2	Niğde	1
Aydın	3	Erzurum	1	Saruhan	1
Kütahya	3	İzmit	1	Trabzon	1

Kaynak: Toprak, 1982: 62.

Her ne kadar istenen düzeyde bir gelişme sağlanamasa da Sanayi Devrimi sonrasında (1777-1910) kurulan ve bugün hala faaliyetlerine devan eden 74 kadar şirketin varlığı, Osmanlı Devleti’ni ve ardından gelen Cumhuriyet İdaresi’ni yönetenlerin ve müteşebbis kitlenin sanayileşmenin önemini idrak ettiğini gösterir. Bu şirketlerin 39’u gıda alanında ve farklı gruplara ait milli sermaye ile, 27’si diğer alanlarda ve farklı gruplara ait milli sermaye ile, 8’i ise yabancı sermaye ile kurulur (Mazak, 2013).

1915 yılında ise sanayi işletmelerinin türleri aşağıdaki tablodaki gibidir.

Tablo 6: 1915 Yılındaki Sanayi İşyerlerinin Türlerine Göre Ayrımı

Sanayi Türü	Ana Kuruluş Sayısı	Yan Kuruluş Sayısı	Yüzde (%)	Yüzde (%)
Gıda Sanayii	75	78	28,6	27,7
Toprak Sanayii	17	21	6,4	7,5
Deri Sanayii	13	13	4,9	4,6
Ağaç Sanayii	24	24	9,0	8,5

Dokuma Sanayii	73	78	27,5	27,7
Kırtasiye Sanayii	51	55	19,4	19,6
Kimya Sanayii	11	13	4,1	4,3
Toplam	264	282	99,9	99,9

Kaynak: Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1329, 1331 İstatistikleri'nden akt. Toprak, 1982: 185.

Tablodan çıkan sonuçta gıda sanayinin tüm işyerlerine göre yoğun olması Osmanlı ülkesinin sanayiden daha çok tarıma bağlı olduğunu gösterir. Dokuma sanayisinin tarıma dayalı yapısında pamuk, yün, koza gibi hammaddeler işlenir. Kırtasiye sanayii daha çok basımevlerinden oluşurken deri sanayiinin oranının düşük olması bu sektördeki işletmelerin sanayi tipi arz etmemesidir.

Yayınlanan istatistikteki sanayi kuruluşlarının çoğunluğu İstanbul ve çevresinde yer alır. Bu bölge % 55 gibi büyük bir paya sahiptir. İzmir civarındaki kuruluşlar ise % 22'lik dilimi oluşturur.

Bu işyerlerindeki çevirici güç 20.977 beygir gücünden oluşur. 264 işyerinden birim başına 85 beygir gücü düşer. Gücün büyük çoğunluğu buhar gücünden üretilir. Buhar gücünün toplam çevirici güç içindeki oranı % 75,9'dur. Buharlı makinelerin ardından % 12,8 oranında petrol kullanan içten yanmalı motorlar, % 6,4 ile elektrikli motorlar, % 4,8 oranında da su gücünden sağlanan çevirici güç elde edilir (Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1329, 1331 İstatistikleri'nden akt. Toprak, 1982: 185-187).

2.1.2.4.2. Teşvik Politikaları

Yerli üretimi koruma ve teşvik amacıyla daha 1820'lerde büyük şehirlerde yün kumaş üreticileri devlet himayesine alınır (Tengirşek, 1940: 302). 1840'ların başında, Ceride-i Havadis'te milli ve yerli üretime dair tarım ve sanayi sektörlerinin değerlendirmeleri kaleme alınır (Sayar, 1986: 276). Yine 1840'larda devlet tarafından yerli sanayi tesisleri kurulur (Clark, 1974: 18). 1874'e gelindiğinde ise iç gümrüklerin kaldırılması ya da yeni sanayi yatırımları için ithal edilecek makinelerin ithal gümrüğünden muaf tutulması verilebilecek örneklerden birkaçıdır.

Avrupa ülkelerinin menfaatperest tavırları karşısında himayecilik tam uygulanamasa da 19. yüzyılın sonlarına doğru ücretli işçi çalıştıracak, nihai mallar

üretecek, milli sermaye ile kapitalist nitelikte fabrika kurma girişimleri başlar (Pamuk, 2017: 102). Gümrüklerin yükseltilememesine binaen farklılaştırılmış ithal gümrükleri ile yerli imalat dışı karşı desteklenmeye ve korunmaya çalışılır (Pamuk, 2018: 21). Bu bakımdan denilebilir ki 1840-1880 arası serbest ticaret yanlısı ekonomi düşüncesine karşın 1880’lerde korumacılık ve milli iktisat düşüncesi damga vurur (Sayar, 1986: 270).

Son dönemlere gelindiğinde sanayileşmeyi teşvik amacıyla atılan en önemli adım ise Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun kabulüdür. Teşvik Kanunu girişimcileri bir nebze yatırıma özendirse de sektörün ihtiyacı olan temel unsurlar göz ardı edildiğinden yeterli düzeyde verim sağlanamadığı görülür. Bu hususlardan biri tesis ve işletme kredisinin sağlanamaması iken diğeri yabancı ülkelerin rekabetine karşı korumacılık tedbirlerinin alınmamasıdır. Maalesef ki sanayiye dair ülkedeki finansman ağı pek gelişmediğinden bu olumsuzluk dikkat çeker. Bankaların dağıttığı iki milyarlık kredi hacminin sadece 150 milyona yakını sanayi kredilerini oluşturur. Himayeciliğin ön plana çıkarılmamasının temel nedeni ise kapitülasyonlardır. Osmanlı Devleti yoğun mesai harcayarak ancak 1907’de ithalat vergisini % 9’dan % 11’e çıkarır (Eldem, 1994: 11; Toprak, 1982: 175-181).

2.1.2.4.3. Pazarlama Politikaları

İstanbul’da yerli sanayi ürünlerini pazarlama adına uluslararası sanayi fuarları ve sergileri düzenlenir. İlki 1863’te Sultanahmet’te açılan Sergi-i Umumi-i Osmani’de ülkenin nispeten karşılaştırmalı üstünlükler üzerinden ürettiği tarım ve sanayi ürünleri sergilenir. Bunlar ağırlıklı olarak dokuma başta olmak üzere halı ve kilim gibi diğer geleneksel Osmanlı tekstil ve deri ürünleri, silah sanayiine dayalı ürünler, maden, kuyumculuk ve çeşitli tarım ve orman ürünlerinden oluşur. Böylece sınırlar içerisinde üretimi yapılan hemen her alandan geniş bir ürün yelpazesi (10 binin üzerinde kalem) ile katılım sağlanır ve bunlar 13 ayrı ürün grubunda sergilenir (Engin, 2011: 11; Önsoy, 1988: 71- 79). Bu politikanın önemi, Tanzimat’tan sonra hız verilen devlet eliyle sanayileşme politikalarının istenen başarıyı vermemesi üzerine, Osmanlı yöneticilerinin bu alanda özel teşebbüsün uluslararası rekabet gücünü artırmaya dönük ciddi bir adım olmasıdır.

Anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti’ni yönetenler ve özel sektördeki sanayi devriminden uzak duran bir zihniyete sahip değillerdir. Aksine Osmanlı devlet adamları Batılı ülkelerde başlayan Sanayi Devrimi’nin ne anlama geldiğini,

dolayısıyla gerekli tedbirler alınmadığı takdirde Osmanlı için ne gibi olumsuz sonuçlar doğuracağına gayet farkında idiler. O nedenle ki zor şartlarda pek çok sanayiye dair kurum ve faaliyeti hayata geçirme gayreti içindedirler.

Osmanlı'nın son dönemlerinde Batı'yla uyumlu adımlar atılırken aynı zamanda Avrupa ve dünyada benimsenen ve yaygınlaşan korumacı ve devletçi üretim ya da büyüme modeli Osmanlı eliti tarafından da özümser. Yabancı devletlerin şiddetli baskısı ve çıkarıcı politikaları ile sürekli engellenen korumacı politikalar özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde uygulamaya geçirilir. Bunun yanında ekonomiye ilişkin gelişmeler diğer alanlardaki adımlarla bütünlük arz eder. Fakat bu uygulamalar, Batı'da olduğu kadar etkin bir kaynak temini ve tedarik zinciri sistemi üzerine bina edilmediği için arzu edilen getiri tam sağlanamaz.

Son dönemleri de kapsayan süreçte, genel olarak değerlendirildiğinde Osmanlı sanayisinin belli bir teknik kapasite ve verimlilik düzeyinin üzerine çıkamadığı görülür. Çünkü iktisadi ve mali sektörlerdeki olumsuz hava 18. yüzyılın ortalarından Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar hiç kaybolmaz. Böyle bir ortamda iktisadi gelişmenin sağlanması için sanayiye iyileştirme çabalarının yanında bu sektörün gelişmesini engelleyen dolaylı ve dolaysız faktörlerin de varlığı göz ardı edilmemelidir.

2.1.3. Ticaret Sektörü

Osmanlı'ya dair hangi dönem ele alınırsa alınsın ticaret sektörünün kuruluş dönemindeki durgunluk hariç, ekonomiyi motive eden temel sektörler arasında olduğu görülecektir. Özellikle İstanbul'un fethiyle birlikte yürürlüğe geçirilen politika ve uygulamalar sayesinde ticaret sektörü dinamizmini sürekli muhafaza eder. Yüzyıllar içinde tarım ve sanayi sektörlerinde meydana gelen daralma ve genişlemeler tabii olarak ticaret sektörünü de etkiler. Ancak Osmanlı iktisadi düşüncesinin ana ilkelerinden olan iâşe ve onun alt ilkeleri gereğince ticaret her zaman el üstünde tutulan bir faaliyet alanı durumundadır. Bu bağlamda yurtiçi ticaret, ihracat, ithalat ve transit ticaret hacmi devletin kuruluşundan itibaren giderek büyür, ticari işlemler hız kazanır, yeni ticaret alanları oluşur, yabancı ülkelerle ticari köprüler kurulur, ticaret yolları ve kurumları canlılık kazanır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kendi çevresindeki birçok beylik ve devletle ticari ilişki içinde olduğu bilinen bir gerçektir (Pamuk, 1988: 84).

Bu çalışmada incelenen dönemin ticari politikalarına geçmeden önce klasik döneme ilişkin politika ve uygulamalardan bahsetmek faydalı olacaktır. Osmanlı Devleti'nin özellikle 14. ve 17. yüzyıllar arasında herhangi bir baskıya, dayatmaya, sınırlandırmaya maruz kalmadan tam bağımsız bir şekilde politika üretip karşılığını alması; devletin geleneksel politikalarının Osmanlı düşüncesini net bir şekilde temsil ettiğini gösterir. Ayrıca 19. yüzyılda ve sonrasında, değişen şartlarda ve dayatmalarla ortaya konulan politikaların ne derece Osmanlı düşüncesini karşıladığını belirlemek açısından da klasik dönem politikaları önem arz eder. Yani klasik dönem ticaret politikalarının önceki bölümlerde bahsedilen, Osmanlı iktisadi düşüncesini oluşturan ilke ve değerler doğrultusunda ortaya konduğu açıkça söylenebilir.

2.1.3.1. Geleneksel Osmanlı Ticaret Politikaları

Osmanlı Devleti ticareti geliştirmek adına pek çok politika üretir. Belli başlı ticaret politikaları olarak fiyat politikası, iskân politikası, imar politikası, taşıma-güvenlik politikası, denge politikası, tahsis politikası, stok politikası, Müslüman tüccarı koruma politikası, kapitülasyonlar, kontrollü ihracat ve kısmi serbest ithalat politikası, yüksek kalite ve standardizasyon politikası öne sürülebilir. Bu politikalara kısaca göz atılacaktır.

2.1.3.1.1. Fiyat (Narh) Politikası

Modern öncesi dönem uzun süreli savaşların yaşandığı, dengesiz nüfus artış ve azalışlarının görüldüğü, ulaşımın zor ve çetin şartlar altında yapıldığı, yoğun iklimsel hareketler nedeniyle kıtlık ve kuraklıkların olduğu bir dönemdir. Bunun yanında iae, salgın hastalıklar, doğal afetler, müşterileri kızdırtmak, ambargo, kaçakçılık, karaborsacılık, stokçuluk, para hacminin düşük seviyede olması gibi faktörler politika üreticilerinin üzerinde durduğu unsurlardır. Bu nedenle o dönemde narhın belirlenmesi tabii olarak zorunluluk arz eder. Yani ürün arzının ve fiyatların aşırı değişkenlik göstermesi ürünlerin maliyet ve kâr oranlarının tespitini gerektirir (Kazıcı, 2014: 83 vd., Debbaoğlu, 1979: 409-411). Osmanlı'da çok talep gören ve stratejik nitelikte olan ürünlerin fiyatları adil bir şekilde yetkili ve uzman bir heyet tarafından tayin edilir. İktisadi adaletin sağlanması hem üretici hem de tüketiciler için makul bir kâr aralığı düşünülmesi nedeniyle piyasada istikrar sağlanır (Tabakoğlu, 1999: 20).

Narh politikasıyla fiyatların arz-talep şartlarında oluşan piyasa fiyatlarıyla aynı düzeyde olması önemlidir. Bu açıdan yetkililerin fiyatlara bir müdahalesi olsa da Osmanlı piyasası belirlenen çerçeve içinde serbest piyasa koşullarını andıran bir görünümde (Pamuk, 2014: 106-107).

Narha bağlı olarak tüccar ve esnafın yasal kâr aralığı % 5 ilâ % 15 arasında tespit edilir. Bu oran değişkenlik gösterse de çoğunlukla % 10 olarak kabul görür (Genç, 2012: 208, 303). Bunun yanında Osmanlı ekonomisinde kâr haddinin sınırlandırılması ile Batı'daki gibi burjuva sınıfının ortaya çıkması ve sermayedarların tekelliliği engellenir. Böylelikle sömürülen bir proletaryanın ortaya çıkmasının önüne geçilir.

2.1.3.1.2. İskân Politikası

Siyasi, sosyal ve iktisadi amaçlarla benimsenen iskân politikası da ticaret sektörü için motive edici özelliktedir. En başta şehirlerin Türkleşmesi, büyümesi ve nüfusunun artması amacı güdülen iskân faaliyetiyle şehirleşmenin gerektirdiği yapılaşma meselesi çözülür. Ardından altyapı ve üst yapı yatırımlarıyla da üretim birimlerinin kurulması ve imkânlarının genişletilmesi; tarım ve sanayi sektörlerindeki hareketlilik ile ticaretin giderek daha fazla oranda canlanmasını sağlar.

Bu bağlamda iskân politikasına verilebilecek en güzel örnek Fatih'in uygulamalarıdır. Sultan Mehmet, İstanbul'un fethiyle beraber şehri bir ticaret merkezine dönüştürme gayretindedir. Bu amacına istinaden o, Bursa ve diğer şehirlerden büyük tüccar ve iş adamlarına İstanbul'a yerleşmeleri için davet gönderir. Kefe'nin alınmasıyla hatırı sayılır 267 tüccar ve ailesini İstanbul'a yerleştirir. Aynı şekilde II. Beyazid, İspanyol Katoliklerinin zulmüne maruz kalan, aralarında servet sahiplerinin de bulunduğu Yahudilerin sığınma taleplerini geri çevirmez (Akgündüz, 2008: 112-113; Yalçın, 1979: 277). Yavuz Sultan Selim, Kahire ve Tebriz gibi büyük şehirlerden 1500 tüccar ve ustaya Osmanlı başkentinin kapılarını açar (İnalcık, 2015a: 147). Buna benzer faaliyetlerle İstanbul kısa sürede dünyanın en önemli ticaret şehirlerinden biri haline gelir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde dahi iskân politikasını doğrudan ticari bir amaçla olmasa da sürdürdüğü bilinir. 1911 yılında Diyarbakır'ın Viranşehir, Resulayn, Nusaybin, Cizre gibi kazalarına insanlar yerleştirilir, onlara toprak verilir, 5 yıl süreyle belirli vergilerden muafiyet verilir ve o bölgenin ihyasına çalışılır

(Düstur, 1330, c. III: 627). Atıl bölgelerin bu tarz uygulamalarla şenlendirilmesi, dolayısıyla ekonomiye değer sağlaması hedeflenir.

2.1.3.1.3. İmar Politikası

İskân politikası gibi imar politikası da haliyle çok önemlidir. İmar faaliyetleri devletin kuruluşundan itibaren neredeyse aralıksız devam eder. Yeni yerlerin fethedilmesiyle ve mevcut şehirlerin geliştirilmesi amacıyla Osmanlı Sultanları, Sultan eşleri, şehzadeler, sadrazamlar, diğer devlet büyükleri ve hayırsever vatandaşların adeta birbirleriyle yarışmasına imara giriştikleri bilinir.

Bu doğrultuda Orhan Gazi Bursa'da büyük bir bedesten inşa ettirir. Sultan Mehmet İstanbul'da dünyanın en büyük alışveriş merkezini kurar. Bugün hala popülaritesini koruyan Kapalı Çarşı bedesteni; 118 ana dükkân ve çevresini sarmalayan 984 işletmeden meydana gelir. Aynı zamanda Konya'da 1900 dükkân ve Sivas'ta 1000 dükkân kapasiteli bedestenler bulunur. Bosna'da 10 bedesten, 18 kervansaray, 232 han, 32 misafirhane, 42 köprü yapılarak şehir ihya edilir (İnalçık, 2015a: 154). Ayrıca birçok şehirde kurulan bedestenlerin yanında 10.000 yük hayvanı alabilen, içinde birçok odayla beraber ahır, kiler, fırın, yemekhane ve hamamın bulunduğu birçok han ve kervansaraylar ticari hayatın dinamikliğini vurgulayan örneklerdir (Yalçın, 1979: 270).

2.1.3.1.4. Taşıma-Güvenlik Politikası

Ticari hayatta uzun ve kısa mesafeli taşıma faaliyetleri hareketliliğin sürdürülmesi açısından iyi bir şekilde organize edilmelidir. Bahsedilen dönem şartların çok zor olduğu bir zamanı kapsadığından taşıma işleminin organize edilmesi ve güvenliğinin sağlanması öncelikli meseleler arasındadır.

Bilindiği gibi Osmanlı karayollarında uzun mesafeli taşımacılık çoğunlukla yüzlerce deveden oluşan kervanlarla yapılır. Kervan yollarının güvenliği, taşımacılığın ve ulaşımın sağlıklı bir şekilde yapılması amacıyla stratejik noktalarda güvenlik güçleri konumlanır (Abdurrahman Şeref Efendi, 1985: 105). Kervanların geçeceği güzergâhlar bakımlı, temiz ve dönemin şartlarına göre en elverişli şekilde düzenlenir. Bu arada ticareti ve üretimi geliştirmek adına sulama kanal ve tesislerine de önem verilir (Merçil, 1991: 177). Yatırımlar daha çok devlet erkânı ve askeri kesim tarafından gerçekleştirilir. Bu yapıların çoğunluğu vakıfların sorumluluğuna verilir (Öztürk, 1995: 25-27; Yediyıldız, 1984: 26).

Ticareti geliştirici ve kervan yollarının güvenliğini sağlayıcı bir diğer politika ise ‘derbent uygulaması’dır (Uzunçarşılı, 1972: 545; Pamuk, 1988: 78). Günümüz Türkiye’inde birçok köyün ismine (Derbent Köyü) nail olan bu yapılanma İlhanlılar, Anadolu Selçuklu Devleti ve diğer Türk devletlerinden miras alınarak Osmanlı’da yeni bir kimlik kazanır (Köprülü, 1981: 196 dipnot). Bu bakımdan 16. yüzyılın ortalarında vergiden muaf olarak (Uzunçarşılı, 1969: 242) dört binden fazla köy derbent politikası kapsamına alınır (Pamuk, 1988: 60). Barkan bu politikayı şöyle özetler:

Derbentçilerin vaziyeti bilhassa şayanı dikkattir: dağlarda mühim yol geçitlerinde, korkunç ve tehlikeli yerlerde, eşkıya yatağı تنها bucaklarda nehirlerin geçit verdiği dar boğazlarda inzibat ve emniyeti temin için sistematik bir şekilde köyler yerleştirilmiştir. Konak ve emniyet tertibatını muntazam bir şekle sokmak için padişah fermanlarıyla derbentçi kaydedilen yüzlerce köy, imparatorluğun hükümlerinde olduğu iklimleri birbirine bağlayan uzun yollar boyunca, nöbet beklerler, derbent civarının emniyetinden mesul tutulur. Bazı vergi muafiyetleri mukabilinde, gelene geçene yol göstermek, istirahatini temin etmek, yolları temizlemek, yolcuları gemiyle nehirlerin karşı yakasına geçirmek hep onların borcudur. Derbentçiler orduda muvazzaf bir nefer gibi derbent civarını terk edip dağılmazlar, aksi takdirde onlar nereye gitmişse aranır, bulunur ve zorla eski yerlerine göçürülür ** köyler vardır ki her sene muayyen miktarda posta hayvanı temin etmek, yolları, köprüleri, kervansarayları, su yollarını tamir etmekle mükelleftirler ve muayyen yerlere esasen bu işleri yapmak üzere yerleştirilmişlerdir. Münakale ve muhabere vasıtalarının o zamanki şekli düşünülecek olursa, bu gibi teşkilat ve tertibatın lüzumu aşikâr bir şekilde meydana çıkar (Barkan, 1980: 740-741).

Öte yandan Tanzimat döneminde zamanla derbent politikasından vazgeçildiği görülür. Kurumsal modernleşmeye istinaden derbentçilerin yerine büyük şehirlerde polisler, taşrada jandarma birlikleri kurulur, ilerleyen dönemde ise asayiş sağlamak için kolluk kuvvetleri yerli vatandaşların katılımı ile genişletilerek 1879 yılında Zabtiye teşkilatına dönüşür (Halaçoğlu, 2003: 177-179; Alyot, 1947: 92).

2.1.3.1.5. Denge Politikası

Osmanlı üç kıtada egemenlik ve kontrol sahibi bir devlet olduğundan yurtiçi ticaret hacmi de geniş çaplıdır. Öyle ki sınırlarının genişliğinden dolayı bölgesel ticaret, bölgelerarası ticaretten; bölgelerarası ticaret de dış ticaretten daha ön plandadır. Bu nedenle mevcut ilke ve değerler de göz önüne alındığında ticari hayat son derece hassas bir dengede sürdürülür. Buna ilişkin olarak politikalar kontrollü ve denetimli bir şekilde yürütülür. Kıtlığın oluşması, kaynakların verimsiz kullanımı,

gelir ve refahın eşitsiz dağılımı, işsizliğin görülmesi ve tekelci zihniyetin ortaya çıkması bu denge siyaseti ile büyük ölçüde engellenir.

Ticaret sektörü kontrollü bir işleyişe sahip olduğundan Osmanlı geleneğinde serbest ticaret uygulamaları şartlar sağlandıktan ve izin verildikten sonra mümkündür. Yani isteyen herkesin elini kolunu sallayarak ticaret hayatına atılması söz konusu değildir. Her tüccar olan, istediği ürünü alıp satamaz ve istediği kadar alıp satamaz. Bu şekilde ticaret sektörü üzerinde denetimci ve kısıtlayıcı devlet uygulamaları görülür (Önsoy, 1988: 4).

Daha önceden zikredilen ‘Yed-i Vâhid’ uygulaması 19. yüzyılda denge politikası çerçevesinde benimsenen bir örnektir. Yed-i Vâhid “bazı malların üreticilerden satın alınıp büyük mübadele merkezlerine taşınması ve orada ekseriya ihraç edilmek üzere yabancı tüccara, bazı durumlarda perakende satıcılarına toptan satılmasının devlet kontrolü ve sermayesiyle örgütlenmesi şeklinde 1826-1838 yıllarında Osmanlı Devleti’nde uygulanan bir ticaret tekeli rejimini ifade eder” (D.İ.A., 2013, c. 43: 378). Yani Osmanlı otoriteleri gerekli gördüğü durumlarda ticaret hayatında aktif bir şekilde devletin gücü ve yetkisini kullanırlar (Karal, 1970, c. V: 121).

Daha önceden bahsedildiği gibi bu uygulamalar günümüz şartlarına göre kabul edilemez olsa da o günün şartlarında, özellikle de toplumun genel refahını düşünen bir yapıda son derece akılcı politikalarlardır.

2.1.3.1.6. Tahsis Politikası

Denge politikasına dayanarak tahsis politikası öne sürülebilir. Buna göre Osmanlı’da üreticinin gelirden, tüketicinin refahtan birbirine eşit ya da yakın pay alması için üretilen ürünün en hızlı şekilde tüketiciye ulaştırılması hedeflenir. Tahsis politikasında ürünün öncelikle üretildiği yerde dağıtımı ve satımı yapılarak arz ve talep arasındaki zaman ve maliyet farkı en aza indirilir. İaşe ilkesi gereğince ortaya çıkarılan üretim ve dağıtım metodu ilginç bir yapıya sahiptir. En küçük birimden en büyüğe doğru ilerleyen bir sistem vardır. İlk olarak nüfusu 3000 ilâ 20.000 arasında değişen kazaların iaşesi karşılanır. Bu şekilde her bölge kendi ihtiyacını karşılayabilecek potansiyele kavuşur. Sonra kalan mallar saray ve ordunun ihtiyaçlarında kullanılır. Bu aşamadan sonra biriken mallar İstanbul’un iaşesi için ayrılır. Son aşamada ise o ürüne herhangi bir yerde ihtiyaç duyulmazsa ürün ihraç edilir (Önsoy, 1988: 5). Ayrıca malların pazara gelmeden ambalajlanması da

yasaktır. Bu yöntemle üreticiye ve mala olan güvenilirlik de garanti altına alınır (Tabakoğlu, 1994: 238-241; Barkan, 1975: 89).

Tahsis politikasında İstanbul'un ayrı bir yeri vardır. Çünkü İstanbul nüfusu en kalabalık Osmanlı şehridir. Saray, merkezi teşkilat ve merkezi ordu buradadır. İaşenin tam anlamıyla karşılanması ve sosyal refah prensibi uyarınca İstanbul'da ve Anadolu'da üretilmeyen ya da üretimi yetersiz olan ürünler devletin görevlendirdiği hassa tacirleri tarafından ülke içindeki uzak bölgelerden ve yurt dışından temin edilir (Uzunçarşılı, 1975: 689). Birçok bölgede sadece İstanbul için üretim yapılır. Örneğin Karadeniz, Batı Anadolu, Makedonya, Teselya, Trakya ve Dobruca'da İstanbul'un iâşesi için pirinç ve buğday üretilir (Pamuk, 1988: 67).

2.1.3.1.7. Stok Politikası

Bununla birlikte stok politikası da ticaret politikaları arasına alınabilir. Stok politikası Osmanlı ticari esaslarına bağlı olarak arzı düzenleme işlemidir. Şehirlerde kurulan ambarlarda mallar muhafaza edilir. Korunan mallar, bolluk ve kıtlık dönemlerinde üretici ve tüketicilerin ihtiyaçlarını dengeli bir düzeyde karşılamada kullanılır. Normal şartlarda oluşabilecek istikrarsız fiyat düzeylerinde üretici ve tüketicinin zarar görmesi bu şekilde engellenir. Ambarda ürün stoklanmasının bir başka sebebi ise askeri gayelerdir. Büyük çaplı ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kalelerde ve şehirlerde ambarlar kurulur. Böylelikle arz ve talebin dengede kalması sağlanır, ticaret sektörü ise buna bağlı olarak aktif işleyişine devam eder (Tabakoğlu, 1994: 240-241).

2.1.3.1.8. Müslüman Tüccarı Koruma Politikası

İslam hukukuyla yönetilen Osmanlı Devleti'nde ticaret sektöründe faaliyet gösteren tüccarlara gerek devlet yöneticileri gerekse halk tarafından itibar edilir. Zaten en başta İslam dini ticaret uğraşısını, ticaretle uğraşanı öven bir düşünceye sahiptir (Cuma/9-10; Nisa/29). Bu nedenle ticari etkinlikler Osmanlı geleneğinde daima takdir ve teşvik edilir.

Buna ilişkin olarak yerli Müslüman tüccarlar Osmanlı'da 19. yüzyılın ortalarına kadar ayrıcalıklı konuma sahiptir. Mesela gümrük vergilerinde bu husus doğrudan göze çarpar. Yerli Müslüman tüccarlar klasik dönem Osmanlı'sında % 2-3 vergi öderken, yerli gayrimüslimler % 3-4 ve yabancı devlet tebaası olan tüccarlar % 5-7 gümrük vergisi öderler (Genç, 1985: 787-788). Bununla yetinilmeyip bazı

stratejik niteliği olan ürünlerin ticareti Rum, Ermeni, Yahudi gibi gayrimüslimlere ve yabancı tüccarlara yasaklanır. Bu kesimlerin istedikleri bölgede ticaret yapması da mümkün değildir. Müslüman olmayan yerli tüccar izin verilen yerlerde ancak izin verilen ürünün ticaretini yapabilir. Bu bakımdan Rum, Ermeni, Yahudi gibi gayrimüslimlerin ve yabancı tüccarların sayısı Müslüman tüccarlara göre oldukça düşük kalır (Genç, 2012: 211). Bilhassa 15. ve 16. yüzyıllarda sanayi ve ticarete Müslüman Türkler çok büyük bir paya sahiptir (İnalcık, 2015: 124; Koyunoğlu, 2002: 161; Kuran, 2018: 242-243). Yerli gayrimüslimler daha çok toptancılık işiyle meşgul olurlar (Tabakoğlu, 1994: 249).

2.1.3.1.9. Kapitülasyonlar

Kapitülasyonlar, bir devletin başka devlet ya da devletlere tanıdığı ayrıcalıklardır. Tarihi süreçte devletler birbirine siyasi, askeri, iktisadi amaçlar başta olmak üzere çeşitli gayelerle imtiyaz tanırlar. İşte Osmanlı Sultanları da bu paralelde 13. yüzyıldan itibaren diyalogda olduğu devletlerle bir takım anlaşmalar imzalar (Pamuk, 1988: 84). İnalcık, Osmanlı Devleti'ndeki kapitülasyonları şu şekilde dönemlendirir. İlk dönem 1200-1569 yılları arası İtalyan devletleri dönemidir. Bu dönemde Osmanlı Devleti Ceneviz, Venedik, Floransa ve Napoli'ye imtiyazlar tanır. İkinci dönem Batılı öncü devletler dönemidir. 1569-1700 yılları arasında Fransa (Fransa'ya ilk kapitülasyon 1535'te verilir), İngiltere ve Hollanda'ya ayrıcalıklar verir. Üçüncü dönem Avrupa devletleri dönemidir. Bu dönem 1700-1783 arasında verilen kapitülasyonları kapsar. Dördüncü dönemi Rusya ile karşılıklı zorunlu antlaşma (1783) oluşturur. Beşinci dönem İngiltere ile 1838'de yapılan ticaret anlaşmasıyla ortaya çıkar. Tanzimat ve İkinci Meşrutiyet dönemlerindeki faaliyetler ise (1856-1914) son dönemi oluşturur (İnalcık, 2010: 285). Bu dönemlendirme gösteriyor ki Osmanlı uluslararası konjonktürü takip eden bir çizgide ilerler. Ayrıcalık tanınan ülkeler, uluslararası piyasalardaki gelişmelere göre değişkenlik gösterir.

Bu açıdan Osmanlı Devleti ilk olarak 1352 yılında Cenova'ya kapitülasyon verir. Bunu takiben 1387 yılında Cenova'ya yeniden ayrıcalık verir. Cenova'ya verilen kapitülasyonlar siyasi amaçlıdır. Osmanlı bu sayede Akdeniz ve Karadeniz'deki Cenova birlikleri ile siyasi ve ekonomik dirsek teması sağlar. 1384-1387 arasında Venedik'e kapitülasyon verir. Ayrıca Venediklilere çeşitli tarihlere birçok imtiyaz tanır (Uzunçarşılı, 1972: 229; Coles, 1975: 137 vd.). Fatih Sultan

Mehmed Floransa ve Venedik başta olmak üzere Akdeniz ülkelerine, II. Beyazid ise 1498'de Napoli kralına kapitülasyon verir. Yavuz Sultan Selim Mısır fethinden sonra Memluklerin Fransa ve Katalonyalıları daha önceden tanıdığı hakları yineler. Kanuni Sultan Süleyman 1535'de Fransızlara geniş kapitülasyonlar verir. Ayrıca sonraki Sultanlar tarafından 1580'de İngiltere ve 1612'de Hollanda'ya kapitülasyonlar verilir. İlerleyen dönemlerde de buna benzer birçok ayrıcalık hem bahsi geçen devletlere hem de farklı devletlere tanınır (Ülker, 1994: 63-64; Üçok, 1967: 71; Rasim, 2002, c. 2: 910).

Örnek olarak Fatih Sultan Mehmed'in 1454'te Venediklilere verdiği kapitülasyon gösterilebilir. Bu anlaşmada ticaret serbestisi, gümrük vergisinin % 2 olması ve Venediklilerin haklarını korumak üzere İstanbul'da daimi temsilci bulundurabilmeleri gibi maddeler yer alır (İnalçık, 2015a: 112-113).

Kapitülasyon politikası yalnızca Osmanlı'ya özgü değildir. Öncesinde Bizans, Selçuklular ve Akdeniz kıyılarında egemenlik kuran çeşitli İslam devletlerinde ve Batılı ülkelerin birbirleri arasında uygulandığı bilinir (Köprülü, 1981: 195). Osmanlı'nın klasik dönemde kapitülasyon uygulamasına gitmesinin en önemli sebebi düşman devletlerin birliğini bozmak, bazılarıyla dostluk kurarak onların ortak düşmanlığını bertaraf etmektir (İnalçık, 2010: 284-285).

Bu politikayla diğer bir amacı iç ve dış ticaretin gelişmesi ve ekonominin canlanmasını sağlamaktır. Böylelikle anlaşmalı ülkelere ihtiyaç duyulan kalay, kurşun, çelik, barut, çeşitli kimyasal maddeler, altın, gümüş, nadir bulunan ve stratejik olan ürünler ile lüks mallar kolay şekilde ithal edilir. En önemlisi yabancı tüccarların Osmanlı piyasalarına güven duymaları sağlanır (İnalçık, 2010: 34). Ayrıca Türk gemileri anlaşma yapılan ülkelere gümrük vergilerinden muaf olarak girdi-çıkıtı yapar. Türkler ve diğer Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler yabancı ülkelerde ticaret kolonileri ve ticaret merkezleri kurabilirler (Uzunçarşılı, 1977: 582; Ünal, 1978: 73). Bu yöntem aynı zamanda sosyal açıdan toplumsal refahın artması ve istikrarla sürdürülmesine de fayda sağlar. Gerçekten klasik dönemde Osmanlı toplumu kapitülasyon politikasını lehte değerlendirir. Kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı liman kentleri önemli birer uluslararası ticaret ve antrepo merkezi haline dönüşür. Hatta ülkede çeşitli uluslararası paraların kullanımı teşvik edilir ve yaygınlaştırılır, ticari ilişkiler içinde olunan devletlerin savaş halinde olmaları durumunda uzlaştırıcı rol üstlenilir ve ticaret yapılan devletlerle harp haline girilmesi durumunda ise ticari faaliyetlerin devamı talep edilir (Tabakoğlu, 1994: 243). Ancak

son zamanlardaki çözümler, kapitülasyonların Osmanlı toplumunda siyasi, iktisadi, mali, hukuki ve toplumsal alanlarda büyük yaralar açmasına neden olur (Pamuk, 2017: 57).

2.1.3.1.10. Kontrollü İhracat ve Kısmi Serbest İthalat Politikaları

Modern öncesi dönemin sahip olduğu şartlar altında uzun asırlar boyu güç merkezi olan bir devletin kendine özgü ticari politikalar sergilemesi kaçınılmazdır. Osmanlı, İslam hukukunun çerçevelediği alan içinde, ihtiyaçlar doğrultusunda bir yol haritası belirler. Bu yolun şekillenmesini sağlayan iktisadi ilkeler seti, yurtiçi ticarete olduğu gibi dış ticaret politikalarına da bir çerçeve belirler. Bu yüzden Osmanlı dış ticaret politikalarının bu referans sistemi içinde ele alınması gerekir.

Genel itibariyle Osmanlı geleneğinde ihracat ve ithalata bakış açısı ve bunların yapılış amaçları; Batı dünyasında 15. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın sonlarına kadar etkili olan dış ticaret politikası ‘merkantilizm’den farklıdır. Dolayısıyla Osmanlı dış ticaret politikalarını ‘anti-merkantilist’ olarak ifade etmek yanlış olmaz (Genç, 2012: 56-57; Pamuk, 2014: 29-30).

Osmanlı’nın anti-merkantilist dış ticaret politikaları kontrollü ihracat ve kısmen serbest ithalat olarak ileri sürülebilir (Tabakoğlu, 1999a: 22). Buna göre Osmanlı piyasalarında temel ihtiyaç ürünlerinin, stratejik mal ve hammaddelerin ve değerli madenlerin ihracatı kimi zaman tamamen yasaklanır kimi zaman kısmen engellenir. Buna ‘memnu meta’ uygulaması denir. İhracı yasak mallar ise döneme ve bölgeye göre değişse de genel olarak buğday (en önemlisi), zeytinyağı, deri, pamuk, pamuk ipliği, silah, top, gülle, barut, pabuç, çizme, sahtiyan, at, silah, yapağı, kendir, kendir urganı, kükürt, yelken bezi, balmumu, çadır, gön, kurşun ve ziftir (Emecen, 1989: 254).

İhracatın bu kalemlerde yasaklanmasının sebepleri Osmanlı ekonomisinde fiyatlar genel seviyesinin Avrupa’daki fiyatlar genel seviyesinden daha düşük olması, Osmanlı ürünlerinin dış talebinin fazla olması, kıtlık riski, tarım ve sanayi üretiminin sürekliliğinin önemli olması, gelirin maksimize edilmek istenmesi, saray-ordu-İstanbul iaşelerinin tam olarak karşılanmaya çalışılması olarak gösterilebilir (Tabakoğlu, 1994: 246).

İhracat üzerindeki yoğun kontrol mekanizması aynı şekilde ithalat üzerinde yoktur. Hatta ithalat günümüz mantığıyla idrak edilemeyecek şekilde teşvik edilir. Çünkü Osmanlı piyasalarında ürünlerin bol, ucuz, kaliteli olması hedeflenir. Ülkede

üretilmeyen ürünler ithalat yoluyla temin edilir. Bu nedenle ithalat Osmanlı ticari hacminde büyük yer kaplar. Buna rağmen ithalatın her daim tamamen serbest olduğu söylenemez. Zaman zaman ithalatta korumacılık faaliyetleri görülür. Örneğin 1720 yılında İstanbul'da basma ithalatı yasaklanarak devlet destek ve teşvikiyle basma üreten işyerleri açılır (Genç, 2012: 58). Şap, tuz ve enfiye ithalatı tamamen yasaktır. Ancak 18. yüzyılın başında İstanbul'da tuzun, ithal edilen tuzlanmış deriden çıkarıldığı fark edilir. Sonrasında devlet deri içinden elde edilen tuzun miktarına göre ek bir gümrük vergisi alır. 18. yüzyılın ortalarında ele geçirilen kaçak enfiyeleri Üsküdar'da enfiye üzerine kurulan devlet kontrollü işyeri piyasaya satar, geliri de bu imalathanenin gelişmesi için harcanır (Genç, 2012: 58). Bu örnekler gösteriyor ki ithalatın Osmanlı klasik döneminde tamamıyla serbest olduğu iddia edilemez.

2.1.3.1.11. Yüksek Kalite ve Standardizasyon

Klasik dönem Osmanlı ticari zihniyetinde nicelikten daha ziyade nitelik çok ön plandadır. Öyle ki Osmanlı ürünleri, dünya pazarlarında kalitesi ile anılır ve bilinir. Yüksek kalite ve standardizasyonun esas alınması nedeniyle, Osmanlı pratiğinde limanlardan ihraç edilecek mallar çok sıkı denetimden geçirilir, bu sayede kalitenin korunması amaçlanır. Her isteyen tüccarın ihracat yapması yasaktır. İhracat yapacak tüccar önce ihracat yapabilirlik belgesi almalıdır. Bu belgede tacirin adı ve unvanı; malı taşıyacak olan geminin sahibinin adı; geminin kaptanının adı; geminin ayrılacağı gün; taşınan malın cinsi, miktarı ve fiyatı gibi ayrıntılar dikkat çeker. Malın boşaltılması kadı ya da yardımcısı nezaretinde gerçekleşir, teslimatın tüccarın elindeki belgeye uygunluğu titizlikle kontrol edilir (Gül, 1971: 215).

2.1.3.2. Son Dönem Ticaret Politikaları

19. yüzyıl dünya piyasalarının farklılaşmaya başladığı, yatay ve dikey gelişmelerin görüldüğü bir yüzyıldır. Tüm dünya bir entegrasyon ve adaptasyon süreci yaşarken Osmanlı'nın bu gelişmelerin uzağında kalması düşünülemez. Kimileri Osmanlı'nın bu entegrasyon ve adaptasyon sürecini ne kadar içselleştirirse o kadar başarılı olacağını söyler. Bu görüş, Batı kaynaklı iktisadi liberalizasyon sürecinin Osmanlı düşüncesini oluşturan ilke ve değerler ile aynı frekansı tutturması anlamına gelir. 19. yüzyıl başından itibaren benimsenen ticaret politikaları gösterir ki bu frekans hiçbir zaman tam anlamıyla aynı paralelde ilerlemeyecektir.

Bu bağlamda devletin gelirlerini arttırması klasik dönemde olduğu gibi 19. yüzyılda ve Tanzimat döneminde de Osmanlı yöneticilerinin temel hedefleri arasında yer alır. 1802 yılında ticaretle uğraşan yabancılara iç gümrükleri ödeme şartının getirilmesi ve 1809 yılında imzalanan Kala'yı Sultaniye Antlaşması'nın 6. maddesine göre İngilizlerin de bu yükümlülüğe tabi tutulması bu tarz ticaret politikalarına örnektir (Tengirşek, 1940: 302). Tüm bunlara rağmen önceki bölümlerde bahsedilen 1829 Edirne Antlaşması ile başlayan zorunlu liberalleşme süreci 1838 Baltalimanı Antlaşması ile yeni bir dönüm noktasına ulaşır.

2.1.3.2.1. 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması

İngilizlerin çok yoğun baskısı sonucu imzalanan (Cem, 1982: 21) ve iki kısımdan oluşan serbest ticaret antlaşması genel olarak şöyle özetlenebilir (Kütükoğlu, 1974: 109-112):

Birinci maddeye göre İngiliz vatandaşı olan kişiler ve İngiltere bandıralı gemiler Osmanlı Devleti'nin verdiği bütün ayrıcalıklara sahip olacaktır. Bu ayrıcalıklar süresiz devam edecektir. Eğer herhangi bir devletle antlaşma imzalanır, ayrıcalık tanınırsa bu antlaşma İngilizler için de geçerli olacaktır. Ayrıca İngiliz tüccarına ait olan mallar Osmanlı sınırlarının her yerine serbestçe girebilecek ve kıymetleri üzerinden % 3 gümrük vergisi alınacaktır. Önceden alınan vergiler alınmayacak ve % 2 munzam bir vergi ödenecektir. % 2 munzam vergisi ödendikten sonra diğer memleketlere gönderilmek istenen mal üzerinden el değiştirilse bile vergi talep edilmeyecektir. İngiliz tüccarları, iskelelere getirdiği malın % 3 gümrük vergisini ödedikten sonra diğer iskelelere vergi ödemedi de götürebilecektir. Fakat herhangi bir malı iskelede veya başka şehirlere sattığında % 2'lik munzam vergisini ödeyecektir. Bunların haricinde başka hiçbir yorum ve gizli manalara itibar edilmeyecektir.

İkinci maddeye göre 1826'da uygulanmaya başlanan Yed-i Vahid usulü yürürlükten alıkonacaktır. İhracatın önündeki engeller kaldırılacaktır. İngilizlere Osmanlı topraklarında üretilen ya da işlenen her türlü malı alma ve satma hakkı tanınacaktır. Malların bir bölgeden diğer bir bölgeye taşınması serbestleşecektir. Eğer İngiliz tüccarlar malların nakli sırasında vergilendirilirse bu zararı Osmanlı devleti karşılayacaktır. Ayrıca İngiliz tüccarına diğer memleketlerden de mal ithal etme hakkı tanınacaktır. İthalat gümrük vergisi olarak %3 + %2 vergiyi ödedikten

sonra ithal etmiş oldukları mal ve eşyayı başka hiçbir vergi ödemediği memleket haricindeki yerlere dahi satabileceklerdir.

Üçüncü maddeye göre Osmanlı tüccarı ile İngiliz tüccarı eşit haklara sahip olacaktır. Her iki kesim de aynı vergileri ödeyecektir. Yani İngiliz tüccarlar "en çok müsâadeye mazhar yerli tüccar" statüsünde olacaktır. Ayrıca başka bir memleketten diğer bir memlekete gönderilmek istenen eşya üzerinden % 3 gümrük vergisi alınacaktır. Bunun yanında İngiliz tüccarlarına ait mahsul veya mamûllerin Çanakkale ve İstanbul boğazlarında, gemiden gemiye aktarma işlemlerinde hiçbir şekilde vergi alınmayacaktır.

Dördüncü maddeye göre İngilizlerin Osmanlı'dan mal götürmesi serbesttir. Gümrüğe kadar herhangi bir vergi de ödemeyeceklerdir. Mal iskeleye indirildiğinde yüzde 9 (iskele resmi) , sonrasında yüzde 3 (çıkış resmi) gümrük vergisi ödenecektir. İskelede satın alınan eşya için de % 3 ihraç vergisi ödenecektir.

Beşinci maddeye göre İngiltere bandıralı ticaret gemilerinin İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçişi 'izn-i seffine' ile serbest olacak ve kolaylaştırılacaktır.

Altıncı maddeye göre diğer devletler buna benzer ticaret antlaşması yapmak isterse Osmanlı bunu kabul edecektir.

Yedinci maddeye göre İngilizler mallarını Osmanlı'ya getirdiğinde malın değeri üzerine problem çıkarılmayacaktır.

Baltalimanı Antlaşması ile iktisadi liberalizm geniş yayılma alanı bulmasına rağmen antlaşma maddelerine bakıldığında klasik anlayıştan tamamen vazgeçilmediği görülür. Mesela varılan karara göre ithal gümrükleri % 5, ihraç gümrükleri % 12 olarak belirlenir. İthalat vergilerinin düşük olması korumacı düşüncenin eksikliğinden ziyade o dönemdeki yoğun İngiliz baskısından kaynaklanır. Zira Osmanlı, siyasi ve askeri tahakkümü iktisadi alandaki imtiyazlarla yönlendirme ve hafifletme düşüncesindedir, bu gayesinde bir nebze başarılı da olur. Öte yandan klasik dönemde % 3 olan ihraç gümrüklerinin antlaşmayla oldukça yükseltildiği görülür. İhracat vergilerinin yüksek olması; ihracatın, tekellerin kaldırılmasıyla maliyenin yok olan bazı kaynaklarına bir ikame kaynak olarak ele alınması nedeniyledir. Bu da gelirin arttırılması prensibinin hala devam ettiğini gösterir (Genç, 2012: 95). Ayrıca yüksek iç gümrükler de iâşe ile gelirin arttırılması prensiplerinin zihinlerde canlı tutulduğuna işaret eder. Vergilerin klasik döneme göre artması ise klasik düşüncenin devamını sağlayıp serbest ticaret düşüncesinin

önündeki bir engel gibi algılanabilir. Ancak Osmanlı ilk bakışta bir ödün vermemiş gibi görünse de bu antlaşmayla dış ticaret politikalarını bağımsız belirleme hakkını kaybeder (Pamuk, 2018: 17; Önsoy, 1988: 5; Genç, 1985: 792). Öyle ki ithalattan alınan vergiler korumacı düşünceye paralel olarak ancak 1861'e gelindiğinde % 8'e, 1905 yılında % 11'e, 1908'de % 15'e yükseltilebilir (Shaw, 1975: 444-446).

İngiltere'nin organizasyonu ile 16 Ağustos 1838 tarihinde amacına ulaşan ticareti serbestleştirme projesi çok geçmeden diğer devletlerle de imzalanır. 25 Kasım 1838'de Fransa'yla, 18 Mayıs 1839'da Löbek, Brem Hamburg Hans şehirleriyle, 2 Eylül 1839'da Sardunya'yla, 31 Ocak 1840'da İsveç ve Norveç'le, 2 Mart 1840'da İspanya'yla, 14 Mart 1840 Felemenk'le, 30 Nisan 1840'da Belçika'yla, 22 Ekim 1840'da Prusya ve Zolferayin'le, 1 Mayıs 1841'de Danimarka'yla, 7 Haziran 1841'de Toskana'yla benzer antlaşmalar imzalanır (Karal, 1976, c. VI: 254).

Nitekim başta İngilizlerle imzalanan Baltalimanı Antlaşması ve diğer antlaşmalar, klasik dönemde uygulanan Osmanlı ticaret politikalarını bir bir yıkarak devletin son anlarına kadar ticaret sektörü üzerinde yoğun bir baskı oluşturur. Bu açıdan 1838'den itibaren Osmanlı Devleti'nin dış ticaret politikasının özünü Baltalimanı Antlaşması şekillendirir denebilir (Karal, 1983b, c. VIII: 473-482).

2.1.3.2.2. 1861 Ticaret Antlaşmaları

1861'de başta Fransa ile imzalanan ticaret antlaşması, Baltalimanı Antlaşması'nın devamı ve yenilenmesi niteliğindedir. 29 Nisan 1861'de Fransa ile, sonrasında aynı yıl İngiltere ve İtalya'yla, 1862'de Rusya, Birleşik Amerika, Peyiba, İsveç ve Norveç, Danimarka, İspanya, Prusya ve Avusturya ile yeni ticaret antlaşmaları imzalanır.

1861'de Fransa ile imzalanan Ticaret Antlaşması şöyle özetlenebilir (Karal, 1983a, c. VII: 260-261):

Birinci maddeye göre Fransız tüccarlara 'iç ticaret'te tam bir serbestlik tanınacaktır. Fransızlar Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde üretilen her türlü tarım ve sanayi ürünlerini 'en ziyade mazhar-ı müsaade' statüsü ile alıp satabileceklerdir. Bu serbestlik sadece barut, top ve askeri malzemeleri kapsamaz. Bunların satışı yasaktır.

İkinci maddeye göre Fransız tüccarlara dış ticarete tam bir serbestlik verilecektir. İlk maddede bahsedilen ürünler ülke dışına serbestçe çıkarılabilecektir. Yalnız bu ürünlerden % 8 oranında ihraç çıkış gümrüğü alınacaktır. Yani 1838

antlaşmasıyla % 12 olarak belirlenen ihracat vergileri, 1861'de % 8, sonrasında ise her yıl % 1 düşürülerek nihayetinde % 1'e çekilecektir.

Üçüncü maddeye göre Fransız gemileri ile Osmanlı Devleti'ne ticari amaçlı getirilecek her türlü eşyadan % 8 oranında gümrük resmi alınacaktır. Osmanlı Devleti sınırlarından transit olarak geçecek Fransızlara ait ticari ürünler için olarak % 2 oranında transit resmi alınacaktır. Fakat sekiz yılsonunda bu oran % 1'e indirilecektir.

Dördüncü maddeye göre Fransızlar, ticaret gemilerinin boğazlardan geçişinde ticaret ürünleri için herhangi bir gümrük resmi vermeyeceklerdir.

1861 serbest ticaret antlaşmasında 1838 antlaşmasıyla % 12 olarak belirlenen ihracat vergilerinin 1861'de % 8, sonrasında ise her yıl % 1 düşürülerek nihayetinde % 1'e çekilmesi başta liberalizmin olumlu etkisi gibi görülebilir. Hatta bu uygulama Osmanlı ihracat hacminin genişlemesine katkıda bulunur. Ancak madalyonun diğer tarafında ihraç gümrüklerinin düşmesi Osmanlı'da çıkarılan hammaddelerin dış ülkelere çıkışını kolaylaştırdığı gibi yerli ürünlerin rekabet gücünü de zamanla düşürür (Karal, 1983a, c. VII: 262; 1976, c. VI: 254). Diğer yandan iç gümrüklerin yabancılar için kaldırılması ile yerli tüccar rekabet avantajında bir kez daha darbe alır. Ticaret antlaşmasıyla birlikte İstanbul veya Bursa'ya Amasya'dan ipek getiren yerli tüccar % 12 gibi vergi öderken yabancı tüccar artık vergi ödemeyecektir. Hem bu gümrüklerin esas amacı her şehrin ya da yerleşim yerinin ekonomik olarak kendine yetebilmesidir. Bunun yanında malların iase prensibi gereği büyük şehirlere götürülmesini engeller. Dolayısıyla bu prensibin de antlaşmayla birlikte tahrip edildiği görülür (Önsoy, 1988: 5).

Bu yıllarda yapılan ticaret antlaşmalarının süreleri 28 yıl olarak belirlenir. Taraflar değişiklik talep etmek isterse anlaşma tarihinden itibaren yedinci, ondördüncü ve yirmibirinci yıllar sonunda bunu dile getirebilirler. Ancak Osmanlı'nın gümrük resimlerini yükseltme talebi sonuçsuz kalır ve 1907'de ihraç gümrüğü % 11'e çıkarılabilir (Hershlag, 1964: 45).

2.1.3.2.3. Ticaret ve Ziraat Nezareti–Ticaret ve Nafia Nezareti

19. yüzyılda ve sonrasında Osmanlı otoriteleri tarafından ticaret başlı başına ele alınıp değerlendirilmez. Bunun en önemli sebebi ekonominin tarıma dayalı olmasıdır. Tarımsal ya da tarımsal meta üretiminin geliştirilmesi sayesinde ticaret sektörünün dinamizmini koruyacağı düşünülür. Bu bir bakıma doğrudur ancak

ticareti tarıma dayandırmak Osmanlı toplumuna pahalıya patlar. Esasında Osmanlı otoritelerinin düşünce ve pratiği arasında zorunlu bir uyumsuzluk bulunur. Kapitülasyonlar ile karar mekanizmasının eli kolu bağlanır. Yabancı devletler herhangi bir siyasi ve askeri yardım karşılığında sürekli iktisadi ve mali tavizler talep ederler (Armaoğlu, 1984: 43-44). Buna mecbur kalan karar mercileri tabii olarak klasik dönemdeki gibi tam bağımsız hareket edemezler. Özellikle ticaret sektöründe bu apaçık ortadadır (Karal, 1983b, c. VIII: 474).

Bu tarz bir iktisadi sıkışmışlıkta II. Abdülhamit sürekli çıkış yolları üretmeye çalışır. Açıkçası önceki dönemlerde imzalanan antlaşmalar yukarıda bahsi geçen ticaret sektörünün başlı başına değerlendirilmesi mevzusunun önündeki asıl engeldir. Çünkü devletin temel prensibi olan ‘beka prensibi’ tehlikededir. Yani devlet tamamen parçalanma ve yok olma problemiyle karşı karşıyadır. Bu yüzden (Batılı devletlerle kıyaslandığında da bu geçerlidir) öncelikleri farklıdır.

Herşeye rağmen bu dönemde yerli ve milli ticareti koruma ve geliştirme adına çözüm yolları denenir. Tarım bölümünde bahsedilen kurumlardan olan bu çözüm arayışlarını tekrar etmemek adına çok kısaca ele almakta fayda vardır.

II. Abdülhamit döneminde, tarımı geliştirme programlarına bağlı olarak yani tarımsal gelişme ve ticaret sektörleri birlikte düşünülerek bir Ticaret ve Ziraat Bakanlığı kurulur. Esasında bu kurum ilk defa 1839’da Umur-ı Ticaret ve Ziraat Nezareti adı altında hayata geçirilir (Karal, 1976, c. VI: 125). Sonraki dönemlerde teşkilatlanma yapısında değişiklikler yapılır. II. Abdülhamit zamanında Bakanlık bir ticaret ve ziraat meclisi ve ticaret ve ziraat muhasebe ve istatistik dairelerinden oluşur. Bakanlıkta toplam 21 kişi görevlendirilir. Sonraki süreçte Bakanlığın yetki ve görev alanını genişletmek amacıyla bu birim Ticaret ve Nafia Bakanlığı’na dönüştürülür. Kurumlar imkanlar dahilinde, şartlar elverdiğince yerli tüccarı korumaya, iç ticarete daha fazla ödün vermemeye, dış ticarete daha bağımsız davranmaya üzerine eğilirler (Karal, 1983b, c. VIII: 477).

2.1.3.2.4. Ticaret Mektebi

İç ticaretteki bağımsızlığın serbest ticaret antlaşmaları ya da daha doğru bir ifadeyle kapitülasyonlarla kaybedilmesi devlet adamlarını telaşlandırır. Eğitime dönük yenileşme faaliyetleri kapsamına tarım ve sanayi mektepleri gibi ticaret mektepleri de alınır. Ancak bu düşüncenin uzun zaman hayata geçirilemediği

görülür. Öncelikler sıralamasında maalesef ki arka plana itilen politik düşünce olarak kalır.

Bu doğrultuda 1860'da İstanbul'da Ticaret Nezareti binasında ticaret mektebi kurmaya dair ilk girişim gerçekleşir. Bu düşünce fiiliyata geçirilemez. II. Abdülhamit döneminde büyük bir eğitim hamlesi görülür. Bu surette ilk ticaret mektebi de II. Abdülhamit döneminde açılır. 1881 yılında Yeniköy'de Ticaret Bakanlığı'na bağlı ilk Osmanlı ticaret mektebi eğitim-öğretim faaliyetine başlar. Üç yıl sonra mektebin adı Hamidiye Ticaret Mektebi olarak değiştirilir. Dört yıllık bir eğitim süreci mektebin öğrencilerine verilir. Eğitim kurumunun 115 öğrencisi vardır. Ancak yeterli talep görmediğinden kurum 1888 yılında kapatılır (Karal, 1983b, c. VIII: 397-398).

İttihat ve Terakki döneminde eğitim faaliyetlerine aynı şekilde önem verildiği bilinir. Bu dönemde Osmanlı toplumu ticaret ve sanata özendirilerek bu amaçlara yönelik meslek okulları açılır. Müslüman Türk kesiminin eğitilerek yeni kurulan ve mevcut bulunan şirketlerde istihdamı teşvik edilir. Bununla beraber eğitim sisteminde ticarete ilişkin derslere ağırlık verilir, akşam dersleri açılır, kadınlar için özel ticaret dersleri düzenlenir. Bu dersler, mesleki ve yabancı dil dersleri ağırlıklıdır. Bu dönemde yabancıların açtığı okullarda da ticaret derslerinin verildiği görülür (Haydaroglu, 1990: 67).

Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye ve Türk Ocağı gibi kuruluşlarla birlikte Tanin gazetesi de ticaret ve bankacılığa dönük gece dersleri açar. Eğitim faaliyetleri hızlı bir şekilde ilerlerken yabancıların da gece dersleri açtığı görülür. Diğer yandan çalışıp gündüz okuyamayan çocuklar için gece eğitimi veren Çıraklık Mektepleri de hizmet vermeye başlar. 1918'de Fatih, Sultanahmet, Aksaray, Eyüp, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar ve Kadıköy'de olmak üzere İstanbul'da 8 çırak mektebi faaliyetlerini sürdürür. Bu kurumlarda ticaret, Türkçe ve Almanca olmak üzere üç sınıf üzerinden eğitim verilir. Ticaret sınıfındaki dersler usul-ü muhasebe-i ticariyye, muharrerat-ı ticariyye, vesâik-i ticariyye, ilanât, malumât-ı ticariyye, iktisadiyye, kanuniyye, emtia-i ticariyye, hesab-ı ticari ve Almanca'dır. Mezunlara iş imkanları sağlanırken çok başarılı öğrenciler Almanya'da eğitim almaya gönderilir. Öte yandan kadınlar için de ayrı ticaret mektepleri açıldığı bilinir (Toprak, 1982: 81-83).

2.1.3.2.5. Koruyucu Politikalar

Tanzimat döneminde Osmanlı'nın dış ticaret politikalarında advalorem tarife uygulamasını benimsediği bilinir. Ancak uygulamalar esnasında advalorem tarifinin

fiyat hareketlerini takip edemediği ve vergi oranlarının (gelirlerinin) düştüğü fark edilir. Bu nedenle gümrük politikalarında spesifik vergilendirme usulü yürürlüğe konulmaya çalışılır. Hatta Almanya ile 1890'da buna yönelik bir antlaşma imzalanır. Diğer devletlerle spesifik vergilendirme uygulaması önceden imzalanan antlaşmalar nedeniyle engellenir. Çünkü Batılılar Osmanlı dış ticaret politikalarının tamamen 'serbest' olmasını talep ederler ve bunu da uzun bir dönem başarıyla sağlarlar. Osmanlı otoriteleri, zorunlu liberal politikaları 9 Eylül 1914 günü kısmen terk etmeye başlar. Gümrük resimi derhal % 15'e çıkarılır. 1915 Haziran'ında ithalat vergisi % 30'a yükseltilir. Daha sonra savaşın fiyatları arttırmasıyla vergi oranları düşürülür. Mart 1916'da ise advalorem vergi uygulamasından spesifik vergi uygulamasına geçilir. Böylelikle malın fiziki özelliği üzerinden vergi alınarak, ad valorem uygulamasında yaşanan ve yüksek gümrük vergisi ödenmesi gerekirken malın tarifede daha düşük resimli başka bir mal gibi gösterilmesi sonucu oluşan vergi kaybı önlenecektir. 1916'da İhracat Heyeti kurulup klasik dönemde olduğu gibi ihracat işlemlerinde mallar; ihracı serbest, kısmen serbest ve yasak olarak kategorilendirilir. Bu girişimin asıl nedeni savaşın devam etmesidir (Toprak, 1982: 103-121).

Bu bölümde Osmanlı iktisadi düşüncesini oluşturan ilke ve değerler setini referans alarak tarım, sanayi ve ticaret sektörlerinde üretilen politikalar ele alındı. Düşüncenin politikalara yansımaları önemli olduğu kadar, politikaların arzu edilen sonuçları vermesi de önemlidir. Bu bakımdan sonraki bölümde Osmanlı karar mercileri tarafından ortaya konulan politikaların nasıl sonuçlandığı ve ne derece istenen düzeyde gerçekleştiği araştırılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İKTİSADİ POLİTİKALARININ İKTİSADİ GELİŞME ÜZERİNE ETKİSİ

Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı'da son dönemde hakim olan iktisadi düşünceyi referans alarak üretilen politikaların son dönem Osmanlı iktisadi gelişmesi üzerinde meydana getirdiği etki araştırılacaktır. Araştırma geniş ölçüde reel sektörlere ilişkin istatistikî bilgilere dayalı olarak yapılacaktır. Bir fikir sunması açısından iktisadi göstergelerdeki genel değişim şu şekilde gösterilebilir:

Tablo 7: Temel Toplumsal ve Ekonomik Göstergeler (1820-1913)

Göstergeler	1820 Yılı	1913 Yılı
Toplam Nüfus	9,4 Milyon	16,0 Milyon
Kentleşme Oranı (Nüfusu 10 Binden Büyük Yerler/Toplam Nüfus)	% 17	% 26
Tarımsal İşgücünün Genele Oranı	% 75-80	% 75-80
Tarımın GSYH İçindeki Payı	-	% 50
İhracatın GSYH İçindeki Payı	% 2	% 11
İthalatın GSYH İçindeki Payı	% 2	% 14
Yatırımların GSYH İçindeki Payı	-	% 9
Merkezi Devlet Gelirlerinin GSYH İçindeki Payı	% 4	% 13
Kişi Başına Düşen Gelir (1990 ABD Doları)	720 \$	1150 \$

Kaynak: Eldem, 1970.

Aşağıda ilk olarak Osmanlı ekonomisinin başat sektörü olan tarım sektörü ele alınacaktır.

3.1. TARIM POLİTİKALARININ TARIMSAL GELİŞME ÜZERİNE ETKİSİ

Osmanlı otoritelerinin son dönemde benimsediği tarım politikalarının tarımsal gelişme üzerine etkisi üretim teknolojisi, üretim alanı, verimlilik, üretim miktarı ve tarımsal fazla başlıkları altında değerlendirilecektir.

3.1.1. Üretim Teknolojisi Üzerine Etkisi

Tarım kesiminde üretim teknolojisi genelde mekanik teknoloji ve kimyasal-biyolojik teknoloji olarak ikiye ayrılır. Mekanik üretim teknolojisi içine her türlü tarım araç ve gereçleri dahil edilebilir. Kimyasal-biyolojik üretim teknolojisi içine ise kimyasal gübre, kaliteli tohum, fidan, fide ve zirai mücadele ilaçları girer. Kimyasal-biyolojik teknolojilerdeki gelişmeler daha önceki bölümlerde ele alındığından bu bölümde özellikle mekanik teknolojideki gelişmelere değinilecektir.

Bilindiği üzere geleneksel Osmanlı tarımında ilkel üretim araç-gereçleri kullanılır. Bunlar karasaban, çapa, tırmık ve benzeri araçlardır. II. Abdülhamit yönetimi tarımda modernleşme yolunda 1882 yılında çıkardığı bir kanunla ithal edilen her türlü tarım araç-gereçlerinden gümrük vergisini kaldırır. Bunun yanında modern araç üreten ustalara devlete ait ormanlardan kereste ihtiyaçlarını karşılamalarını sağlar (Düstur, 1330, c. III: 557). Üstelik mekanik teknolojilerdeki gelişmeleri hızlandırmak ve destek olmak adına bu alanda yeni ve faydalı buluşlar gerçekleştiren ustaları altın madalyayla ödüllendirir (BDİE, 1986'dan akt. Duran, 1991: 140).

İttihatçılar ise bu süreci daha da ileri taşıyarak çeşitli üretim merkezlerinde tarım istasyonlarının kurulması, yabancı ülkelere çeşitli makinelerin ithal edilerek bu istasyonlarda makinelerin ilgili kişilere tanıtılması ve pazarlanması, satış sonrası bakım ve onarım desteğinin istasyonlarda kurulacak demirhanelerde gerçekleştirilmesi amacıyla bütçelere kaynak ayırırlar. Hatta aynı yönetim savaş döneminde dahi tarımda modernleşme çabalarından vazgeçmeyerek sınırlı kaynaklardan bu alana önemli miktarlarda finansman sağlamaya çalışır. Nitekim 17.3.1917 tarihinde yeni bir yasayla Ziraat Nezareti dış ülkelere 400.000 Osmanlı Lirası değerinde tarım makineleri ithal etmek için yetkilendirilir. Dahası bu kaynak 4.4.1918 tarihinde ikinci bir yasayla 500.000 Osmanlı Lirasına çıkarılır (Atasagun, 1943, c. I: 100).

Tarımda mekanizasyon alanındaki gelişmeleri rakamsal olarak belirlemek mümkün değildir. Ancak bazı veriler 1890'lardan sonra bu alanda özellikle sahil bölgelerinde önemli gelişmeler sağlandığına işaret eder. Mesela 1891'de modern tarımsal araç-gereçlerin sadece devlet yöneticilerinin ve ileri gelenlerin çiftliklerinde bulunduğu, diğer küçük ve orta ölçekli işletmelerde hala geleneksel araçların varlığı belirtilir (Salname-i Vilayet-i Aydın, 1307: 709'dan akt. Duran, 1991: 709). 1910'da Manisa ovasının yaklaşık % 30'unun ve Denizli ovasının % 20'sinin alat-ı cedide (yeni aletler) ile sürüldüğü kaydedilir (Salname-i Vilayet-i Aydın, 1326: 709'dan akt. Duran, 1991: 141). 1907'de İzmir'de üreticinin çoğunun geleneksel araç-gereçleri kullanmakla beraber birçok üreticinin de verilen teşvikler sayesinde ithal makineler satın aldığı, Hamidiye Sanayi Mektebi'nde üretilen ziraat aletlerinin İzmir'in birçok yerinde satışa sunulduğu bilinir (Sami ve Hüsnü, 1323: 100'den akt. Duran, 1991: 141).

Yani her türlü tarım makinelerine gümrük vergisi muafiyeti getirilmesinden itibaren yoğun şekilde tarım makinesi ithal edildiği anlaşılır. 1908 yılında İzmir limanından bir yılda ithal edilen araç-gereç olarak 5112 adet demir pulluk, 52 adet elek ve kalbur makinesi, 22 adet mısır eleme makinesi, 12 adet hayvan yemi kırma makinesi, 18 adet pamuk çekirdeği ayırma makinesi vb. kaydedilir (İzmir, Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası, 1326'dan akt. Duran, 1991: 141).

Bilindiği üzere herhangi bir ülke veya bölgeye yeni bir ürünün ithali, ithalatçı ülkenin o malı yurtiçi piyasada üretmesi imkânını doğurur. Bu şekilde ithalatın yeni ürün oluşturma fonksiyonu Osmanlı toplumunda da geçerlidir. İlk zamanlarda ithal edilen modern tarım araç-gereçleri kısa zaman sonra ülke içinde seri bir şekilde üretilip pazarlanmaya başlanır. Bu süreçte devlet sanayi okulları bünyesinde demircilik bölümleri açar ve bu bölümlerin başına yabancı hocalar getirir. Demircilik bölümlerinde bir taraftan ithal edilen araç-gereçlerin bakım ve onarımı yapılırken bir taraftan da makinelerin taklitleri yapılarak pazarlanmaya başlanır (Duran, 1991: 142).

Ahenk Gazetesi'nin 3 Eylül 1902 ve 17 Mart 1904'teki haberine göre yeni tarım araçlarının üretim sürecine özel kesimin katılması ise daha dinamik şekilde gerçekleşir. Girişimci kesim fabrikalarda, ustalar da kendi imalathanelerinde yeni araçların üretimini yapmaya başlarlar. İzmir'de üretimde bulunan Patruklus Manuluplus Demir Fabrikası her türlü zirai araç-gereç üretimini başarıyla yapabilir. Bu fabrika gibi üç fabrika İzmir'de bu alanda faaliyet gösterir. Bu açıdan Hamidiye

Sanayi Mektebi ve özel fabrika ve imalathanelerde tarım makinelerinin seri olarak üretilmeye başlanması dışarıya olan bağımlılığın azalmasına yardımcı olur (Duran, 1991: 142).

Ayrıca incelenen dönemin sonlarında özel sektör sadece dışarıdan getirilen makinelerin taklitlerini yapmakla kalmayıp, daha ileri giderek ülke ekolojik yapısına daha uygun araçları da geliştirmeye çalışır. Bu çabaya güzel bir örnek İzmirli bir Usta'nın 1908'de geliştirdiği harman makinesidir. Makinenin 1800 ezici dişi ve 40 testeresi bulunur. Makine bir günde 15-20 araba ekini döğebilme potansiyeline sahiptir (Osmanlı Ziraat ve Ticareti, 1323'ten akt. Duran, 1991: 142 dipnot). Diğer bir örnek ise Menemenli bir ustanın bir yıl çalışarak geliştirdiği bir başka döğen makinesidir. Bu makine uzun ve kalın bir merdane şeklinde iki dingile geçirilmiş 24 dişli çelik çarklardan ibarettir. Bunlardan 12 adedi arka dingilde, 12'si de ön dingildedir. Her biri 52 dişliye sahiptir. Her iki çark arasındaki eğri bıçaklar sapları keser. Dingiller demir bir çatıya bağlanıp üzeri saçtan yapılan bir tabya ile örtülür. Makine iki atla çekilir. Bir günde 10 araba ekini döğebilir. Makinenin değeri 8 Osmanlı Lirasıdır (Osmanlı Ziraat ve Ticareti, 1324'ten akt. Duran, 1991: 143 dipnot).

Savaş öncesi dönemde Ege, Çukurova ve Marmara bölgelerinde yoğun bir makineleşme çabası gözlemlenir. 1908 yılında Adana'ya her biri 1000 Osmanlı Lirası değerinde 80 adet harman makinesi, çifti 5000 Osmanlı Lirası değerinde bol miktarda çift sürme makineleri, 10 bin liranın üzerinde orak makineleri, çeşitli pulluk ve kalbur makineleri getirilir. Ayrıca Adana'da bulunan numune çiftliğinde kullanılmak üzere yeni model bir makinenin satın alınması için 65 bin kuruş ayrılır (Osmanlı Ziraat ve Ticareti, 1323 ve 1324'ten akt. Duran, 1991: 143).

Nitekim İkinci Abdülhamit döneminin ortalarından itibaren özellikle liman bölgelerinde belli ölçüde geleneksel karasabandan o dönemde modern araç sayılan demir pulluklara geçiş sürecinin başladığı açıkça ifade edilebilir.

Genel itibarıyla 1880-1890'lar Türkiye tarımının modernleşme sürecinin başladığı dönem olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde çağın şartlarında modernleşmenin başka bir belirtisi kabul edilebilecek öküzden ata geçiş süreci de geniş ölçüde başlar. 1890 yılında çıkarılan bir kanun ile ülkede at varlığının ıslahı gündeme getirilir, damızlık at yetiştirilmesine yönelik adımlar atılır. Nizamnameye göre çoğunluğu veterinerlerden oluşan bir komisyon kurulacak, bu komisyon Macaristan'dan erkek ve dişi damızlık at ithal edecektir. İstanbul'da atların cinsi,

ağırlığı, eşkali, yaşı ve fiyatı belirlendikten sonra atlar damgalanacak, öncelik Çerkez ve Rumeli muhacirlerine tanınmak üzere Anadolu'da at yetiştirmesinden anlayan üreticilere dağıtılacaktır. İlk taylar devlete verilecek, diğerleri üreticilerin olacaktır (Lahika-i Kavanin, 1312: 247'den akt. Duran, 1991: 144).

Bu kararların ne kadarının uygulandığı belli değildir. Ancak incelenen dönem boyunca ülkede at varlığının arttırılması ve ırkının ıslah edilmesine ayrı bir önem verilir. Bu amaç doğrultusunda ülkenin dört bir yanında at yarışları düzenlenir, dereceye girenler ödüllendirilir. Bu sayede ülkede zaman içinde at varlığındaki gelişmeler, mekanik teknolojiye de değışme ve gelişmeler hakkında ipucu verebilir niteliktedir. 1897 yılında Türkiye genelinde toplam at miktarı 421.000 civarında iken bu rakam 1909 yılında 746.000'e ve 1914 yılında 910.000 civarına yükselir (Ziraat Sayımı, 1325'ten akt. Duran, 1991: 144).

Yani 1897-1914 arasında ülkede at varlığı iki katın üzerinde artar. Yukarıda bahsedilen rakamlara taylar dahil değildir. 910.000 civarındaki at varlığının yarısının ekim sürüm işlerinde kullanıldığı varsayılırsa 1914 yılında yaklaşık 200.000 demir pulluğun üretime konu edilmesinden bahsedilebilir. Bu açıdan Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye tarımında önemli bir makine stokunun gerçekleştirildiği öne sürülebilir.

3.1.2. Üretim Alanı Üzerine Etkisi

Tarım politikalarının üretim alanı üzerine etkisi hakkında ilk dönemlere ait veri eksikliği söz konusudur. 1897 istatistik verilerinde ise Konya, Aydın, Trabzon ve Diyarbakır vilayetleri inceleme dışında tutulur. Bu eksiklik 1897 yılı sayımında mevcut vilayetlerin ekim alanı 1909 ve 1913 yılı sayımlarıyla karşılaştırılıp giderilmeye çalışılacaktır.

1897-1909 arasında kapsanan bölgelerde buğday ekim alanı % 85 oranında, arpa % 33, mısır % 592, pamuk % 125 oranında artış gösterir. Buna göre buğday ekim alanının yıllık ortalama artış hızı % 7, arpa ekim alanının artış hızı % 2.7, pamuk ekim alanının artış hızı % 10 civarında gerçekleşir (1313 Senesi İstatistik-i Umumisi; 1325 Ziraat Sayımı; 1329 Ziraat İstatistiği'nden akt. Duran, 1991: 145).

Bu dönemdeki modernleşme eğiliminin ne derece gerçekleştiğini tespit edebilmek için 1909'dan 1925'e kadar toplam ekili alanlardaki gelişmeleri incelemek gerekir.

**Tablo 8: 1909-1925 Yılları Arasında Türkiye’de Ekim Alanlarındaki Gelişmeler
(1000 hek.)**

	1909	1913/14	1925
Toplam Tahıl	5050	5012	4503
Buğday	2380	3118	2876
Arpa	1435	1331	790
Toplam Baklagiller	163	381	345
Top. End. Bitkileri	296	425	519
Top. Ekim Alanı	6022	6429	6311

Kaynaklar: 1325 Ziraat Sayımı; 1329 ve 1330 Ziraat Sayımı; T.C. Devlet Salnamesi, 1927’den akt. Duran, 1991: 146.

Tabloya göre ülkede 1909-1925 yılları arasında toplam ekili alanlarda dalgalı bir seyir kaydedilir. Toplam tahıl alanı 1909 yılında 5 milyon hektar civarında iken bu miktar 1913/1914’te 5.2 milyon hektara çıkarken, 1925 yılında 4.5 milyon hektara geriler.

Bu doğrultuda son dönemlerde Osmanlı Türkiye’sinde ekim alanlarının en fazla genişlediği dönemin 1897-1909 arası dönem olduğu söylenebilir.

3.1.3. Verimlilik Üzerine Etkisi

Tarımda en iyi modernleşme eğilimini yansıtan etken olarak birim topraktaki verimlilik düzeyi gösterilebilir.

İstatistiki verilere bakıldığında 1897 yılında 843 kilogram olan buğdaydaki verimlilik 1909’da 1206 kilograma, 1913 yılında da 1400 kilograma yükselir. Arpa, mısır, pirinç ve pamuk ürünlerinde de benzer eğilimler gözlemlenir. Arpadaki verimlilik 1897, 1909, 1913 yılları itibariyle 932 kg, 1324 kg, 1500 kg olarak gerçekleşir. Mısır’da ise 1144 kg, 1847 kg, 1666 kg olarak kaydedilir. Pamuk üretiminde de önemli verimlilik artışı sağlanır. 1897’de 326 kilogram olan verimlilik düzeyi 1909’da 490 ve 1913’te 566 kilogram olur. Verimlilik düzeyinin 1925/26 yılında özellikle buğday, mısır ve pirinç üretiminde önemli ölçüde düştüğü görülür. Bu ürünlerdeki düşüş Cumhuriyet sonrasında da devam eder. Genel olarak tarımda verimlilik artışının ise dinamik olarak 1950’lerden sonra arttığı söylenebilir (Duran, 1991: 149).

3.1.4. Üretim Miktarı Üzerine Etkisi

Aşağıdaki tabloda 1887 ve 1914 yılları arasında kalan sürede Osmanlı Türkiye'sinde gerçekleşen tarımsal üretim miktarı ve endeks değerleri verilecektir.

Tablo 9: 1887-1914 Yılları Arasında Türkiye'de Üretimdeki Gelişmeler (1000 ton)

Yıllar	Üretim Miktarı	Endeks
1887	4,716	100,0
1888	5,179	109,8
1889	5,000	106,0
1890	4,650	98,7
1891	5,628	119,3
1892	6,171	130,8
1893	5,410	114,7
1894	4,826	102,3
1895	4,936	104,6
1896	4,583	97,2
1897	4,837	102,5
1898	6,000	127,2
1899	6,809	144,1
1900	6,472	137,2
1901	6,472	132,3
1902	6,235	132,2
1903	6,626	140,4
1904	6,090	129,1
1905	6,287	133,0
1906	6,983	148,0
1907	6,275	133,0
1908	8,000	169,6
1909	8,560	181,5
1910	8,468	179,5
1911	8,050	170,6
1913	10,160	215,4
1914	10,750	227,9

Kaynak: Maliye Nezareti; İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, 1327; 1325 Asya ve Afrika-Osmani Ziraat Sayımı, 1327; 1329 ve 1330 Ziraat İstatistikleri'nden akt.Duran, 1991: 153.

Anlaşılabacağı üzere 1887-1914 yılları arasında zirai üretim endeksi sürekli dalgalı bir seyir izler. Üretim miktarına beşer yıllık dönemler halinde göz atıldığında ise gelişmeler daha net görülür. Zirai üretim miktarı 1887-1891 yılları ortalaması olarak 5,035 bin ton, 1892-1896 ortalaması 5,185 bin ton, 1897-1901 ortalaması 6,071 bin ton, 1902-1906 ortalaması 6,295 bin ton, 1907-1911 ortalaması 7,870 bin ton ve 1913-1914 ortalaması 10,454 bin tondur. Diğer bir ifadeyle zirai üretim bir önceki döneme göre ikinci beş yıllık dönemde toplam yüzde 3, üçüncü beş yıllık dönemde yüzde 17, dördüncü beş yıllık dönemde yüzde 3.6, beşinci beş yıllık dönemde yüzde 25 ve altıncı beş yıllık dönemde de yüzde 32.7 oranında büyür.

Genel bir değerlendirmeyle Türkiye'de 1870-1890 arası dönemde tarım kesiminin fazla bir gelişme göstermediği söylenebilir. Üstelik nüfus artışıındaki yükseklik dikkate alındığında kişi başına üretimin belli ölçüde düştüğü söylenebilir. Bunun nedeni bu dönemde geniş ölçüde uluslararası ekonomik ve ticari konjonktürün düşük seviyede olması ve yoğun iskan ve göç politikası ile ülke nüfusunun önemli ölçüde artma eğiliminde bulunmasıdır. İlk faktörün etkisi özellikle palamut, meyan kökü, cehri ve pamuk gibi geleneksel endüstriyel bitkiler; buğday ve arpa gibi tahıl ürünleri üzerinde yoğunlaşır. Dış talep azalmasının tarımsal üretimi düşürmesi veya geleneksel ihraç ürünleri yerine yeni suni ürünlerin geliştirilip ikame edilmesi toplam tarımsal üretim miktarının düşmesinde etkilidir denebilir.

Nüfus faktörünün üretim miktarı üzerine etkisinin incelenen dönemin başlarında olumsuz olduğu anlaşılır. Ülke içindeki aşiretlerin iskânı ve balkanlardan gelen göçmenlerin yerleştirilmesinin olumlu etkisi olduğu gibi beraberinde birçok problemi de doğurur. Görüldüğü gibi yeni unsurların üretimde devreye sokulmasının belli bir zaman aldığı ortadadır.

Öşür vergisine dayanarak ortaya çıkan bazı ürünlerin üretim miktarı ise şöyledir: Bu ürünler Ege Bölgesi'nde çekirdeksiz kuru üzüm ve incir, Adana'da pamuk olarak belirlenir. Ege Bölgesi'nde çekirdeksiz kuru üzüm üretimi 1886-1905 yılları arasında ikiye katlanır. 1886 yılında 26,8 bin ton olan üzüm rekoltesi 1905 yılında 57,5 bin tona yükselir. Kuru incir üretim endeksi ise 1903 yılından itibaren sürekli artmaya başlar 1906 ve 1907 yıllarında 200'ler civarındadır. Ancak incir ürününde yaşanan aşırı üretim pazar açısından olumsuz bir tablo sergiler. Dönemin sonlarına doğru incir arzının ihracat tıkanmasına bağlı olarak talebi aşması, incir fiyatlarının düşmesine neden olur. Fiyat düşüşünü önlemek amacıyla incir ağaçlarının bir kısmının sökülüp üretim miktarının kısılması önerisi sunulur. Dönem

sonlarında ise incir üretiminde düşüş yaşanır (Ahenk Gazetesi, 18 Ağustos 1906'dan akt. Duran 1991: 156).

Pamuk üretimine bakıldığında bu ürünün üretim miktarının hızla arttığı görülür. Adana sancağında pamuk üretim endeksi 1888=100 olarak alındığında 1892=135, 1897=206, 1905=320, 1912=819 olur. 1888 ve 1912 yılları arasında Adana'da pamuk üretimi 8 kat artış kaydeder (Adana Ziraat ve Ticaret Odası'ndan akt. Eldem, 1970).

Türkiye'de pamuk üretimi 1860 ve 1914 yılları arasında aşırı ölçüde dalgalanma gösterir. 1860'larda 300 bin balyaya çıkan üretim, 1870-1890 arasında 20 bin balyaya kadar geriler. 1890'larda sonra hem uluslararası şartların iyileşmesi hem de teşvik ve desteklere bağlı olarak uygun olan talep ve yerde teşviklere bağlı olarak tekrar genişlemeye başlar. 1909 yılında pamuk üretimi artar ve yeniden 1860'ların düzeyine ulaşır (İspanyan, 1330: 416-418'den akt. Duran, 1991: 157).

Verilere göre Türkiye tarımını olumsuz yönde etkileyen uluslararası konjonktür, 1897 yılından itibaren ekonomik buhranın aşılması sonucu yerini olumlu gelişmelere bırakır. Bu doğrultuda Türkiye tarımı 1897 yılından itibaren hızlı bir gelişim trendi sergiler ve bu olumlu gidişat 1914'e kadar sürer. Savaş öncesi dönemde ise bu yükselişin maksimum düzeye çıktığı görülür.

Kısaca 1890'lı yıllar tarımda belli ölçüde geleneksel üretim yöntemlerinden modern üretim yöntemlerine geçişi temsil eder. Yani karasabanın yerine demir pulluk dönemi başlar denebilir. Ayrıca değişme ve gelişme sadece mekanik teknolojiye has değildir. Aynı zamanda kimyasal-biyolojik teknolojilerde de görülür. 1890'lardan itibaren Türkiye tarımında modern girdi kullanımı yaygınlaşır. Kaliteli tohum, fidan, fide kullanımı geliştirilir. Damızlık hayvan kullanımı artar. Makineleşmenin ve modern girdilerin yaygınlaşmaya başlamasıyla üretim miktarının önemli ölçüde arttığı söylenebilir. Aynı şekilde üretim miktarının genişlemesi ihracat miktarının artmasını sağlarken Osmanlı Devleti ihtiyaç duyduğu dövizi tarım ürünleri ihracatından karşılamaya çalışır.

3.1.5. Tarımsal Fazla Üzerine Etkisi

Tarımsal fazlanın toplam tarımsal ürünlere oranı da tarımsal gelişmeyi yansıtmaya açısından önemlidir. Çünkü bu oranın zaman içinde artma eğiliminde olması, ekonomide geleneksel tarımdan ticari tarıma bir kaymayı teşvik eder. Bu ise

ekonomide sektörler arası etkileşimi arttırır, tarım sektöründen tarım-dışı sektörlerle üretim faktörleri akışını hızlandırır.

Osmanlı Devleti'nde toplam ihracatın büyük bir bölümünü tarım ürünleri oluşturduğundan ihracat miktarındaki gelişmeler tarımsal fazla hakkında bir fikir verebilir. Buna göre 1880 ve 1884 yılları ortalaması olarak toplam ihracatın % 73'ünü birincil mallar, % 5.4'ünü tarıma dayalı sanayi malları, % 6.2'sini yağlar, % 2.6'sını tekstil ürünleri, % 12'sini sanayi ürünleri oluşturur. 1894'te ise % 63.2'sini birincil mallar, % 11.9'unu tarıma dayalı sanayi ürünleri, % 4.8'ini yağlar, % 6.6'sını tekstil ürünleri ve % 8.4'ünü sanayi ürünleri toplam ihracattan pay alır (Duran, 1991: 161).

Anlaşılabacağı gibi her iki dönemde de belli oranda değişimler olsa da toplam ihracatın çok önemli bir bölümü birincil tarım ürünlerinden oluşur. Dolayısıyla ihracat miktarındaki daralma veya genişleme, geniş ölçüde tarım ürünlerinin daralması veya genişlemesinden kaynaklanır denilebilir.

Osmanlı ihracat miktarı geniş ölçüde uluslararası ekonomik ve ticari konjonktür tarafından belirlenir. Konjonktürün uygun olduğu dönemlerde ihracat miktarı genişlerken olumsuz olduğu dönemlerde daralma eğilimi gösterir. Bunun yanında ihracat miktarındaki gelişmeler toplam tarımsal üretim miktarındaki gelişmelerle paralel ilerler. Özellikle kişi başına düşen üretim miktarı ile ihracat miktarının eğilimleri aynı yönde gerçekleşir. 1870/1875 ve 1890/1895 yılları arasında kişi başına düşen zirai üretim miktarında yaklaşık % 37 oranında bir düşüş yaşanırken ihracat miktarında % 14 civarında bir gerilemeden söz edilir. 1895'lerden sonra ise her iki unsurda da artış gözlemlenir. Mesela 1890/1895 ve 1913/1914 arasında kişi başına düşen zirai üretim miktarı yaklaşık % 61 artarken ihracat miktarı % 66 oranında artar (Pamuk, 1984: 140).

Bu açıdan uluslararası konjonktürün fiyatlar yoluyla tarımsal üretimi etkilediği ileri sürülebilir. Konjonktürün uygun olduğu dönemlerde fiyatlar yükseldiği gibi üretim miktarı da genişler. Konjonktürün olumsuz olduğu dönemlerde fiyat düşüşüne neden olarak üretim miktarı da daralır. Bu alanda uygulanan politikalar ise geniş ölçüde uygun konjonktürden üreticilerin yararlanmalarını sağlamak amacına dönüktür.

3.2. SANAYİ POLİTİKALARININ SINAİ GELİŞME ÜZERİNE ETKİSİ

3.2.1. Üretim Teknolojisi ve Sanayileşme Sürecine Etkisi

Politikaların üretim teknolojisi ve sanayileşme sürecine etkisini net bir şekilde anlamak için pamuklu tekstil alanı ele alınabilir. Çünkü Osmanlı sanayisinin en önemli sanayi dalı pamuklu tekstildir. Bilindiği üzere ithal teknoloji ile sanayide modernleşme çabaları 1840'larda gün yüzüne çıkar. Başlarda ordu ve saray gibi yüksek talepli devlet kesimlerinin ihtiyaçlarına cevap verebilmek adına devlet öncülüğünde sanayi tesisleri kurulur. Ancak bu fabrikalar faaliyetlerine uzun süre devam edemez. 1800'lerin sonlarına doğru yapılan girişimlerde bir kısım fabrikalar özel sektör tarafından kurulur. İthalatta ulaştırma maliyetlerinin yüksek olması, diğer yandan yerel üreticilerin pamuk üretimine yatkın olması ve ücretlerin düşüklüğü bu girişimleri teşvik eder. 1879'da Selanik'te ilk pamuklu iplik fabrikaları açılır. Bunu Adana, İstanbul, İzmir ve diğer vilayetlerde açılan fabrikalar takip eder (Pamuk, 2018: 105).

Araştırmalara göre 1909-1911 yıllarında pamuklu sanayi ipliği yıllık ortalama 4 bin ton üretilir. Bu ortalama, o zamanki ülke sınırları içinde tüketilen toplam pamuklu ipliğin dörtte birinden daha azdır. Yine 1909-1911 yıllarında pamuklu kumaşta sanayi üretimi yıllık ortalama 1000 ton kadardır. Ancak bu miktar, toplam pamuklu kumaş ithalatının ellide biri, yurtiçi tüketimin ise yüzde 1,5'ünü oluşturur. Aynı yıllarda sektörde istihdam edilen çalışan sayısı ise 1000-5000 kişi civarındadır (Pamuk, 2014: 268).

1820'lerde Osmanlı'daki pamuklu ve yünlü tekstil üretimi iç talebi karşılar niteliktedir. 1910'larda kişi başına pamuklu tekstil tüketimi iki buçuk kat artar. Toplam talebin yüzde 80'i ithalat ile karşılanır. Bir diğer ilginç sonuç ise Birinci Dünya Savaşı öncesinde kırsal kesimin pamuklu tekstil tüketiminin en az üçte ikisi, pazardan alınan ithal malı kumaş ile sağlanır. Bu da Osmanlı kırsalının dünya pazarlarına bakışı ve uzmanlaşma açısından en güzel belirtilerden biridir (Boratay, 1987: 12).

Sanayi Devrimi'nin etkisiyle Osmanlı sanayisinde modernleşme çabaları görülse de sanayinin temel dalı olan pamuklu tekstil üretimine teknolojinin ikamesi kapitülasyonlar ve şartların yetersizliğinden dolayı oldukça geç gerçekleşir. Bu nedenle pamuklu tekstilde fabrikasyon sistemine geçiş istenilen seviyede değildir. Ta

ki 1930'lara gelindiğinde yerli üretimin kontrolü ele alması söz konusudur (Pamuk, 2018: 129-131).

3.2.2. Üretim Alanı Üzerine Etkisi

Genel itibariyle sanayi sektörünün Osmanlı'da ciddi düzeyde mekanize olduğu söylenemez ama tamamen de yok denilemez. Aslında toplam üretim düzeyleri, 1800 yılında, 1914 yılına göre daha yüksektir. Bunun temel nedenlerinden biri yün, pamuk, keten gibi dokuma üreticilerinin uluslararası pazarlardaki yerlerini kaybetmeleridir. Dönemin sonunda artık bu üreticiler, batı Avrupa için hemen hemen hiçbir şey üretemez hale gelir. Ne var ki bu kayıpları kısmen telafi eden halı, kilim, dantel ve ham ipek üretimi ve ihracatı görülür ve bunlar uluslararası pazarlara 19. yüzyılın ikinci yarısında giren kalemlerdir (Pamuk, 2018: 33). İhraç edilen Osmanlı imalat ürünlerinin mutlak değerinin dönemin sonunda, başına oranla daha büyük olması güçlü bir olasılıktır.

Bu yüzyılda sanayi sektörünü anlamak için asıl anahtar iç pazardır. Osmanlı tekstil işçilerinin çoğu, ülke içindeki 26 milyona yakın tüketici için dokuma, baskı ve boyama işlerini yapar. Bu veriler ışığında, Osmanlı sanayisinin bir 'sanayi devrimi' yaşadığı ve dünya ekonomisindeki görece konumunu koruduğu sonucunu çıkarmak isabetli değildir. Tersine Osmanlı sanayi sektörü uluslararası açıdan 1914 yılında, 1800 yılına oranla daha önemsizleşir. Osmanlı sanayi ekonomisi 1750 sonrası dönemde kendi başına bakıldığında büyürken diğer yandan dünya ekonomisindeki önemi sürekli küçülür (Quatert, 2011: 38-39).

Ancak belirtilebilir ki Osmanlı sanayisinde belirgin bir gelişmenin gözlemlenmesi 1908 sonrasına rastlar. 1915 sayımına kapsanan sanayi işletmelerinin sayısı 225'dir ve bunların %28'i 1908 sonrası kurulan işletmelerdir. Bu gelişmeye rağmen sanayi kesimi henüz geleneksel bir niteliktedir. Toplam üretim değerinin yaklaşık % 83'ü gıda ve dokuma sanayinden kaynaklanır ve bu iki endüstri dalında toplam işçi sayısının yaklaşık %75'i çalışır. Alt üretim kollarına inildiğinde geleneksellik daha da göze çarpar. Değirmencilik, tütün işleme, dericilik, yünlü dokuma iplik ve ham ipek üretimi toplam sanayi üretimin değerinin % 82'sini oluşturur ve bu beş üretim kolunun işçi sayısı bakımından payı % 64 civarındadır. Bu oranlara bakılarak Osmanlı ekonomisinin sanaysiz bir ekonomi sayılabileceği ve toplumun sanayi ürün tüketiminin esas olarak ithalat yoluyla sağlandığı ileri sürülebilir (Boratav, 1987: 23-24).

3.2.3. Verimlilik Üzerine Etkisi

Son dönemde savaş öncesi çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu daha önce bahsedildiği gibi eksik özellikler barındırsa da kısmi olarak amacına ulaşır. Kanunu takiben yatırımlara ilgi bir nebze artar. İki yıl içinde teşvikten yararlanma talebinde bulunan işletme sayısı 117'dir. Bu işletmelerin 18 adedi 29 milyon sermaye ile yeniden teşekkül eden şirketlere aittir (Eldem, 1994: 11).

Bu konuya ilişkin sanayi sektörlerinin değer olarak üretiminden de bahsedilebilir.

**Tablo 10: 1913 ve 1915 Yıllarında Sanayi Sektörlerinin Değer Olarak Üretimi
(Milyon Kuruş)**

Sanayi Türü	1913 Yılı Üretimi	1915 Yılı Üretimi	1913 Yılı Oranı	1915 Yılı Oranı
Gıda Sanayii	459,6	531,9	68,2	70,3
Dokuma Sanayii	100,3	90,8	14,9	11,9
Kırtasiye Sanayii	37,5	46,2	5,6	6,1
Deri Sanayii	32,0	62,6	4,8	8,3
Kimya Sanayii	16,9	17,0	2,5	2,2
Toprak Sanayii	13,4	2,7	1,9	0,3
Ağaç Sanayii	11,1	5,9	1,6	0,8
Toplam	670,8	757,0	99,9	99,9

Kaynak. 1329 ve 1331 Sanayi İstatistiği'nden akt. Toprak, 1982: 189.

Sayımlarda yer alan sanayi işletmelerinin toplam üretimi 1913 yılında 6.708.168, 1915 yılında 7.570.468 Osmanlı Lirası'dır. Önemli üretim kalemlerinden olan pamuk ipliği ve pamuklu dokuma bu toplamda yer almaz. 1913'ten 1915'e değer olarak üretimi artan sanayi dalları gıda sanayii, kırtasiye sanayii, deri sanayii, kimya sanayiidir. 1913-1915 arasında en fazla oransal artışı deri sanayi sağlar, bu oran % 96'dır. Bu artışın kaynağı savaş döneminde Beykoz Fabrikası'nın üretimini arttırmasıdır. Ardından gıda sanayi % 16'luk üretim değeri artışı sağlarken dokuma sanayiinde % 9'luk bir düşüş gözlemlenir. Gıda sanayi içinde yer alan

değirmenciliğin payı 1913'te % 32, 1915'te % 44'tür. Tüm bu artışlar ve azalışlar reel üretimden kaynaklıdır (Toprak, 1982: 188).

3.2.4. Üretim Miktarı Üzerine Etkisi

19. yüzyılın sonlarına doğru başlayan yabancı malların ülkeye girişi, yerli sanayiye büyük darbe vurur ve sanayi sektörünün giderek dışa bağımlı hale gelmesine neden olur. Her ne kadar bu durumun önüne geçilmeye çalışılsa da temel şartların elverişsizliği yüzünden ve sürekli artan talep ihtiyacından dolayı Osmanlı sanayisi geniş ölçüde yabancı ülkelerden beslenir denilebilir. Aşağıdaki tabloda bu durum açıkça görülür.

Tablo 11: 1913 Yılı Sanayi Sektörü İthalat Oranı

Sanayi Dalları	Yüzde (%)
Gıda Sanayii	39.2
Toprak Sanayii	57.2
Debeğat	64.1
Tahta Sanayii	42.2
Tekstil Sanayii	76.5
Kimya Sanayii	85.7
Ortalama	59.2

Kaynak. 1329 ve 1331 Sanayi İstatistiği'nden akt. Eldem, 1994: 10.

Sanayi ürünleri ithalatının dörtte biri Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan, % 65'i Avrupa ülkelerinden, % 10'u diğer ülkelerden yapılır (Eldem, 1994: 10).

Artan talebi gösteren bir örnek olarak 1913'te kömür ihtiyacı bir milyon tonu aşarken bunun beşte biri ithalatla karşılanır. Ayrıca yine bu yılda Rusya'dan 176 bin ton petrol ithal edilir (Eldem, 1994: 10).

Yine aynı Sanayi İstatistiği'ne göre çeşitli sanayi üretimlerinin yurtiçi talebi karşılama oranı şöyledir:

**Tablo 12: 1913’de Çeşitli Sanayi Ürünlerinin
Yurtiçi Tüketimi Karşılama Oranı**

Üretime Konu Ürün/Alan	Tüketimi Karşılama Yüzdesi (%)
Değirmencilik	59,4
Makarna	93,0
Şekercilik ve Tahin	131,3
Konserve	43,9
Buz	103,1
Tuğlacılık	32,1
Kireç	64,4
Çimento	69,8
Çimento ürünleri	52,7
Debagat	40,2
Marangozluk	41,2
Kutu	94,5
Aba, Şayak, Çuha	41,3
Yün İplik	82,5
Pamuklu Dokuma	9,5
Pamuk İpliği	20,6
İpek Dokuma	4,5
Yağ	3,1
Sabun	18,9
Palamut Özü	97,5

Kaynak: 1329, 1331 Sanayi İstatistikleri’nden akt. Toprak, 1982: 190.

Tablo’dan anlaşılacağı üzere sanayi üretiminin büyük çoğunluğu yurtiçi talebi karşılayacak düzeyde değildir. Bir diğer ifadeyle I. Dünya Savaşı öncesi, sanayideki gelişmenin gücü ve önemine duyulan ihtiyaç ortadadır.

Özetlemek gerekirse Osmanlı yöneticilerinin sanayi devrimine ilişkin meselenin farkında olup gerekli pek çok tedbiri aldıkları görülür. Ancak, sürekli savaşlarla toprakları koruma gayreti ve bunun ekonomiye ve yönetim kademesine verdiği ağır tahribat ve isabetsiz yatırım kararları ile iç ve dış fırsatçı unsurların bu zaafiyeti kendi çıkarlarına dönüştürme emelleri, geliştirilen politikaların beklenen sonucu vermesini engeller. Diğer yandan 19. yüzyıl Osmanlı sanayileşme hamleleri her ne kadar tatmin edici bir başarı elde edemeseler de Cumhuriyet

dönemindeki milli sanayi yatırımları ve şirketleşmeler için büyük bir ilham kaynağı ve tecrübe birikimidirler.

3.3. TİCARET POLİTİKALARININ TİCARET SEKTÖRÜ ÜZERİNE ETKİSİ

Önceki bölümlerde tarım ve sanayiye bağlı olarak zaman zaman ticaret sektörüne ilişkin veriler de aktarıldı. Bu bölümde ticaret sektörü daha detaylı şekilde ele alınacaktır.

3.3.1. Son Döneme Genel Bir Bakış

Araştırmalara göre Osmanlı Devleti'nin ticareti hacim ve değer olarak sürekli bir hareketlilik içindedir. Bu süreçte, özellikle son yüzyıllarda uluslararası konjonktürden kaynaklanan tabii değişimler yaşanır. Osmanlı'nın 19. yüzyılında ticaret konusuna dair sunulan kaynaklarda, yapılan araştırmalarda genellikle devletin dış ticaretine yoğunlaşılır. Çoğu tarihçi ise iç ticaret konusunda devletin geneline ait yeterli bilginin olmadığını zikreder.

Öncelikle Osmanlı iç ticareti hakkında kısaca bilgi verecek olursak birçok araştırmacı gibi Quataert de bu konuya ilişkin verilerin eksikliğinden yakınır. Buna rağmen Ouataert fikir sunma açısından konu hakkında şu üç maddeyi vurgular. Birinci olarak 1860 yılında Şam'da Osmanlı menşeli malların ticari değeri, diğer tüm yabancı malların ticari değerinin beş katıdır. İkincisi Diyarbakır, Musul ve Harput'un 1890 yılına ait istatistiklerine göre ticaretin toplam değeri 1 milyon İngiliz sterlinidir. Bu rakam aynı yılın toplam ihracat değerinin yüzde 5'i kadardır. Bu üç merkezin Osmanlı şehirleri arasında o dönemde iktisaden ikincil derecede kaldığı düşünülürse genel olarak iç ticaret rakamlarının büyüklüğü hayli çarpıcıdır. Üçüncüsü 1914 yılında toplam tarımsal üretimin yaklaşık % 25'i ihraç edilir. Demek oluyor ki toplam tarımsal üretimin % 75'i gibi yüksek bir oranı yurtiçi ticarete konu olur (Ouataert, 2004: 192-193). Quataert düşüncelerini şöyle dile getirir:

İstanbul, Edirne, Selanik, Beyrut, Şam ve Halep gibi ticarî merkezlerden herhangi birinin iç ticaret hacmi bu üç kentin toplamından çok daha büyüktü. Kelimenin gerçek anlamıyla, düzinelerce orta büyüklükte kent ve kasabanın iç ticaret hacimlerinin hesaplanmamış olduğunu da göz önüne alın. Aynı şekilde, binlerce köy ve daha küçük kasabanın iç ticaret hacmi de

bilinmemektedir. Sonuç olarak, iç ticaret, uluslararası ticaret karşısında ezici bir ağırlığa sahipti (Quataert, 2004: 193).

Araştırmalar Osmanlı'nın Avrupa ile olan ticaretinin 1780'lere kadar belirli bir genişleme gösterdiğine işaret eder. Bu genişlemenin hızı Fransa ve İngiltere arasındaki Napolyon Savaşları'ndan sonraki Osmanlı ve Avrupa ticaretinin artış hızıyla karşılaştırılamayacak kadar sınırlıdır. Ancak ne kadar büyük genişlemeden bahsedilse de 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar toplam tarımsal üretim ya da toplam tarımsal meta üretimi kapsamında Avrupa ticareti düşük bir paya sahiptir. Osmanlı'nın geniş alana yayılmış olması ve ulaşım-taşıma şartlarının zorluğu nedeniyle 18. yüzyılın sonlarına kadar gerek ülke sınırları içindeki bölgelerarası ticaret gerekse Rusya ve Mısır ile yapılan ticaret hacmi Orta Avrupa ile olan ticaretten daha ön plandadır. Osmanlı'nın Avrupa ile ticareti ilk önce sınır komşuluğu nedeniyle Balkan vilayetlerinde genişleme gösterir. Bu bağlamda Sırbistan, Mora, Eflak, Boğdan ve Mısırlı tüccarlar Avrupalılar için gözde kesimlerdir. Anadolu'nun Avrupa ile ticareti ise bu bölgelere göre 18. yüzyılda oldukça düşük kalır (Pamuk, 2017: 102).

Osmanlı dış ticaretinin genişleme hızı uluslararası konjonktürel dalgalanmalara bağlıdır. Osmanlı Devleti'nin savaş durumunda olduğu ve toprak kaybı nedeniyle dış ticaretin azalma gösterdiği yıllar sayılmazsa, özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ekonomilerinin 19. yüzyıl boyunca gösterdikleri uzun dönemli dalgalanmaların Osmanlı dış ticaretini de etkilediği ortadadır (Boratav, 1987: 11).

Dış ticaretin toplam ticaret içindeki payı uzun dönemde incelendiğinde bu etkilenme açıkça fark edilir. 18. yüzyılın sonlarında hatta 19. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın dış ticaret hacmi devlet içindeki toplam üretimin % 2 ya da % 3'ü kadardır (Pamuk, 2018: 15). Yüzyıl içinde büyük değişimler ortaya çıkar. Mesela Anadolu'nun dış ticaret hacminin 1820-1914 yılları arasında yaklaşık 12-15 kat arttığı tespit edilir (Pamuk, 2018: 20).

1870-1898 arasında Osmanlı dış ticaretinin genişleme hızında düşüş yaşanır. Bunun en önemli sebebi 1873-1896 yılları arasında dünya ekonomisinin durgunluk içinde bulunmasıdır (Pamuk, 2018: 31). Buna bağlı olarak ikinci neden sanayileşmiş ekonomilerin büyüme hızlarının yavaşlaması ve fiyatlar genel düzeyinde yaşanan azalmadır. Uluslararası konjonktürel hareketler Osmanlı ekonomisine de yansıyor

Osmanlı-Avrupa ticaretinin büyüme hızını yavaşlatır. Üçüncü neden ise yine yukarıdaki nedenlere dayanarak Avrupa ülkelerinden gelen talebin azalmasıdır (Pamuk, 2018: 31).

19. yüzyılın sonlarından ve 20. yüzyılın başlarından 1913'e kadar Osmanlı dış ticaretinde bir genişleme göze çarpar. Bu dönemdeki büyümenin iki esas sebebi vardır. Birincisi Batı Avrupa'nın durgunluk dönemini aşmış yeni bir genişleme ve birikim dönemine girmesidir. Avrupalıların Osmanlı hammaddelerine olan yoğun talebi ihracat miktarını arttırır. İhracat gelirleri de ithalat eğiliminin artmasına yol açar. Böylelikle toplam dış ticaret hacminde genişleme kaydedilir. Ayrıca bu dönemde yalnızca Batı Avrupa ile olan dış ticarete değil, genel olarak diğer ülkelerle olan dış ticarete de canlanma görülür. İkinci neden olarak da doğrudan yabancı sermayenin altyapı yatırımlarıdır. Özellikle demiryolları yatırımları dış ticaret hacminin artışında başrolüdür (Pamuk, 2018: 34).

Bununla birlikte 20. yüzyıl başlarında sadece İstanbul'da kayıtlı 1000 tüccar içinde İngiliz, Fransız ve Almanların oranı % 3'ü geçmez. Asıl önemli olan bu azınlığın Osmanlı dış ticaretinin en az % 50'sini ellerinde tutmalarıdır. Geri kalan kesimin çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşur. Buna karşılık iç kesimlere gidildikçe ağırlık Müslüman tacirlerden yanadır (Quateart, 2004: 194).

3.3.2. Dış Ticaretin Genişlemesi

Osmanlı dış ticaretinin yıllık büyüme hızları şöyledir: 1839-1854 yılları arası cari fiyatlarla ihracat % 5,3, cari fiyatlarla ithalat % 5,5, sabit fiyatlarla ihracat % 5,3, sabit fiyatlarla ithalat % 6,4'tür. 1857-1873 yılları arasında cari fiyatlarla ihracat % 5,0, cari fiyatlarla ithalat % 4,9, sabit fiyatlarla ihracat % 6,2, sabit fiyatlarla ithalat %5,2'dir. 1879-1899 yılları arasında cari fiyatlarla ihracat % 1,2, cari fiyatlarla ithalat % 0,6, sabit fiyatlarla ihracat % 2,7, sabit fiyatlarla ithalat % 2,5'tir. 1897-1907 yılları arasında cari fiyatlarla ihracat % 4,3, cari fiyatlarla ithalat yüzde 6,0, sabit fiyatlarla ihracat % 3,4, sabit fiyatlarla ithalat % 4,6'dır. 1897-1913 yılları arasında ise cari fiyatlarla ihracat % 3,0, cari fiyatlarla ithalat % 5,4, sabit fiyatlarla ihracat % 1,9, sabit fiyatlarla ithalat % 4,4'tür (Pamuk, 2018: 28).

Pamuk'un hazırladığı tabloya göre 1870-1913 yılları arasında Osmanlı'nın toplam ihracat değeri ise şöyledir:

Tablo 13: 1870/1913 Yılları Arasında Osmanlı Devleti İhracat Değeri
(milyon Sterlin)

Yıllar	İhracat Toplamı	Değişim (%)
1870/1872	19,4	-
1873/1875	19,7	1,5
1876/1878	18,0	-9,1
1879/1881	14,8	-17,7
1882/1884	16,3	10,1
1885/1887	15,7	-3,6
1888/1890	15,5	-1,2
1891/1893	17,9	15,4
1894/1896	16,8	-6,1
1897/1899	18,2	8,3
1900/1902	20,2	10,9
1903/1905	22,8	12,8
1906/1908	25,2	10,5
1909/1911	25,8	2,3
1912/1913	28,0	8,5

Kaynak: Pamuk, 1984: 140.

İncelenen dönemin öncesinde yani 1840'ta Osmanlı Devleti'nin toplam ihracatı cari fiyatlarla 4,7 milyon İngiliz sterlinidir. 1913'te ise toplam ihracat 28,4 milyon sterline çıkar. 1840-1913 arasında ihracat cari fiyatlarla 5 kattan fazla artış gösterir. Devletin toplam ithalatına bakıldığında 1840 yılında 5,2 milyon İngiliz sterlininden 1913 yılında 39,4 milyon İngiliz sterlinine yükselen bir değer kaydedilir. Aynı dönem içinde ithalattaki artış 6,5 kattan fazladır. 1880 fiyatları baz alınarak yapılan hesaplara göre 1840-1913 yılları arasında ihracat artışı 10 kat, ithalat artışı ise 12 kat tespit edilir (Pamuk, 2018: 25).

Osmanlı ekonomisinde cari fiyatlarla kişi başına ihracat ise 1840'ta 0,23 İngiliz sterlini iken 1913'te kişi başına ihracat 1,36 sterline yükselir. Aynı şekilde kişi başına ithalat 1840 yılında 0,25 sterlinden 1913'e gelindiğinde 1,89 sterline yükselir (Pamuk, 2018: 25). 1840-1913 arası dönemde kişi başına ihracat % 491 civarında artarken, aynı dönemde kişi başına düşen ithalat % 656 dolaylarında artış gösterir.

Tüm Avrupa ticaretinin 1840-1913 yılları arasında cari fiyatlarla 11 kat, sabit fiyatlarla 14 kat arttığı bilinir. Avrupa ülkelerinde kişi başına ihracat 1840'ta 0,70

İngiliz sterlini iken 1913'te 4,45 İngiliz sterlinine ulaşır. Başka bir ifadeyle 1840-1913 yılları arasında Avrupa'da kişi başına ihracatın cari fiyatlarla 5 kat, sabit fiyatlarla 7 kat büyüdüğü belirtilir (Bairoch, 1973: 10). Osmanlı ve Avrupa ihracat artış oranlarının birbirine yakın oluşu Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda Avrupa ve daha genel olarak da dünya ekonomisine paralel ilerlediğini gösterir.

1913 yılında toplam ihracat GSMH'nin % 14,1'ini oluştururken toplam ithalat GSMH'nin % 19,4'üne tekabül eder. Yine 1913 yılında toplam tarımsal üretimin % 26,5'i ihraç edilir (Eldem, 1970: 280-284). Pamuk, Eldem'in sunduğu bu değerleri düşük bulur. Ancak bu değerlere göre dahi Osmanlı ekonomisi 20. yüzyılın ilk çeyreğinde dışa açık, dünya ekonomisiyle iç içe hareket eden, hammadde ihraç edip mamul mal ithal eden bir çizgide ilerler. Toplam üretimin % 10'dan fazlasını, toplam tarımsal üretimin % 20'den fazlasını ihraç eden ve bununla birlikte yerli piyasa için de üretim yapan bir ekonomi için canlı bir üretim sisteminden bahsedilebilir (Pamuk, 2018: 26).

Dış ticaretteki hızlı büyümenin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri ilk akla gelen olumlu çağrışımlar kadar Osmanlı lehinde değildir. Yüzyıl ortasında toplam üretim içinde ithalat ve ihracatın payı oldukça sınırlıdır ve dış ticaret hacmi yüzde onun altındadır. İlerleyen süreçte gerçekleşen dış pazarlar için tarımsal meta üretiminin artması ve gelişmesi ise çoğunlukla ulaşım ağının genişlemesine bağlı olarak taşıma maliyetlerinin düşüş gösterdiği kıyı bölgelerinde kaydedilir.

3.3.3. Dış Ticaretin Bileşimi

20. yüzyılın başlarında Osmanlı ihracatının yaklaşık % 90'ı hammadde ve gıda maddelerinden oluşur. İthalat ise büyük ölçüde mamul malları kapsar. 1910 yılına gelindiğinde ithalattaki ana kalemler buğday, un, pirinç, şeker ve kahve gibi gıda maddelerinden meydana gelir. Bu ithal kalemlerin toplam ithalattaki payı % 30'dan fazladır (Pamuk, 2018: 52).

İncelenen dönemde tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, incir, ham ipek, ham yün ve afyon ana gruptaki ihraç mallarıdır. Bu sekiz ürünün 1880 yılında toplam ihracat tutarı içindeki payı % 51'dir. Herhangi bir temel tarımsal ürünün toplam ihracat gelirleri içinden % 12'den yüksek pay alması söz konusu değildir. Diğer bir deyişle Osmanlı dış ticaret hadleri, ele alınan dönemde sadece bir ya da birkaç tarımsal ürünün uluslararası konjonktürdeki değişimine bağlı değildir (Pamuk, 2017: 103). Aynı mal grubunun 1913 yılındaki toplam ihracat tutarı içindeki payı % 44'e geriler.

Buğday ihracatının incelenen dönem başında % 7 pay alması ve 1913'lere geldiğinde ise bu payın % 1'lere gerilemesi toplam oranın düşme nedeni olarak gösterilebilir (Pamuk, 2018: 151).

Ele alınan dönemde ihracatta ana kalem mallardan sonra ikinci grubu meşe palamudu, fındık, pamuk ve zeytinyağı gibi mallar oluşturur. İkincil malların tek başına toplam ihracat içindeki payları % 5'i geçmez. Buna karşılık tütün, afyon, tiftik, meşe palamudu, kuru üzüm, incir gibi ürünler özellikle İngiltere ve Almanya tarafından talep gören kalemlerdir. Bu verilere göre bahsi geçen mallarda "...talep esnekliğinin sonsuz olmadığını, Osmanlı arz koşullarının ihracat fiyatlarını bir ölçüde etkilediğini söylemek mümkündür" (Pamuk, 2018: 53).

İhracat kalemleri içinde ciddi pay sahibi olan tek mamul mal kalemi ise elde dokunan halı ve kilimlerdir (Pamuk, 2017: 103).

İthalat kalemlerinde ise önemli mallar cam, porselen, giyim eşyası, madeni eşya, tıbbi ilaçlar olarak gösterilebilir. Bunların arasında lüks eşyalar da vardır. İthal mallar daha çok İngiliz menşelidir. İngiltere'den ithal edilen mallar yüzyılın sonlarına doğru Almanya-Avusturya'dan ithal edilmeye başlanır (Ortaylı, 2006: 220).

3.3.4. Dış Ticaretin Mal Gruplarına Göre Bileşimi

İncelenen dönemin sonlarında Osmanlı dış ticaretinde mal gruplarının sahip olduğu oranlar gelinen noktayı anlayabilmek için önem arz eder. Bu bakımdan önce ihracatta mal gruplarının bileşimi, ardından ithalatta mal gruplarının bileşimi verilecektir.

Tablo 14: Osmanlı'da 1911-1913 Yıllarında İhracatın

Mal Gruplarına Göre Bileşimi

Mal Grupları	Oran (Yüzde)
1. Gıda Maddeleri	% 33-35
2. Hammaddeler	% 56-58
3. Zirai, Sınai vb. Madde ve Hammaddeler	% 89-93
4. Yarı Mamul Mallar (İşlenmiş Deri vb.)	% 2-3
5. Mamul Mallar (Yünlü Mallar, Halı vb.)	% 6-7

Kaynak: Pamuk, 2018: 153.

Gerek tabloya gerekse önceki verilere göre iki husus dikkat çeker: Birincisi buğday ve arpanın toplam ihracat içindeki payı 1880'lerin başından itibaren düşmeye başlar, bu doğrultuda gıda maddelerinin payı da yüzyılın sonlarında gerileme eğilimi gösterir. Diğer göze çarpan mal grubu ise yünlü mamul mallardır. 1890'larda halı ve kilim gibi yünlü mamul malların toplam ihracat içindeki payı % 2'yi geçmezken 1913'lere gelindiğinde yünlü mamul mallar toplam ihracatta % 6-7 civarında yer kaplar (Pamuk, 2018: 152).

Tablo 15: Osmanlı'da 1911-1913 Yıllarında İthalatın Mal Gruplarına Göre Bileşimi

Mal Grupları	Oran (Yüzde)
1. Gıda Maddeleri (Hububat, Un, Pirinç, Şeker, Kahve, Çay, vb.)	% 31-38
2. Çeşitli Hammaddeler ve Ara Malları (Kömür, Petrol, İşlenmiş Metaller, Boya, vb.)	% 6-10
3. Her Tür İplik (Pamuk, vb.)	% 4
4. Pamuklu, Yünlü, İpekli, Keten Dokuma Mamulleri (Giyim Eşyaları)	% 36-38
5. Yatırım Malları (Yarısı demiryolu inşaat malzemeleri)	% 8 civarı
6. Diğer Mamul Mallar (Savaş Dönemlerinde Silah ve Cephane Çoğunlukta)	% 8-10

Kaynak: Pamuk, 2018: 153; Pamuk, 1985: 659.

İthalatın mal gruplarına göre bileşimi tablosunda dikkat çekici bazı hususlar vardır. Öncelikle mamul mal ithalatı % 50'nin üzerindedir. Bu durum Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomileri karşısında bulunduğu konuma göre tabii bir durumdur. Ayrıca gıda ürünlerinin payı oldukça yüksektir. 1880'lerde Osmanlı buğday ve çeşitli hububat ihraç ederken 1913'e gelindiğinde buğday, un ve çeşitli hububat ithal eder hale gelir. Temel tarım ürünü olan buğdayın ithal edilmesi olumsuz bir durumdur. Bu ürünün ihraç edilirken ithal edilir konuma gelmesinin arka planında birkaç faktör etkilidir. Sebeplerin başında ABD'nin buğday ihracına girişmesi gelir. Buna bağlı olarak uluslararası piyasalarda buğday fiyatlarında düşüş yaşanır, dolayısıyla Osmanlı pazarlarında da buğday fiyatları aşağı çekilir. Avrupa ülkeleri bu durum karşısında himayeci politikaları uygulamaya koyabilirken Osmanlı Devleti'nin özellikle 1838 Baltalimanı Antlaşması ile bu şekilde politika

benimsemesi en başında engellenir. Buna bağlı olarak Osmanlı'nın buğday ihracatında azalma görülürken ithal buğday yerli piyasada yaygınlaşır. Diğer yandan İstanbul'un buğday iâşesini büyük ölçüde temin eden Balkan vilayetlerinin topraklardan kopması ile üretim de bu oranda azalır (Pamuk, 2018: 152).

3.3.5. Dış Ticaretin Paydaşları

1832 yılında Osmanlı Devleti'nin ihracat hacminden yabancı devletlerin aldıkları pay şöyledir: Avusturya % 30, Fransa % 14,3, İngiltere % 13,3, Rusya % 12,6, Almanya % 2,1 oranında pay alır. 1852'de Osmanlı'nın ihracat hacmine dair bu oranlar şu şekilde değişir: Avusturya % 28,0, İngiltere % 20,1, Fransa % 15,8, Almanya % 11, Rusya % 8,3 oranında ticaret hacminde yer alır. 1872 yılına gelindiğinde Osmanlı'nın ihracat hacminin % 27,2'sini İngiltere, % 25,3'ünü Fransa, % 14,7'sini Rusya, % 14,3'ünü Avusturya, % 0,4'ünü Almanya bölüşür. 1911'de ihracatın % 17,9'u İngiltere'ye, % 14,1'i Fransa'ya, % 11,4'ü Almanya'ya, % 8,0'ı Avusturya'ya, % 3,9'u Rusya'ya yapılır. Avusturya'nın 1830 ve 1850'lerde yüksek orana sahip olmasının nedeni ülke üzerinden yapılan transit ticarettir (Pamuk, 2018: 32).

1832 yılında Osmanlı Devleti'nin ithalat hacminden yabancı devletlerin aldıkları pay şöyledir: % 31,3 oranında Rusya, % 19,0 oranında İngiltere, % 16,9 oranında Avusturya, % 9,9 oranında Fransa, % 3,1 oranında Almanya pay alır. 1852'de ithalatın % 26,2'si Avusturya'ya, % 25,5'i İngiltere'ye, % 13,6'sı Rusya'ya, % 9,7'si Almanya'ya, % 9,3'ü Fransa'ya aittir. 1872 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin ithalat hacmini % 32,4 oranında İngiltere, % 13,6 oranında Almanya, % 12,9 oranında Avusturya, % 12,3 oranında Fransa, % 9,2 oranında Rusya oluşturur. 1911'de % 23,9 oranında İngiltere'den, % 13,9 oranında Avusturya'dan, % 13,7 oranında Almanya'dan, % 8,7 oranında Rusya'dan ve % 8,4 oranında Fransa'dan ithalat gerçekleştirilir (Pamuk, 2018: 33).

Pamuk'un İngiltere dış ticaret istatistiklerinden aktardığına göre Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye ihracatı liberalleşmenin belirtilerinin görüldüğü dönem olan 1820-1838 yılları arasında yıllık % 5, iktisadi liberalizme geçiş dönemini kapsayan 1838-1854 yılları arasında yıllık % 6,8 büyüme gösterir. İngiltere'nin Mısır ve Mora dışındaki Osmanlı Devleti'ne ihracatı 1818'de yıllık ortalama 500.000 sterlinden 1822'de yıllık ortalama 651.000 sterline ve 1838'de yıllık ortalama 1.729.000 sterline yükselir. Buna göre cari fiyatlarla yıllık % 6'yı geçen bir ihracat artışı söz konusudur.

1838-1854 yılları arasındaki geçiş döneminde İngiltere'den yapılan ithalatta ise yıllık % 3,4 genişleme kaydedilir (Pamuk, 2018: 27).

Bilindiği üzere İngiltere'nin dış ticaretteki payı, yine liste başı olsalar da 1870'lerden sonra azalmaya başlar. Bu hususta doğrudan yabancı sermaye yatırımları da etkilidir. Bu tarz yatırımlarda İngilizlerin başı çektiği bilinir. Ancak İngilizlerin gösterdiği ilgi uluslararası konjoktüre göre değişim gösterir. 1865'lerden itibaren İngilizlerin Osmanlı üzerindeki yatırımları azalmaya başlar (Pamuk, 2018: 137). Dış ticaret hacmindeki payın gerilemesi gibi 1888'de doğrudan yatırımlarda % 56 olan İngilizlerin payı sonrasında düşerek 1914'te % 15 olur (Pamuk, 2018: 78-79). Önceki tarihlerde İngiltere'nin görece üstünlüğüne karşın Fransız ve Alman sermayesi 1880'lerden sonra Osmanlı pazarında ağırlığını ciddi biçimde hissettirir (Hobsbawn, 1987: 52).

19. yüzyılın başlarında ve hatta ortalarına kadar olan dönemde Avusturya'nın İngiltere'ye kıyasla Osmanlı dış ticaretinde coğrafi yakınlık gibi büyük bir avantajı bulunur. İngiltere menşeli ürünlerin kalitesine ve rekabet gücüne rağmen, aynı zamanda İngiliz siyasi, iş adamı ve tüccarların yoğun baskısına karşılık Avusturya hem coğrafi olarak yakınlığın hem de Tuna nehrinin ulaşım ve taşımayı kolaylaştırmasının verdiği avantajla Osmanlı'nın dış ticaretinde önemli bir yere sahiptir. Ancak Osmanlı'nın Balkanlarda toprak kaybetmesiyle Avusturya, İngilizler karşısındaki belki de tek kozunu kaybeder ve Osmanlı dış ticaret hacmindeki payı giderek azalır (Ortaylı, 2006: 218 dipnot).

Klasik dönemde Osmanlı dış ticaretinde önemli bir konuma sahip olan Fransa 19. yüzyıla gelindiğinde bu konumunu koruyamaz. Fransız menşeli ürünler, yüzyılın en popüler ürünleri olan pamuklu dokuma ürünlerinde, İngiliz menşeli ürünlerin rekabeti karşısında gücünü ve önemini kaybeder. Ancak Osmanlı, Fransa için hala çok önemli bir kaynaktır. Öncelikle Osmanlı, diğer devletler için olduğu gibi Fransa için de büyük bir hammadde ve gıda ürünleri temin edicisidir. Öyle ki Fransa'nın Osmanlı'dan yaptığı ithalat, Osmanlı'nın diğer Avrupa ekonomileri dolayısıyla ortaya çıkan dış ticaret açığını hafifleten bir boyuta sahiptir (Pamuk, 2018: 30). Diğer yandan İngilizlerin Osmanlı ekonomisinde ağırlığını azaltması ile oluşan boşluğu Almanya ile paylaşan Fransa ticari faaliyetlerde etkinliğini arttırabilmek için Türkiye'de işletmeler açar. 1914'teki mevcut Fransız işletmelerinin % 80'i 1893'ten sonra İngilizlerin yatırımlarını azaltmasına istinaden kurulur (Pamuk, 1978: 115-117).

Osmanlı ve Rusya ticaretinin çoğunluğu Osmanlı'nın Balkan vilayetleri ve Rusya arasında yapılan ticaretten oluşur. Bilindiği üzere Osmanlı ve Avrupa ülkeleri arasındaki ticari ilişkiler hammadde ihracına ve mamul mal ithaline dayanır. Osmanlı'nın Rusya ile ticari faaliyetlerini ise hammadde ihracı ve hammadde ithali oluşturur. Bu yüzden Osmanlı-Rusya ticaret hacmi, Osmanlı-Avrupa ticareti kadar genişleme imkanı bulamaz. Buna ek olarak 1829 Edirne Antlaşması ile Rusya'nın Osmanlı'dan sağladığı önemli ayrıcalıklar, 1838 Baltalimanı Antlaşması ve sonrasında yapılan antlaşmalarla Avrupa ülkelerine tanınınca Rusların ticaret hayatındaki üstünlüğü kısa sürer. Bu gelişme de Rusya'nın Osmanlı dış ticaret hacmindeki payının azalmasına yol açar. İlerleyen dönemlerde Balkan vilayetlerinin Osmanlı topraklarından kopması sonucu Rusya ile yapılan ticaret daha da geriler ki başta söylendiği gibi Osmanlı-Rusya ticaretinin esasını Balkan vilayetleri-Rusya ticareti oluşturur (Karal, 1983b, c. VIII: 478).

1840-1873 döneminde Osmanlı Devleti'nin Almanya ile dış ticareti de esas olarak Rusya gibi Balkan vilayetleri ile ve Avusturya üzerinden transit olarak gerçekleşir. Almanya'nın Osmanlı pazarlarında özellikle Anadolu'da İngiltere ile rekabete girişmesi 1880'lerde ve 1890'larda görülür (Pamuk, 2018: 31).

19. yüzyılın son çeyreğinde Karal'ın bildirdiğine göre Osmanlı'nın ihracatı 190 civarı maddeden, ithalatı ise 250 kadar maddeden oluşur. Yalnızca Anadolu ele alındığında ihracata dair şunlar söylenebilir: ABD'ye tütün; çeşitli ülkelere hububat; Fransa'ya ceviz ağacı kütüğü, tiftik, pamuk, ipek, koza, afyon; İngiltere'ye kuru yemiş, palamut, yün, pamuk; İtalya'ya balık ve balık yağı; Orta Doğu'ya keten, kenevir başlıca ülke ve ihraç ürünleridir (Karal, 1983b, c. VIII: 481).

Yine Karal'ın tespitlerinde 19. yüzyılın sonralarına doğru Anadolu'dan yapılan ithalata dair şu bilgiler mevcuttur: Fransa'dan un ve hububat, şeker, kahve, alkol, ispiroto, alkollü içecekler, pamuklu mamuller, ipekli mamuller, yünlü mamuller, kadife, deri ve deri mamulleri, demir ve her çeşit demir eşya, cam eşya, kağıt, tuğla ve kiremit; İtalya'dan unlu mamuller (makarna ve bisküvi gibi); İngiltere'den kahve, çay, pamuklu mamuller, ipekli mamuller, yünlü mamuller, deri ve deri mamulleri, demir ve her çeşit demir eşya, kağıt; Avusturya'dan şeker, pamuklu mamuller, ipekli mamuller, yünlü mamuller, deri ve deri mamulleri, tıbbi ilaçlar, cam eşya, mum ve kibrit; ABD'den pamuklu mamuller, ipekli mamuller, yünlü mamuller; Almanya'dan tıbbi ilaçlar; adalardan zeytin yağı; Belçika'dan demir ve her çeşit demir eşya;

Rusya'dan petrol ve diğer ürünler Anadolu'daki çeşitli şehirlere getirilir (Karal, 1983b, c. VIII: 481).

Öte yandan tüm bu ihraç ve ithal malların taşınması çoğunlukla gemilerle yapılır. Ancak Osmanlı ticaret filosu yeterli seviyede değildir. İstatistiklere bakıldığında bu durum anlaşılabilir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ticaretinin % 15'i, Romanya ile ticaretinin % 20'si, Mısır ile ticaretinin % 25'i, Yunanistan ile ticaretinin % 25'i, Avusturya ve İtalya ile ticaretinin % 5'i Osmanlı gemileri ile yapılır. Yerli gemilerin gerek Avrupa gerekse ABD ile yapılan ticarete ise hiçbir payı yoktur (Pamuk, 2018: 181).

3.3.6. Dış Ödemelerde Dış Ticaret Dengesi

Ticaretin anlaşmalara bağlı olarak serbestleşme eğiliminde olduğu 1830 ve 1853 arası dönemde yabancı sermaye girişi öncesinde dış ticaret açığı kayda değer bir büyüklükte değildir. Bu dönemdeki dış ticaret açığı Pamuk'un hesaplamalarına göre yıllık ortalama -0,9 oranındadır. Bu sınırlı miktardaki açık esas itibarıyla Mısır'dan gelen gelirlerle karşılanır (Pamuk, 2018: 192).

Doğrudan yabancı sermayenin giriş kanalı olarak özellikle borçlanma ve altyapı yatırımlarını kullandığı dönemi kapsayan 1854-1875 arası Osmanlı'ya net fon girişi sağlanır. Dünya ekonomisinin de gelişmesine bağlı olarak 1869 yılında fonun borçlanma yoluyla Osmanlı piyasalarına kanalize olması hızlanır. Bu dönemdeki dış ticaret dengesi yıllık ortalama -3,1 oranında açık verirken ülkeye giriş yapan yabancı fonların bir kısmı ile bu büyük çaplı dış ticaret açığı finanse edilir (Pamuk, 2018: 194).

1876-1887 arası dönem dünya ekonomilerinin eşzamanlı olarak krizde olduğu yılları kapsar. Bilindiği üzere Osmanlı maliyesi iflas ederken 1881'de Düyun-ı Umumiye idaresi kurulur. Bu kurum devletin başlıca gelir kalemlerine el koyarak dış borçlanmadan kaynaklanan net fonların hedefini yeniden tespit eder. Bu kurumun temel fonksiyonu Osmanlı ülkesinden Avrupa'ya artı değer transferidir. Bu gelişmeler neticesinde dış ticaret açığının bir nebze de olsa kapandığını ancak dikkate değer bir dış ticaret fazlasının oluşmadığı gözlemlenir (Karamursal, 1989: 104-110). Verilere göre 1876-1887 yılları arasında dış ticaret dengesinde yıllık ortalama -0,3 oranında açık kaydedilir. Osmanlı dış ticaret dengesinde aynı dönemin alt dönemlerine bakıldığında ise 1876-1881 döneminde yıllık ortalama -0,9 oranında

açık, 1882-1887 döneminde yıllık ortalama +0,3 oranında fazla gerçekleşir (Pamuk, 2018: 193).

1888-1896 yıllarını kapsayan dilimin en önemli özelliği demiryolları ve diğer alanlara büyük çaplı doğrudan yabancı yatırımların yapılmasıdır. Bu girişimin dış ticaret dengesine olumsuz etkisi ithalatın yabancı yatırımların etkisiyle genişlemesi ve açığın artmasına neden olmasındır (Quataert, 1987: 20). Dokuz yıllık dönemde dış ticaret dengesi yıllık ortalama -1,6 oranında açık verir.

1897-1913 yılları dünya ekonomilerinin geliştiği dönemdir. Bu dilimin ilk kısmını oluşturan 1897-1903 yıllarında Osmanlı ekonomisinde dış borç ödemeleri ve doğrudan yabancı yatırımlardan kaynaklanan kâr gelirleri ciddi boyutlarda gerçekleşir, bu da dış ticaret açığının kapanmasını sağlar. 1903 sonrasında ise dış ticaret açığı inanılmaz bir şekilde artar. Yani 1897-1903 yılları arasında dış ticaret dengededir. 1904-1913 yıllarında ise dış ticaret dengesi yıllık ortalama -7,7 oranında açık verir (Pamuk, 2018: 194).

Genel olarak bakıldığında Osmanlı dış ticaretinde 1830-1913 döneminde yıllık ortalama % -2,2 açık görülür. Uzun bir dönemi kapsayan bu sürede dalgalı bir tablo vardır. Kimi zaman gerileyen kimi zaman artan açıklar görülür ancak “her halükârda Osmanlı...dış ticaretinin muazzam açıklar verdiği hakkında yerleşmiş bulunan kanaatin hakikate uymadığı muhakkaktır” (Eldem, 1994: 16).

SONUÇ

Osmanlı toplumunun son dönemine ilişkin iktisadi gelişme düşüncesinin gelişmesi ve pratikte iktisat politikası ve üretime etkisini araştıran bu çalışmadan elde edilen sonuçlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

18. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı Devleti, uluslararası siyasi, askeri ve iktisadi arenada söz sahibidir. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ise Osmanlı Devleti'nde çözümlenin başlangıcı kabul edilir. Organik yapıda ortaya çıkan çözümler, çözüm arayışlarını da beraberinde getirir. Bu dönemden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen zaman zarfında, Osmanlı düşüncesi hem iktisadi hem de diğer alanlarda bir direnme, çözümler, dönüşüm ve yenilenme sürecine girer.

Bu bağlamda III. Selim dönemi gerek ıslahatların gerekse Batılılaşma faaliyetlerinin ve ideolojisinin başlangıcı kabul edilir. II. Mahmut'un iktidarı sürecinde ise Osmanlılık uygulamalarının ve ideolojisinin daha ağır bastığı ve bu çizginin Tanzimat döneminde de devam ettiği görülür. Sonrasında I. Meşrutiyet, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki ideoloji ve faaliyetlerin çerçevesini İslamcılık oluşturur. Buna göre Osmanlı iktisadi düşüncesinin çatısını oluşturan ideolojik düşünce, son dönemlerdeki Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük akımları doğrultusunda şekillenir.

Osmanlı iktisadi düşünce sisteminde, geleneksel düşünceye koşturarak Batı kaynaklı modern iktisadi düşünce ve buna tepki olarak ortaya çıkıp gelişen milli iktisadi düşünce gibi iki temel eğilim etkili olur. Liberalleşme boyutunda 'serbest ticaret' ya da 'ticari kapitalizm' düşüncesi ile hareket edilirken milli iktisadi anlayış boyutunda ise daha çok tarım ile sanayide milli ve yerli üretim ekseninde hareket edilir. Milli iktisadi anlayış, her ne kadar düşünce hayatında samimi bir şekilde benimsense de pratikte geç kalınmış, eksik ve yetersiz bir mücadele olarak dikkat çeker.

İncelenen dönemde önce Osmanlıcılık ardından İslamcı ve sonrasında Türkçü akımların peş peşe ortaya çıkmasına bağlı olarak üretilen politika ve uygulamalar da birbirlerinin devamı niteliğinde olur. Genel itibarıyla benimsenen düşünce, politika ve yöntemlerin dönemin şartlarına göre devleti ayakta tutabilmek için hızla üretilen, felsefi derinliği fazla olmayan, siyasi ve ideolojik tarafları ağır basan dönemsel uygulama ve söylemler tarzında oldukları öne sürülebilir.

Çalışmada araştırılan Cevdet Paşa, Namık Kemal ve Said Nursi'nin de dahil olduğu İslamcı düşünürlerin gündemleri ve iktisadi düşünceleri şu başlıklar altında toplanabilir: İktisadi bakımdan geri kalışın sebepleri, cehalet ve eğitimsizlik, kaht-ı rical, her şeyi devletten beklememenin gerekliliği, israf, memuriyetperestlik, şirketleşme, iktisadi bağımlılık, tembellik vb. Bu gündem maddeleri aslında sadece İslamcı düşünürlerin değil, toplumun iyileştirilmesine mesai harcayan, bunun için zihnini yoran Batıcı ve Türkçü düşünürlerin de önemle vurguladığı konulardır.

Son dönemdeki Müslüman düşünürlerde, iktisadi zihniyet itibariyle iktisadi milliyetçilikten merkantilizme, milli iktisattan otarşıye, serbest pazar ekonomisinden devletçiliğe kadar belli bir ideolojiye hapsolmadan, daha çok pragmatik tedbirler ve ilkeler inşa edilir. Kapitalizmin temel ilkesi olan 'maksimum kâr, maksimum fayda'nın ürettiği bencillik, hazcılık gibi olumsuzlukların yerine sosyal adalet, kardeşlik ve diğergamlık ilkeleri savunulur.

Bu bağlamda çalışmada iktisadi düşünce dünyalarına temas edilen aydınlar hakkında kısaca şunlar söylenebilir:

Cevdet Paşa İslamcı bir düşünürdür. Paşa'nın düşünce dünyasının sınırları İslami ilke ve değerlerle şekillenir. Bu çerçevede içinde yüzyılın ruhunu oluşturan Tanzimat dönemi zihniyeti, kendisinde geniş çaplı yer bulur. Paşa'nın iktisadi düşüncesi temelde milli iktisadi düşünceden yana olsa da zaman ve şartlara göre zaman zaman iktisadi liberal düşüncüyü, zaman zaman da korumacı eğilimli bir çizgiyi benimseyip savunabilir. O genel olarak 'milli ve yerli' üretimi teşvik ederek milli iktisat düşüncesini savunur, bununla birlikte kimi zaman da serbestleşme ve özel sektörden yana olarak liberal düşüncüyü savunur. Bu yüzden Cevdet Paşa'yı herhangi bir ekolün kalıbına sığdırmak doğru değildir. Onu İslam eksenli bir çizgide değerlendirmek gerekir. Paşa, Osmanlı kurum ve faaliyetlerine yeniden şekil verilmesi konusunda farklı fikirlerin hız kazandığı bir dönemde, klasik Osmanlı düşüncesi ile modern Batı düşüncesi arasında denge kurmaya çalışır. Kaotik bir ekonominin verdiği ve vereceği zararın farkında olup bu zararı en aza indirmeğe çalışır.

Namık Kemal devlet adamı, yazar, gazeteci ve aydın kimliği olan birisidir. Düşünür, Osmanlı Devleti'nde siyasi ve iktisadi başarısızlığın sebebi olarak İslami değerleri görmez. O, Osmanlı-İslam değerlerine yabancılaşarak iktisadi gelişmenin sağlanamayacağı inancındadır. Aksine Osmanlı-İslam kültürünün muhafaza edilmesi ve Batı'nın bilim, teknik ve metodolojisinin alınması görüşündedir. İslam'ın manevi

değerlerinin ve ahlak ilkelerinin ve İslam medeniyetinin temel inanç ve kültür dinamiklerinin tekrardan toplumda canlandırılmasını ister. Namık Kemal'e göre Avrupa ortaçağlarda İslam dünyasından aldığı medeniyet ve kültür esasları üzerinde gelişmiştir. Ona göre kaybedilen bu değerlerin Batı'dan yeniden geri alınması gerekir. Bu yüzden Namık Kemal iman, vatan sevgisi ve iktisadi gelişme arasında kuvvetli bir ilişki bulunduğunu belirtir.

Düşünür, İslami esaslarla çelişmeyen ve çatışmayan liberal düşünce ve değerlere açıktır. Onun görüşleri içinde fizyokratların, liberallerin, devletçilerin, milliyetçilerin görüşlerinden fikirler bulunabilir. Düşünür Avrupa'daki iktisadi doktrinlere pragmatik ve konjonktürel yaklaşır.

Said Nursi bir devlet adamı ve uygulayıcı değildir. Nursi büyük bir alim ve düşünce insanı olup 6000 sayfalık külliyatında iktisat konuları üzerinde sistematik bir şekilde durur. Nursi'nin eserleri arasında 'İktisat Risalesi' adıyla küçük bir risalesi de vardır. Ancak iktisatla ilgili yaklaşımları o kitaptakilere mahsus değildir. Nursi iktisadi meselelere tamamen İslam esaslı bakarak, iktisat ve İslam arasındaki ilişkiyi en detaylı şekilde ortaya koymaya çalışır. O, iktisat konularını Allah'ın 'Hakîm' ve 'Rezzâk' gibi isimlerinin yansımaları olarak değerlendirir. Önceki düşünürler gibi rızık, israf, tutumluluk, maişet, say, bereket ve şükür kavramlarına Kur'a'nî bir bakış açısıyla yaklaşır. Buna bağlı olarak eserlerinin pek çok bölümünde Türkiye'nin iktisadi olarak geri kalışının sebeplerini inceler. Nursi İslami kurallar çerçevesinde ticaretin serbest bir şekilde teşvik edilmesini ister. Aynı zamanda özel mülkiyet sisteminin güçlendirilmesinden yanadır. Hürriyet, özel mülkiyet ve kalkınma arasında çok yakın bir ilişkinin olduğundan ısrarla bahseder. Ona göre ticari serbestliğin, temin edilecek hürriyetlerle gelişmesi toplumun zenginliğini, bu da devletin güçlenmesini sağlar. Düşünür iman, hürriyet, say ve gelişme konularının iç içe olduğunu ve bu unsurların gelişmenin ve kalkınmanın manivelası olduğunu belirtir. Düşüncelerinde liberal bazı yaklaşımlar bulunsa bile o tamamen İslami perspektiften hareket eder.

Bununla birlikte eserlerinin tamamında anlattığı konuları, sonunda ülkemizin geri kalış sebeplerine bağladığı görülür. Aslında bu halet-i ruhiye son Osmanlı ve Cumhuriyet'in erken dönem aydınlarının tamamında travma halinde görülür. Yani devletin yıkılması, kurumların yozlaşması, düşman istilaları ve sonunda milli mücadele ile yeni devletin kuruluşu Türk milletinde ve aydınlarında büyük bir travma meydana getirir.

Yani Cevdet Paşa, Namık Kemal ve Said Nursi'nin iktisadi görüşleri eserlerinde dağınık vaziyette ve siyaset, ahlâk, din, eğitim gibi konuların içine serpiştirilmiş olsa da kendi içerisinde tutarlı fikirlerdir. Dağınık durumdaki görüşlerinin bir araya getirilmesiyle bu düşünürlerin zihniyet dünyalarının haritalarına ulaşmak mümkün olmaktadır.

Anlaşılacağı üzere incelenen dönemde siyasi, iktisadi, ideolojik ve dini tartışmalar içinde İslam dünyasında iki yönlü aydın yorumu bulunur. Birincisi Batılılaşma eğilimi içinde olan ve Batı'nın siyasi, sosyal ve iktisadi gelişmelerine yakın duran aydınlardır. İkincisi İslami değerleri ön plana alıp Batı'dan sadece bilim, teknoloji ve metodoloji almak isteyen aydınlar grubudur. Bu sentezci ve seçmeci aydınlar; siyaset, eğitim, felsefe, din, ahlâk konuları içinde iktisadi meseleleri ele alırlar. İktisadi düşünce zayıf yanları gibi görülse de salt iktisat (modern kapitalizm) anlayışına uzak olduklarından dolayı İslam iktisadi ağırlıklı düşünürler. Öte yandan dönemin şartları gereği iktisadi konulara ayırabilecekleri geniş zaman yok gibidir. Önlerinde hızla parçalanana bir devlet, toprakları eriyen bir vatan, çözülen ve dağılan bir toplum vardır. Nursi'nin deyimleriyle alevleri göklere çıkmış olan dehşetli yangını söndürebilmek, devlet ve toplumun kurtarılmasını sağlayabilmek için 'acül' davranmaları kaçınılmazdır. Bu nedenle tabii olarak düşünürler, aksiyonel hareketten ziyade reaksiyonel hareket tarzını benimserler.

Nitekim bu durum yürürlüğe konulan politikalar düzleminde açıkça hissedilir. Çünkü Osmanlı otoriteleri kapitülasyonlar nedeniyle bağımsız politika üretemezler. Ayrıca her yeni antlaşma, iktisadi hayatta yeni bir taviz anlamına gelir. Öte yandan belirlenen amaçları gerçekleştirecek yol ve yöntemler ile mevcut şartlar arasındaki uyumsuzluk reel hayata damgasını vurur. Herşeye rağmen şartların olgunlaştırılması ve elverişli hale getirilmesi için Osmanlı yöneticileri büyük mücadele verir.

İncelenen dönemde yaşanan yıkılma süreci ve yeniden yapılanma sürecine bağlı olarak toprak kullanım sistemi ile birlikte ticaret, tarım, sanayi, maliye ve para politikaları geniş çaplı değişime uğrar. Geleneksel kurum ve politikaların yerine Batı'dan transfer edilen kurum ve politikalar ikame edilmeye çalışılır.

Pratik hayata bakıldığında II. Abdülhamid dönemi ve sonrasında iktisadi gelişmede öncü kesim olarak belirlenen tarım sektöründe belli ölçüde gelişme sağlanır. Özellikle II. Abdülhamid'in tarımsal gelişme programı bu hususta önemlidir. Programla birlikte öncü kesimin ihtiyacı olan resmi ve özel kurumlar ve

politikalar belirlenerek faaliyete geçirilir. İttihatçılar ise bu programı daha geniş kapsamlı değerlendirip uygulamayı sürdürürler.

Bu bağlamda ülke tarımını modernize etmek amacıyla belirli teşvik tedbirlerinin alındığı görülür. Tarımda mekanik teknolojilerin yaygınlaşması amacıyla her çeşit tarım makineleri, kimyasal-biyolojik teknolojilerin kullanımını arttırmak için kaliteli tohum, fidan ve fideler ile katmadeğeri yüksek birtakım ticari ürünlerin ithalatı gümrük vergisinden muaf tutulur. Ayrıca tarımsal üreticileri araçlardan kurtarmak ve finansman ihtiyaçlarını karşılamak için Ziraat Bankası kurulur. İstatistikler, Ziraat Bankası'nın sermayesinin ve kullandığı kredi miktarının 1897-1908 yılları arasında iki katına yükseldiğini gösterir. Aynı dönemde kredi kullanan üretici sayısında ise yaklaşık beş kat artış yaşanır. Bununla beraber ulaşım imkanlarının yaygınlaşması, iyileştirilmesi ve hızlanması ile üretim-tüketim merkezleri belli ölçüde birbirleriyle ve uluslararası merkezlerle bütünleşir. Buna paralel olarak Osmanlı piyasalarının uluslararası ekonomik ve ticari konjonktürün içine çekilmesi söz konusudur. Bu gelişme ile ülke borsalarındaki fiyatlar çoğunlukla uluslararası talep tarafından belirlenir. Diğer yandan yabancı pazarlar için tarımsal üretim artar ve yaygınlaşır. Şehir dışında kalan kırsal alanlarda tarım ve tarım-dışı üretim faaliyetlerinin birlikteliği zamanla birbirinden ayrılır. Tarımda makineleşmenin yaygınlaşması ekim alanlarının genişlemesine de ortam hazırlar. Bu şekilde birim toprakta gerçekleşen verimlilikte artış kaydedilir. Yani tüm bu üretim ve teşvik politikalarına istinaden 1880'ler sonrasında tarımsal üretim teknolojilerinde ve üretim organizasyonlarında belli ölçüde modernleşme sağlandığı öne sürülebilir.

Batı kaynaklı klasik iktisat doktrininin etkisiyle tarıma verilen öncü kesim rolü, özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren sorgulanmaya başlanır ve sanayileşmenin iktisadi gelişmedeki önemi ön plana çıkar. Oysa Tanzimat dönemiyle birlikte sanayi sektöründe üretim kompozisyonunu geliştirmek, üretim teknolojilerini ve sürecini modernize etmek amacıyla çeşitli adımlar atılmaya başlanır. 19. yüzyıl ortalarında gümrük vergilerini arttırmak, sergiler açarak sanayi ürünlerinin lansmanını gerçekleştirmek, yerli üretimi teşvik etmek, büyük ölçekli esnaf şirketleri oluşturmak ve sanayi mektepleri açmak amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulur. Batı'dan esinlenerek kurulan komisyon, ilerleyen zamanda Ticaret ve Ziraat Meclisi olarak faaliyetlerine devam eder. Belirlenen hedeflerin pek çoğu belli ölçüde hayata geçirilir. Bu süreçte devlet öncülüğünde ve özel sektör tarafından modern tesis, işletme ve fabrikalar açılır. Bu arada sanayiye dair teşvik politikaları da yürürlüğe

sokulur. Sınai üretimde kullanılacak modern makinelerin ithalatı serbest bırakılır ve vergiden muaf tutulur. Kapitülasyonlardan dolayı gümrükler yükseltilemese de farklılaştırılmış ithal gümrükleri ile yerli imalat dışı karşı desteklenmeye ve korunmaya çalışılır. Sınai ürün yarışmaları düzenlenir, sanayi sergi ve fuarları organize edilir, Sanayi Dergisi çıkarılır, sanayi mektepleri yabancı uzmanlar eşliğinde revize edilir, üretim tekniğiyle alakalı kitap yayınlanır, Almanya'ya mesleki eğitim için işçi ve öğrenciler gönderilir. Bu süreçte sanayi sektörünü geliştirmek amacıyla atılan en önemli adımlardan biri Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun çıkarılmasıdır. Genel olarak değerlendirildiğinde ise Osmanlı sanayisi, tarım sektöründeki gibi bir modernleşmeden ziyade daha küçük çaplı bir gelişme kaydeder. Yani sınai teknolojinin ve verimliliğin belli bir düzeyde kaldığından söz edilebilir.

Ticaret sektöründen söz ederken ilk belirtilmesi gereken 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması'dır. İncelenen dönemde ticaret sektörüne damgasını vuran bu gelişmenin devletin son anına kadar alınacak kararları etkilediği bilinir. Buna bir de 1861 Ticaret Antlaşmaları eklenince Osmanlı yabancılar için ticari faaliyetlerin serbestçe yürütüldüğü bir pazara dönüşür. Ayrıca ekonominin tarıma dayalı olması ve ticaretin adeta tarıma endekslenmesi, uluslararası ekonomik ve ticari konjonktüre bağlı olarak Osmanlı toplumunun elde edeceği ticari avantajları yabancılarla kaptırmasına neden olur. Buna karşılık ticaret sektöründe yerli tüccarı koruma amacıyla girişimlerde bulunulur. II. Abdülhamit döneminde Ticaret ve Ziraat Bakanlığı kurulur. Sonraki süreçte Bakanlığın yetki ve görev alanı genişletilerek bu kurum Ticaret ve Nafia Bakanlığı'na dönüştürülür. Kurumlar yerli tüccarı korumaya, yurtiçi ticarete daha fazla ödün vermemeye, dış ticarete daha bağımsız hareket etme üzerine eğilirler. 1881 yılında ilk Osmanlı ticaret mektebi eğitim-öğretime başlar ancak yeterli öğrenci olmadığından 1888 yılında kapatılır. 1908 sonrası dönemde de eğitim sisteminde ticarete ilişkin derslere ağırlık verilir, akşam dersleri açılır, kadınlar için özel ticaret dersleri düzenlenir, farklı kuruluşlar tarafından da ticaret dersleri verilir. Ayrıca çıraklık mektepleri açılır. Ticarete koruyucu politikalar ise kapitülasyonlar dolayısıyla tam anlamıyla uygulanamaz. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kararlar bağımsız bir şekilde alınmaya başlanır. Bu doğrultuda 19. yüzyılın başından 1914'e kadar geçen sürede Osmanlı Devleti'nin genel olarak Avrupa devletleri ile olan ticareti daha önce kaydedilmemiş bir hızla büyür. Ticaret sektörü uluslararası ekonomik buhran dönemi sayılmazsa oldukça dinamik bir görünüm sergiler.

İncelenen dönemin sonlarında ise Osmanlı ekonomisi tarımsal mallar (hammadeler) ihraç eden buna karşılık mamul mallar ve belirli gıda maddeleri ithal eden bir yapıya dönüşür.

Neticede son dönemde Osmanlı ekonomisinde uluslararası konjonktüre bağlı olarak belli ölçüde gelişmelerin sağlandığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle sanayi sektöründe bir takım olumsuz durumlar ortaya çıksa da dışa açık ve kısmi bir modernleşmenin gerçekleştiği bir ekonomik yapıdan söz edilebilir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Şeref Efendi. (1985). *Tarih Musahabeleri*. Sad.: E. Koray, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1991). *Tezâkir. c. IV*. (Yay. C. Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1986). *Tezâkir. c. III*. (Yay. C. Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1983). *Tarih-i Cevdet. 6 Cilt*. (Ter. ve Tan. M. Çevik). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1980). *Ma'rûzât*. (Haz. Y. Halaçoğlu). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1960). *Tezâkir. c. II*. (Yay. C. Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1953). *Tezâkir. c. I*. (Yay. C. Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmed Cevdet Paşa. (t.y.). *Tarih-i Cevdet (1858-1883). 12 cilt*. İstanbul: Dâr üt-tibâ'at ül-'amire Matbaası.
- Akçura, Y. (1985). *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. asırlarda)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akdağ, M. (1963). *Celali İsyânları (1150-1603)*. Ankara: DTCF Yayını.
- Akgündüz, A. (2008). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Akyılmaz, G. (1999). Osmanlı Devletinde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri. *Osmanlı 4 (ss. 40-54)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Alyot, H. T. (1947). *Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)*. Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1984). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi. 2. Baskı*. Ankara: Kültür Yayınları.
- Atasagun, Y. S. (1943). *Türkiye'de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası*. İstanbul: Kenan Matbaası.
- Avcioğlu, D. (1978). *Türkiye'nin Düzeni*. İstanbul: Tekin Yayınları.
- Aydoğdu, Y., Kara, İ. (2019). *Namık Kemal: Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri 1. 2. Baskı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları.

- Baechler, J. (1994). *Kapitalizmin Kökenleri*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Beaud, M. (1983). *A History of Capitalism, 1500-1980*. (Çev. T. Dickman ve A. Lefebvre). NY: Montly Review Press.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınevi.
- Berkes, N. (1975). *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Boratav, K. (1987). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Canan, İ. (2008). *Bediüzzaman'ın Fikrî Programı Üzerine Bir Analiz*. 3. Baskı. İstanbul: Nesil Yayınevi.
- Cem, İ. (1982). *Türkiye 'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. 8. Basım. Y.y.: Cem Yayınevi.
- Cin, H. (1978). *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*. Ankara: Kültür Yayınları.
- Coles, P. (1975). *Avrupa 'da Osmanlı Tesirleri*. (Ter. V. Bürün). İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Çakır, C. (2001). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Debbağoğlu, A. (1979). *İslâm İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Diyanet İslam Ansiklopedisi. "İlgili Maddeler". Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Duran, B. (1991). *Türkiye Tarım Tarihi (1870-1914): Uygulanan Tarım Politikaları ve Tarımdaki Gelişmeler*. Malatya: Kırkambar Yayınları.
- Ebu Necîb Sühreverdi. (t.y.). *Nehcu's-sülûk Fî Siyâseti'l-Mülûk*. 1001 Tercüman Temel Eser.
- Eldem, V. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Eldem, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Emecen, F. M. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Engin, V. (2011). *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Fatma Aliye Hanım. (1995). *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. İstanbul: Bedir Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1953). *Türkiye 'de Kooperatifçilik*. İstanbul: Y.y.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1946). *Türkiye 'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilâtı: Bizde İktisat Tedrisatının Tarihçesi*. İstanbul: İÜİF İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyat.

- Gedikli, F. (1998). *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Genç, M. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. 8. Basım. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gerçek, S. N. (1931). *Türk Gazeteciliği*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Gökalp, Z. (2018). *Yeni Mecmua Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gül, K. V. (1971). *Anadolu'nun Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması*. İstanbul: Toker Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2003). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. 5. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hammer, J. (1990). *Osmanlı Tarihi. Tüm Ciltler*. (Çev. M. Ata, Yaz. A. Karahan). İstanbul: MEB Yayınları.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hershtag, Z. Y. (1964). *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*. Leiden, E. J. Brill.
- Hobsbawm, E. J. (1987). *Sanayi ve İmparatorluk*. (Çev. Y. Gülerman ve A. Ersoy). Ankara: y.y.
- Issawi, C. (1980). *The Economic History of Turkey*. Chicago: University of Chicago Press,
- Issawi, C. (1966). *The Economic History of the Middle East, 1800–1914: A Book of Readings*. Chicago: University of Chicago Press,
- İloğlu, A. S. (1964). *Türkiye'de Ziraî Kredi ve T.C. Ziraat Bankası*. Sosyal Siyaset Konferansları, 15. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- İnalcık, H. (2015). *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. 55. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2015a). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*. (Çev. R. Sezer). 20. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2010). *Osmanlılar*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İspanyan, S. (1330). *Pamuk Ziraatı ve Ticareti*. Dersaadet: Ketuan Bedrusiyan Matbaası.
- Karal, E. Z. (1983a). *Osmanlı Tarihi. c. VII*. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Karal, E. Z. (1983b). *Osmanlı Tarihi. c. VIII. 2. Baskı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1976). *Osmanlı Tarihi. c. VI. 2. Baskı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1970). *Osmanlı Tarihi. c. V. 3. Baskı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E. Z. (1946). *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit (1789-1807)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karamursal, Z. (1989). *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler. 2. Baskı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. (Çev. K. Emiroğlu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Kaynar, R. (1985). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat. 2. Baskı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kazgan, H.; Toktamış, A. ve Koraltan, M. (1999). *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi. 1. Cilt: Kuruluştan Cumhuriyet'e*. İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları.
- Kazıcı, Z. (2014). *Osmanlı'da Yerel Yönetim*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1981). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Koçi Bey. (1985). *Koçi Bey Risalesi*. (Sad. Z. Danışman). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Korlaelçi, M. (2009). *Pozitivist Düşüncenin İthali. c. I. Tanzimat ve Meşruiyet'in Birikimi. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuran, E. (1988). *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri. 2. Baskı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kuran, T. (2018). *Yollar Ayrılırken. 2. Baskı*. (Çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kurdakul, N. (1981). *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Döler Neşriyat.
- Kurmuş, O. (1977). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Bilim Yayınları.
- Kütükoğlu, M. S. (1974). *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri. c. I*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Lewis, B. (2004). *Babil'den Dragomanlara*. İstanbul: Kapı Yayınları.

- Lewis, R. (1973). *Osmanlı Türkiye'sinde Gündelik Hayat (Adetler ve Gelenekler)*. (Çev. M. Poroy). İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Lütfi Paşa. (1982). *Asafname*. (Haz. A. Uğur). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Malthus, T. (1798). *An Essay on the Principle of Population*. London: Y.y.
- Mardin, Ş. (1997). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I*. 6. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1990). *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Y. (1974). *Namık Kemal'in Londra Yılları*. İstanbul: Milliyet Yılları.
- Mardin, Ş. (1962). *The Genesis of Young Ottoman Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- Mazak, M. (2013). *Türkiye'nin ve İstanbul'un Asırlık Şirketleri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Merçil, E. (1991). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Meriç, Ü. (1975). *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Mutaf, A. (1995). *Salnâmelerde Karesi Sancağı (1847-1922)*. Balıkesir: Y.y.
- Namık Kemal. (1868). *Usul-u Meşverete Dair Mektuplar*. Hürriyet (26 Ekim).
- Nursi, S. (2006a). *Mektubât*. İstanbul: Söz Basım Yayın.
- Nursi, S. (2006b). *Muhâkemat*. İstanbul: Söz Basım Yayın.
- Nursi, S. (2006c). *Şuâlar*. İstanbul: Söz Basım Yayın.
- Nursi, S. (2006d). *İşârâtü'l-İ'câz*. İstanbul: Söz Basım Yayın.
- Nursi, S. (2005). *Sözler*. İstanbul: Söz Basım Yayın.
- Nursi, S. (1994a). *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: Sözler Yayınevi.
- Nursi, S. (1994b). *Lem'alar*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat.
- Nursi, S. (1994c). *Risale-i Nur Külliyyatı*. c. I-II, İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Nursi, S. (1994d). *Kastamonu Lahikası*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat.
- Nursi, S. (1977). *Sünûhat*. İstanbul: Sözler Yayınevi.
- Nursi, S. (1975). *Ramazan, İktisat-Şükür Risalesi*. İstanbul: Sözler Yayınevi.
- Nursi, S. (1960). *Hutbe-i Şamiye*. İstanbul: Sinan Matbaası.
- Nursi, S. (1959). *Emirdağ Lahikası I-II*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat.
- Nursi, S. (1958). *Münâzarât*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat.

- Orhonlu, C. (1967). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*. İs. Ed. Fak.
- Ortaylı, İ. (2006). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. Göz. Geç. 25. Baskı. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Önsoy, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Önsoy, R. (1982). *Türk Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Özcan, A. (1997). "Sultan II. Abdulhamid'in 'PAN-İslâm' Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri". Ahmed Cevdet Paşa: Vefatının 100. Yılına Armağanı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özlem, D. (2007). *Türkiye'de pozitivizm ve siyaset. Modernleşme ve Batıcılık. Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. C. 3. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özön, M. N. (1997). *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öztürk, N. (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1978). *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2018). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*. İstanbul: Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2017). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. 8. Basım. İstanbul: Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları: Seçme Eserleri I*. V. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1988). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Perin, C. (1946). *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Rasim, A. (2002). *Osmanlı Tarihi*. Ciltli. İstanbul: Emre Yayınları.
- Sarc, Ö. C. (1940). "Tanzimat ve Sanayimiz". *Tanzimat I*, 423-433. İstanbul: Maarif Vekaleti Neşriyatı.
- Sav, N. A. (1950). *Sanayi İktisadı ve Türkiye Sanayii*. İzmit: Selülöz Basımevi.
- Savaş, V. F. (2000). *İktisadın Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

- Sayar, A. G. (1986). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Seçmen, H. (1972). *Şinasi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Shaw, S. J., Shaw, E. K. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 2. Cilt Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975*. 1. Baskı. (Çev. M. Harmancı). İstanbul: E Yayınları.
- Skousen, M. (2014). *İktisadi Düşünce Tarihi Modern İktisadın İnşası*. (Çev. M. Acar, E. Erdem, M. Toprak). 6. Baskı. Ankara: Adres Yayınları.
- Smith, A. (1997). *Ulusların Zenginliği*. 2. Baskı. (Çev. Yunus, A., Bakırcı, M.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Şafak, A. (1977). *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı*. İstanbul: Türdav Yayın.
- Şatibi. (2016). *El- Muvafakat*. 5. Baskı. (Çev. Mehmed Erdoğan). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şeker, F. M. (2011). *Modernleşme Devrinde İlimiye: Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Şimşirgil, A., Ekinci, E. B. (2009). *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*. İstanbul: KTB Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1999). Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları. *Osmanlı 3* (ss.17-31). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1999a). Osmanlı Mali Yapısının Ana Hatları. *Osmanlı 3* (ss.125-135). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1994). *Türk İktisat Tarihi*. İkinci Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taneri, A. (1978). *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı*. Ankara: AÜDDCF Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1976). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Basımevi.
- Tansel, F. A. (2013). *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*. C. I-II-III-IV. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tengirşenk, Y. K. (1940). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Tezel, Y. S. (1982). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış. (1938). İstanbul: Devlet Basımevi.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*. Ankara: Yurt Yayınları.

- Thomson, D. (1950). *England in the Nineteenth Century, 1815-1914*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1977). *Osmanlı Tarihi*. C. III. II. Kısım. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1975). *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*. C. II. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1972). *Osmanlı Tarihi*. C.1. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1949). *Osmanlı Tarihi*. c. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Üçok, C. (1967). *Siyasal Tarih (1789-1950)*. Ankara: Ajans Türk Matbaası.
- Ülgener, S. (2006). *Makaleler*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülker, N. (1994). *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I*. İzmir: Akademi Kitabevi.
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İkinci Baskı. Y.y.: Ülken Yayınları.
- Ünal, T. (1978). *Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)*. 5. Baskı. Ankara: Emel Yayınları.
- Quataert, D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. 3. Baskı. (Çev. A. Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (1987). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*. (Çev. S. Tekay). Ankara: Yurt Yayınevi.
- Weber, M. (1993). *Sosyoloji Yazıları*. (Çev. Taha Parla). 3. Baskı. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Yalçın, A. (1979). *Türkiye İktisat Tarihi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Yazıcı, N. (1983). *Takvim-i Vekayi Belgeler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Zeki, S., Refet. (1330). *Nevsal-i Ziraat ve Ticaret*. İstanbul: Mahmutbey Matbaası.

ANSİKLOPEDİLER

- Akbayar, N. (1985). “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi 5. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Diyamet İslam Ansiklopedisi. “İlgili maddeler”. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Genç, M. (1985). Osmanlı Devleti’nde İç Gümrük Rejimi. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kazgan, H. (1985). Cumhuriyet’ten Önce Şirketler. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi”. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi 3. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1985). 19. yy’da Osmanlı Dış Ticareti. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları.

DERGİ ve MAKALELER

- Aktepe, M. M. (1981). Dünkü Fransızlar: Blak Bey ve Oğlu. *İÜFTD*. (33): 255-271.
- Bairoch, P. (1973). European Foreign Trade in the XIX. Century. *Journal of European Economic History*. 2(1): 5-37.
- Barkan, Ö. L. (1975). The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. *International Journal of Middle East Studies*. (6): 3-28.
- Barkan, Ö. L. (1937). Osmanlı İmparatorluğu’nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü. *Ülkü Halkevleri Dergisi*. 9(49): 33-48.
- Clark, E. C. (1974). The Ottoman Industrial Revolution. *International Journal of Middle East Studies*. 5(1). Pp. 65-76.
- İnci, İ. (2009). 1923-1960 Döneminde Türkiye’de Tarım Faaliyetleri Üzerinden Alınan Vergiler. *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*. 11(1): 109-130.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1941). Namık Kemal. *İş*. (25): 1-89.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1940). Namık Kemal ve Nüfus Meselesi. *İFM*. (2): 105-121.
- Kunt, İ. M. (1977). Müteşebbis Bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa. *Toplum ve Bilim*. (2): 47-64.

- Mardin, Ş. (1967). Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey. *Sbfd.* (22): 111-142.
- Ortaylı, İ (1979). Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme anlayışına bir örnek: 'İslah-ı Sanayi Komisyonu' olayı, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar. *Gelişme Dergisi*. Özel Sayı: 123-130.
- Pamuk, Ş. (1978). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım: 1854-1914. Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar. *ODTÜ Gelişme Dergisi*. 131-162.
- Shaw, S. J. (1975): The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System. *International Journal of Middle East Studies*. 6(4): 421-459.
- Turan, Ş. (1951). 1829 Edirne Antlaşması. *AÜ Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 9(1-2): 111-151.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1947). Namık Kemal'in Abdülhamid'e Taktim Ettiği Arizalarla Ebuzziya Tefvik Bey'e Yolladığı Bazı Mektupları. *Bellekten*. (11): 237-297.
- Quataert, D. (2011). Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiyesi'nde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (29): 461-482.
- Yediyıldız, B. (1984). XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisâdi, Boyudu. *Vakıflar Dergisi*. (XVIII): 5-41.

GAZETE VE RESMİ YAYINLAR

- Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi Nizamnamesi*. (1331). İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şurekası.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1986). *Ahenk Gazetesi*. Türkiye İstatistik Cep Yıllığı.
- Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin Bin Üçyüz On Üç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisidir*. (1316). İstanbul.
- Düstur*. (1289). C. I. Dersaadet: Matbaa-i Amire.
- Düstur*. (1327). C. II. Dersaadet: Matbaa-i Amire.
- Düstur*. (1330). C. III. Dersaadet: Matbaa-i Amire.
- İttihat*. (1326). No: 70. 15 Zilhicce.
- Kavanin-i Maliye Mecmuası*. (y.y.). Dersaadet.
- Maliye Nezareti. (1330). *Varidat ve Masarif-i Umumiye Mutevidir 1327*. Üçüncü Cilt. İstanbul.

Maliye Nezareti. (1325). *Devlet-i Osmaniye'nin 1325 Sene-i Maliyesine Mahsus Bütçesidir*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti. (1327). *1323 Senesi Asya ve Afrika-i Osmani Ziraat İstatistiğidir*. İstanbul: Mahmutbey Matbaası.

Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti. (1326). *1325 Sene-i Avrupa-i Osmani Ziraat İstatistiğidir*. Birinci Sene. İstanbul: Mahmutbey Matbaası.

Salname-i Vilayet-i Aydın. (1307). İzmir: Vilayet Matbaası.

Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyyesi. (1332). *Memâlik-i Osmaniyye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistiğidir*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.

TEBLİĞ ve BİLDİRİLER

Bağış, A. İ. (1980). Ruslar'ın Karadeniz'e Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticari Endişesi. *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Kuran, E. (1986). Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri. *Ahmet Cevdet Paşa Semineri İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi (27-28 Mayıs 1985)*. İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi.

TEZLER

İzgöer, A. Z. (1997). *Ahmed Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri*. (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koyunoğlu, H. (2002). *Sosyal Politika Açısından Vakıflar: 17. Yüzyıl İstanbul Uygulaması*. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özer, B. (1998). *Patrimonial Characteristics Of Turkish Public Bureaucracy In The Özal Era*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

